

Η ποιητική της εργατικής τάξης και η ποιητική της ιστοριογραφίας:
Κριτικές προσεγγίσεις στον E.P. Thompson.

Γιάννης Στογιαννίδης

Επόπτρια Καθηγήτρια: Έφη Γαζή

Επικουρική Καθηγήτρια: Ιωάννα Λαλιώτου

Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

Βόλος

Σεπτέμβριος 2004

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»**

Αριθ. Εισ.:	4273/1
Ημερ. Εισ.:	30-12-2004
Δωρεά:	Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός:	ΠΤ – ΙΑΚΑ
	2004
	ΣΤΟ

Η φωτογραφία του εξωφύλλου είναι δανεισμένη από το εξώφυλλο του βιβλίου του George Orwell *The Road to Wigan Pier*, Penguin Books: London 2001.

Περιεχόμενα

1. Πρόλογος.....	4
2. Οι Βρετανοί αποσχίζονται...Η περίπτωση των Βρετανών μαρξιστών ιστορικών.....	7
3. <i>E.P. Thompson: Ιστορικός και ακτιβιστής</i>	13
4. <i>Edward Palmer Thompson, The making of the English working class</i>	16
I. Τα πλήθη στους δρόμους.....	19
II. Οι θρησκευτικές ομάδες, τα δόγματα και οι επιπτώσεις τους στην πολιτική σκέψη και δράση.....	34
III. Εργάτες, αρχιτεχνίτες, εργοδότες και εργασιακή νομοθεσία της Βρετανικής κοινοπολιτείας.....	40
IV. Μία νέα διάσταση της παιδικής ηλικίας. Τα παιδιά μπαίνουν στα εργοστάσια.....	48
V. Η συμβολή του έντυπου λόγου στην πολιτικοποίηση των εργατών. Ο τύπος επικυρώνει το σχηματισμό μίας νέας τάξης.....	50
VI. Η εμφάνιση του συνδικαλισμού και η αναμόρφωση της πολιτικής ζωής.....	54
5. Μιλώντας για τη γλωσσική «κατασκευή» της τάξης.....	71
6. Η συγκρότηση του φύλου της εργατικής τάξης: Μία νέα προσέγγιση στον <i>Edward Palmer Thompson</i>	80
7. Τέσσερις ιστορικοί μιλούν για τη διττή φύση της γυναίκας και της εργάτριας.....	87
8. Επίλογος.....	96
9. Βιβλιογραφία και αρθρογραφία.....	97

Ο κύκλος των Βρετανών μαρξιστών ιστορικών από τη στιγμή της συγκρότησης του ως ομάδας συζητήσεων και ιστορικού προβληματισμού, έκανε αισθητή την παρουσία του με το αντιπαρατεθεί στην παραδοσιακή –οικονομικής φύσεως– μαρξιστική ιστοριογραφία. Η εκούσια διαγραφή τους από το Βρετανικό Κομμουνιστικό Κόμμα με αφορμή τις πολιτικές εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου, συνδέθηκε με μία νέα προσέγγιση στην εργατική ιστορία, υπό ένα πρίσμα αποστασιοποιημένο από τις παραδοχές και επιθυμίες του κομμουνιστικού κόμματος. Αναμόρφωσαν την κοινωνική ιστορία, μελετώντας την «από τα κάτω», χωρίς αυτό να συνεπάγεται ομοιογενούς πρόσληψης των εργατών ή των κατώτερων στρωμάτων γενικότερα. Δανείστηκαν αναλυτικά εργαλεία προγενέστερων ιστοριογραφικών σχολών, όπως η έμφαση στον καθημερινό βίο, στις κοινωνικές δομές, στις επιδράσεις του περιβάλλοντος χώρου στην ιστορική διαδικασία –κληροδοτήματα της γαλλική σχολής των *Annales*- και τα επαναχρησιμοποίησαν. Οι επιρροές του Raymond Williams και των ανερχόμενων τότε πολιτισμικών σπουδών, έδωσαν το δικό τους στίγμα στη γραφή των Βρετανών μαρξιστών. Το μέγεθος της εργασίας αυτής δεν επιτρέπει μία ευρύτερη θεώρηση των έργων των μελετητών αυτών και γι' αυτό σημείο αναφοράς θα αποτελέσει το *The making of the English working class* του Edward Palmer Thompson.

Διαβάζοντας ο αναγνώστης το *The making of the English working class*, διαπιστώνει πως πρόκειται για ένα επιστημονικό έργο διαφορετικό από τα προηγούμενα. Η ιδιαιτερότητα δεν αφορά μόνο τη θεματική που επιλέγει να ασχοληθεί ο E.P. Thompson, καθώς μελέτες που αναφέρονται στην περίοδο αυτή έχουν ήδη γραφεί πολύ νωρίτερα αλλά εντοπίζεται κυρίως στα μεθοδολογικά εργαλεία και στο επιστημονικό πρίσμα του συγγραφέα. Η γραφή του προδίδει βαθιά γνώση της τέχνης της εξιστόρησης και συναρπάζει τον αναγνώστη ο οποίος δεν είναι απαραίτητο να εντάσσεται στην ακαδημαϊκή ή πολιτική κάστα. Το έργο με την ευρύτητα και την απλότητα του ύφους συνιστά προσιτό ανάγνωσμα για κάθε ενδιαφερόμενο. Δεν είναι όμως αυτά τα μόνα χαρίσματα της μελέτης αυτής και του συγγραφέα της που θα έφεραν κάποιον να διαβάσει ακόμη μία φορά το *The making*.

Ο Edward Palmer Thompson αποτελεί το πρότυπο του ακαδημαϊκού μελετητή που συνδέεται με τον κοινωνικό του περίγυρο, διαμορφώνει έντονη ακτιβιστική δράση και δεν αποξενώνεται στο όνομα της έρευνας. Καινοτομεί, συνθέτοντας μία εναλλακτική παρουσίαση της συγκρότησης της αγγλικής εργατικής τάξης, όπου επίκεντρο του ενδιαφέροντος του δεν είναι οι πολιτικές διεργασίες των συνδικαλιστών και βουλευτών αλλά οι ίδιοι οι εργάτες. Επιδιώκει να δικαιώσει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στον πρόλογο του έργου του, αλλά και να διασώσει το φτωχό εργάτη, τεχνίτη από την περιφρόνηση των μεταγενέστερων. Στα 1963, χρονιά δημοσίευσης του βιβλίου, η στάση του αυτή φαίνεται να

αψηφά τις ποσοτικές μεθόδους ανάλυσης που χρησιμοποιούσαν οι Γάλλοι ιστορικοί-εκδότες του περιοδικού των *Annales*, αλλά και να αντιπαρέρχεται τη μαρξιστική θεώρηση της εργατικής ιστορίας. Την ιστορία του συνδικαλισμού των εργατών, των διαμαρτυριών τους αλλά και των καθημερινών δυσχερειών τους είχαν αποπειραθεί να αποδώσουν οι ιστορικοί πολύ νωρίτερα αλλά πάντα υπό τη σκιά του μαρξιστικού μοντέλου. Ο Thompson, διαχωρίζει τη θέση του υπερασπιζόμενος κάθε πρόσωπο που συνέβαλε στη συνειδητοποίηση των εργατών. Στην ιστορία του παρελάνουν γυναίκες προικισμένες με προμηνύματα, τσαγκάρηδες που επιζητούν την αναγνώριση του δικαιώματος τους για ψήφο, κουκουλοφόροι που εισβάλλουν σε βιοτεχνίες και καταστρέφουν τα μηχανήματα, κατάσκοποι και δημαγωγοί που τοποθετούν τις φιλοδοξίες τους πάνω από τα αιτήματα των εργατών. Εισάγεται μία νέα και διαφορετική καταγραφή της κοινωνικής ιστορίας της εργασίας αποστασιοποιημένη από τις κομματικές επιρροές των κομμουνιστών, από την εμμονή των ιστορικών με τα σημαντικά πρόσωπα του πολιτικού χώρου και την εξελικτική αναπαραγωγή των κατηγοριών της τάξης και του συνδικαλισμού.

Εδώ έρχεται να προστεθεί η μακροσκελής αντιπαράθεση του E.P. Thompson με τον Αλτουσέρ και το δομικό μαρξισμό. Η εξελικτική θεωρία αντιμετώπιζε κάθε κοινωνία ως σύστημα, όπου η τάξη επανεμφανίζεται ως σταθερή κατηγορία βασισμένη στα θεμέλια των σχέσεων παραγωγής ανεξαρτήτως ιστορικών ιδιαιτεροτήτων. Ο Thompson αντέταξε την έννοια της εμπειρίας ιδωμένη μέσα από τα μάτια των ιδίων των ιστορικών υποκειμένων -στο μέτρο του δυνατού. Παραθέτοντας τη διαδικασία συνειδητοποίησης και σταδιακής συγκρότησης της αγγλικής εργατικής τάξης απέδειξε πως τα ίδια τα πρόσωπα, οι καθημερινοί και απλοί θιασώτες της ιστορίας διαδραματίζουν τον καθοριστικό ρόλο και όχι τα θεωρητικά μοντέλα των πολιτικών, οικονομικών ή ιστορικών αναλυτών. Παρότι οι προβληματισμοί αυτοί απασχόλησαν ένα μεγάλο μέρος της ακαδημαϊκής κοινότητας της εποχής, δε θα αποτελέσουν τμήμα αυτής της εργασίας. Το ίδιο το κείμενο του Thompson μπορεί να ερμηνευθεί ως απάντηση στο στείρο εξελικτικισμό. Άλλωστε, στόχο μου εξ αρχής δεν αποτέλεσε η παράθεση και ανάλυση των επιρροών του μαρξισμού εν γένει στις κοινωνικές επιστήμες αλλά μία σύντομη παρουσίαση του βιβλίου του Thompson. Περισσότερη έμφαση δίνεται στις έννοιες της τάξης και του φύλου και στη συζήτηση που προέκυψε αναφορικά με αυτές με αφορμή το *The making*, καθώς θεώρησα ότι επέφεραν μεγαλύτερες μεταβολές στην προβληματική της κοινωνικής ιστορίας και συνεχίζουν να επιφέρουν με τις διαρκείς αναθεωρήσεις τους.

Η πτυχιακή αυτή εργασία δε θα μπορούσε να ολοκληρωθεί αλλά και να πραγματοποιηθεί χωρίς την ηθική συμπαράσταση των εποπτριών μου Έφης Γαζή και

Ιωάννας Λαλιώτου. Τις ευχαριστώ για την πληθώρα των γνώσεων αλλά και των προβληματισμών, που μου προσέφεραν από το πρώτο μου έτος στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας μέχρι σήμερα. Ευχαριστώ ιδιαίτερα την Ιωάννα Λαλιώτου για το άρθρο της για τον E.P. Thompson. Στο σημείο αυτό δε θα μπορούσα να παραλείψω να ευχαριστήσω την Ποθητή Χαντζαρούλα για τις παρατηρήσεις της, όσον αφορά την επιλογή της βιβλιογραφίας αναφορικά με το κεφάλαιο του φύλου.

Οι Βρετανοί αποσχίζονται... Η περίπτωση των Βρετανών μαρξιστών ιστορικών.

Ο κύκλος των Βρετανών μαρξιστών εμφανίζεται μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και συναρτάται από ιστορικούς ερευνητές, όπως οι Maurice Dobb, Rodney Hilton, Christopher Hill, E.J. Hobsbawm, Victor Kiernan, George Rude, A.L. Morton, John Saville, E.P. Thompson και Dorothy Thompson. Ο ιστορικός Hobsbawm αναφέρει πως όλα τα μέλη της ομάδας ήταν ανοιχτά σε συζήτηση και κυρίως δεκτικοί στην κριτική των άλλων. Θύμιζαν περισσότερο παρέα ή οικογένεια παρά ακαδημαϊκό κύκλο (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 11). Στόχος των μελετών τους ήταν η ανάδειξη της ιστορίας του Ανεξάρτητου Εργατικού Κινήματος [Independent Labour Party] (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 12). Η μεγαλύτερη δυσκολία εντοπιζόταν σε όσους ασχολούνταν με τον 20° αι., αφού έπρεπε να κρίνουν το ίδιο το Βρετανικό Κομμουνιστικό Κόμμα (Κ.Κ.Μ.Β.). Οι θεματικές των ερευνών τους αποκαλύπτουν πως γνώμονας τους ήταν η παρουσίαση των χαρακτηριστικών της Βρετανικής ριζοσπαστικής παράδοσης (αντικομπορομισμός, ελευθερία σκέψης και πουριτανισμός) που δημιούργησαν το έδαφος για την υποδοχή μίας επαναστατικής ιδεολογίας, όπως η κομμουνιστική (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 10).

Στη συγκρότηση και διαμόρφωση της σέκτας των μαρξιστών ιστορικών συνέβαλε η Dona Torr, μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος Βρετανίας, ιστορικός και επιμελήτρια της σειράς «Η ιστορία στη διαμόρφωση της». Η Torr ενστάλαξε στην ομάδα το πάθος για την εξερεύνηση του παρελθόντος και τη ριζοσπαστική για την εποχή θέση πως «η ιστορία αποτελεί αφήγηση της ζωής των κοινών και καθημερινών ανθρώπων» (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 13).

Οι Βρετανοί μαρξιστές αρχικά απέφευγαν να ασκήσουν κριτική στις επιρροές του μαρξισμού στο χώρο των επιστημών, καθώς διακατέχονταν από την ανησυχία μήπως έτσι προσβάλλουν και το ίδιο το κομμουνιστικό κόμμα. Παράλληλα δεν περιοριζόταν στις συζητήσεις τους στην αναπαραγωγή της μαρξιστικής θεωρίας αλλά επιχειρούσαν να αναπτύξουν διαλεκτικούς δεσμούς ακόμη και με μη μαρξιστές επιστήμονες. Το σημαντικότερο προϊόν που επήλθε από αυτή τη διάθεση ήταν το περιοδικό *Past & Present*. Οι εκδότες του ήθελαν να παρουσιάσουν τις τάσεις και δραστηριότητες που συμβάλλουν στην κοινωνική μεταβολή. Αντιμετώπιζαν κάθε ιστορικό γεγονός ως μοναδικό. Ερμήνευαν την ιδιαιτερότητα ως διαδικασία αλλαγής στο κοινωνικό πλαίσιο και αναζητούσαν τις κοινωνικές εκείνες δυνάμεις που προξενούσαν τη μεταβολή. Θέσπισαν ως θεωρητικό τους μανιφέστο την αποδοχή των καθημερινών ανθρώπων ως συνειδητοποιημένων και ενεργών παραγόντων των ιστορικών διαδικασιών (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 15-17).

Μετά τα γεγονότα της εισβολής του Κόκκινου στρατού στην Ουγγαρία (1956-7) και της Άνοιξης της Πράγας (1968), οι Βρετανοί μαρξιστές ιστορικοί συνειδητοποιώντας την αδυναμία του Κ.Κ.Μ.Β. να τοποθετηθεί απέναντι στην αυταρχικότητα του στρατοκρατούμενου Σοβιετικού καθεστώτος, αναπροσαρμόζουν τη στάση τους. Στο περιοδικό *New Reasoner* (προπάτορα του *New Left Review**) οι E.P. Thompson και Saville ασκούν κριτική στην αδράνεια του Κ.Κ.Μ.Β. που αποφασίζει να τους διαγράψει. Την πορεία αυτή ακολουθούν και άλλοι Βρετανοί Μαρξιστές, που επιλέγουν τώρα να επικεντρωθούν και σε άλλες πτυχές των υπό μελέτη κοινωνιών. Οι περίοδοι που προσελκύουν περισσότερο το ενδιαφέρον τους είναι η Ένδοξη Επανάσταση του 1648 και η εργατική ιστορία, χωρίς όμως να εγκλωβίζονται σε στείρα πολιτική ανάλυση αλλά διατηρώντας το αξίωμα της «ιστορίας από τα κάτω». Για το Harvey J.Kaye, η προσφορά του κύκλου των Βρετανών Μαρξιστών ιστορικών στη σύγχρονη ιστοριογραφία και τον κοινωνικό προβληματισμό συνίσταται σε τέσσερα κεντρικά σημεία, των οποίων η αναγνωσιμότητα στα έργα όλων των Βρετανών Μαρξιστών επιβεβαιώνει και την έννοια της συλλογικότητας που τους περιβάλλει.

Η παρουσία των Βρετανών μαρξιστών στο χώρο της ιστοριογραφίας συνέβαλε στην εκ νέου ανάγνωση των κοινωνικών συγκρούσεων στο 18^ο αιώνα ανάμεσα σε «πατρικίους και πληβείους» έχοντας ως κεντρικό αναλυτικό εργαλείο την ανάλυση της ταξικής σύγκρουσης, κληροδότημα του κομμουνιστικού μανιφέστου των Μαρξ και Ένγκελς. Από τη στιγμή αυτής της αλλαγής στην πρόσληψη της ιστορίας, η ιστορία των κοινωνιών έγινε η ιστορία του ταξικού ανταγωνισμού. Ο μεσαίωνας δε χωριζόταν πια μόνο σε τρεις μεγάλες ηγεμονίες αλλά και ανάμεσα σε τοπικούς άρχοντες και χωρικούς· οι συγκρούσεις του Βρετανικού 17^{ου} αι. δεν ήταν απλά ένας εμφύλιος πόλεμος αλλά και μία εξέγερση της μπουρζουαζίας με την υποστήριξη των φτωχών στρωμάτων· ο 18^{ος} αι. δεν ήταν ο γαλήνιος αιώνας της προγενέστερης ιστοριογραφίας αλλά η αντιπαράθεση πατρικίων και πληβείων εισήγαγε την έννοια της ταξικής σύγκρουσης χωρίς ταξική υπόσταση με τους όρους του 19^{ου} αι. Τέλος, η βιομηχανική επανάσταση δε χαρακτηριζόταν μόνο από οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές αλλά στο πλαίσιο της πάλης κεφαλαίου και εργατιάς, εμφανίσθηκε μία νέα αυθόρμητη δυναμική μέσα από τον εργατικό συνδικαλισμό, η Βρετανική εργατική τάξη (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 254).

---

* Στις αρχές της δεκαετίας του 1950 το περιοδικό *The Reasoner* επεδίωκε την αναδιοργάνωση των αρχών του Κ.Κ.Μ.Β.. Μετά την αποχώρησή τους από το κόμμα, οι Thompson και Saville μετονομάζουν το περιοδικό σε *The New Reasoner: A Journal of Socialist Humanism* (1956). Στα 1959 το *The New Reasoner* συναντά το *Universities and Left Review*, περιοδικό που εξέδιδαν οι φοιτητές του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, από όπου προκύπτει το *New Left Review* (Harvey J.Kaye 2000, σελ. 289).

Η δεύτερη συμβολή των Βρετανών Μαρξιστών συνίσταται στην προσπάθεια ανάδειξης της κοινωνικής εμπειρίας των χωρικών, πληβείων, μαστόρων και εργατών και έτσι στην κριτική ανάγνωση της ιστορίας «από τα κάτω», που δεν αντιστοιχεί σε μία ιστορία των κατώτερων στρωμάτων αλλά σε μία ιστορία από τα κάτω. Παρότι θα μπορούσε να αποδοθεί στη σχολή των Annales η επινόηση και η πρώτη απόπειρα ενασχόλησης με την «ιστορία από τα κάτω», δεν ήταν όμως αυτοί που επέκτειναν τη σκέψη αυτή, ώστε να συμπεριλάβει και την ιδέα της ταξικής πάλης αλλά οι Βρετανοί Μαρξιστές. Ο Harvey J.Kaye τολμά να παρατηρήσει πως ενώ οι Βρετανοί ιστορικοί αναζητούσαν ένα «επαναστατικό» Βρετανικό παρελθόν, οι Γάλλοι συνάδελφοι τους απομακρύνονταν συνειδητά από τα ιδεολογήματα των Ιακωβίνων του 1789, των λουδιτών του 1830 και των Χαρτιστών του 1848 (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 254-5). Διατυπώνοντας ερωτήματα όπως ποιοι συμμετείχαν στις διαβόητες διαδηλώσεις των τελών του 18^{ου} αι. στο Παρίσι και το Λονδίνο, ο George Rude αποκατέστησε τον «όχλο» ως πλήθη εξουθενωμένων πολιτών. Αναζητώντας τα κίνητρα των διαδηλώσεων ο Rude απέδωσε τις ανάγκες, αξίες και σκέψεις των κατώτερων στρωμάτων και αναίρεσε την απεικόνιση των διαμαρτυριών αυτών ως υψηλές συγκεντρώσεις εγκληματικής συμπεριφοράς. Αποκάλυψαν τις συναρτήσεις που συγκρατούσαν την επαφή της παραδοσιακής ιστορίας των πολιτικών και των ιδεών με την ιδεολογία των λαϊκών πληθυσμών. Τα έργα τους επαναπροσδιόρισαν τους καθημερινούς ανθρώπους όχι απλά ως φορείς της οικονομικής και πολιτικής διαδικασίας αλλά και των πολιτισμικών διεργασιών.

Οι Βρετανοί μαρξιστές στο εξής θα διαφοροποιούνται στο εσωτερικό της σύγχρονης ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας όχι ως εκπρόσωποι της οικονομικής αιτιοκρατίας αλλά της μαρξιστικής πολιτισμικής ανάλυσης.

Μία ακόμη καθοριστική συμβολή του κύκλου των Βρετανών στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική σκέψη είναι η επαναγωγή μίας ριζοσπαστικής δημοκρατικής παράδοσης με αντι-ηγεμονικές προσλήψεις της ελευθερίας, της ισότητας και της κοινότητας. Κατά το γκραμισιανό μοντέλο, οι Βρετανοί Μαρξιστές δεν έφεραν μία ιστορία των πολιτικών ιδεών που δομούνταν σε αυθαίρετα ιδεογραφήματα αλλά μία ιστορία που διαλεγόταν με τη σκέψη και τους ιδεαλιστικούς στόχους του πλήθους και την ιστορία της πολιτικής και των ιδεών (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 255).

Τέλος, με την υιοθέτηση των τριών προηγούμενων χαρακτηριστικών έθεσαν υπό συζήτηση τις επίσημες εκδοχές της ιστορίας, που προσέφερε η φιλελεύθερη παράταξη των Ουίγων αλλά και η ορθόδοξη μαρξιστική προσέγγιση. Με τη μέθοδο τους αμφισβήτησαν την ανελκτική πρόσληψη της Βρετανικής ιστορίας από τους Ουίγους αλλά και τον οικονομικό και τεχνολογικό ντετερμινισμό, που διέκρινε τις προγενέστερες μαρξιστικές

αφηγήσεις της ιστορίας (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 255-6). Στο πλαίσιο της κριτικής ανάγνωσης των μεγάλων αφηγήσεων για το 18^ο και 19^ο αι. αμφισβήτησαν τους μύθους των μεταπολεμικών κοινωνικών επιστημών αναφορικά με την αδράνεια των αγροτικών πληθυσμών και την πρωτοκαθεδρία των εργατών στους κοινωνικούς αγώνες (Harvey J.Kaye 2000, σελ. 281-289).

Στην πορεία διευρύνουν την προσέγγιση τους προσθέτοντας και την κυρίαρχη, στο εξής, οπτική των πολιτισμικών διεργασιών. Καθοριστική σε αυτή την ανασκευή της «ιδεολογικής» πρόσληψης του ιστορικού γίνεσθαι θα είναι η προσφορά του Raymond Williams (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 18-22).

Η Βρετανική μαρξιστική παράδοση σύντομα διέσχισε τον Ατλαντικό και ανέπτυξε τη δική της επιρροή στην αμερικάνικη ακαδημαϊκή κοινότητα· στοιχεία της νέας προσέγγισης διακρίνονται τόσο στις σπουδές της εργασίας στην Αμερική (κείμενα που μιλούν για αποικιοστές και δημοκρατικούς τεχνίτες μέχρι οικονομικούς μετανάστες και βιομηχανικούς προλετάριους) όσο και στην ιστορία του αγροτικού ζητήματος (από την περίοδο πριν τον Εμφύλιο και εκείνη της Ανασυγκρότησης του Νότου έως τα αγροτικά κινήματα της κεντρικής και δυτικής Αμερικής). Οι μελέτες των μαρξιστών ανανέωσαν και ενθάρρυναν τις γυναικείες σπουδές και το φεμινιστικό προβληματισμό, παρέχοντας τους για πρώτη φορά αναγνώριση μέσα στην ακαδημαϊκή κοινότητα¹, καθώς και τις πολιτισμικές και λογοτεχνικές σπουδές. Δεν πρέπει να παραγνωριστεί η συμβολή τους στην εγκαθίδρυση της εκπαίδευσης των ενηλίκων, με αφετηρία το Birmingham και τον Raymond Williams (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 256).

Επιχειρώντας να παρουσιάσουμε τη σύνδεση του κύκλου αυτών των ιστορικών με τη σύγχρονη κατάσταση στη Βρετανία, θυμόμαστε πως η ιστορία είναι και πολιτική. Οι ενστάσεις και αντιθέσεις της Θάτσερ και των υποστηρικτών της πολιτικής της προς το σοσιαλιστικό ουμανισμό αντανακλώνται με γραφικότητα στη στάση της αμερικανίδας ιστορικού Gertrude Himmelfarb. Ενίσταται στη νέα τάση της «κοινωνικής» ιστορίας, υποστηρίζοντας πως στο όνομα του ανθρωπισμού παραμελεί τις πολιτικές εξελίξεις και εγκαταλείπει την αφηγηματική παράθεση της ιστορίας. Από τη στιγμή που τα έργα των Βρετανών Μαρξιστών συμπεριλαμβάνουν ακριβώς μία πολιτική διάσταση ερμηνείας αλλά και έναν εναλλακτικό τρόπο αφήγησης (βλ. εδώ κεφάλαιο 3), είναι κατανοητό πως η κριτική της Himmelfarb υπαινίσσεται κάτι διαφορετικό από το προφανές. Σε άρθρο της για τους

---

¹ Αρκεί να θυμηθούμε το εκδοτικό σημείωμα του πρώτου τεύχους του History Workshop, όπου τόσο η Sally Alexander όσο και οι Raphael Samuel, Gareth Stedman Jones και Anna Davin ηγούνται μίας νέας εποχής, όπου ο φεμινισμός συναντά τις πολιτισμικές σπουδές, το γαλλικό μεταδομισμό και την κοινωνιολογική σκέψη (*History Workshop Journal*, Issue 1 (Spring 1976), pp. 4-8).

Βρετανούς Μαρξιστές εξαπόλυσε σφοδρή κριτική εναντίον τους όχι για την επιστημονική τους μέθοδο αλλά για το σταλινικό παραπέτασμα που πλαισίωνε τη σκέψη και την κοινωνική τους δράση. Για να επιβεβαιώσουμε την πολιτική και ιδεολογική εμπάθεια της κριτικής της Himmelfarb, αρκεί το γεγονός πως στα επόμενα χρόνια συγχρονίστηκε με την αναχρονιστική επιθυμία της Θάτσερ για σύνδεση με το Βικτοριανό παρελθόν (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 257). Ο Kaye αναγνωρίζει στη Βρετανική κοινή γνώμη του 1990, μία νοσταλγική μετάνοια για τον σοσιαλιστικό ανθρωπισμό που σταδιακά αποδυναμώθηκε. Βέβαια, η εξήγηση του Kaye που αποδίδει ευθύνες στην οικονομική πολιτική της Θάτσερ, θα μπορούσε να ιδωθεί σε ένα ευρύτερο επίπεδο, ώστε να γίνει κατανοητή η οικουμενικότητα του φαινομένου. Μετά από μία περίοδο εμπόλεμων συρράξεων, όπως ήταν η πρώτη πεντηκονταετία του 20^{ου} αι., παρατηρήθηκε η άνοδος κινήματων αποαποικιοποίησης στις αφρικανικές και ασιατικές αποικίες των ευρωπαϊκών κρατών, οικολογικής ανησυχίας, φεμινιστικής κριτικής, σεξουαλικής και ηθικής απελευθέρωσης και γενικά κοινωνικού προβληματισμού· οι κινήσεις αυτές γνώρισαν τόσο έντονες ζυμώσεις και παρασύρθηκαν σε τόσες αναζητήσεις εξηγήσεων, ώστε στα μέσα της δεκαετίας του 1980 να επέλθει όχι το τέλος τους αλλά αντίθετα μία φάση ωριμότητας (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 257).

Ο Harvey J.Kaye επεκτείνει την προβληματική των Βρετανών Μαρξιστών σε μία διαλεκτική σχέση με τις πρόσφατες κοινωνικές εξελίξεις στο Βρετανικό χώρο. Με αφορμή την αμερικανική πρόσληψη της τάξης που εμπεριέχει τα στοιχεία του εθνικού και του εθνοτικού, της φυλής και του φύλου προτείνει τη μελέτη της ασιατικής και αφρικανικής παρουσίας και την ομαλή ενσωμάτωση της στην σύγχρονη εκπαιδευτική διαδικασία και αφήγηση της ιστορίας στη Βρετανία. Αν οι εθνικές ομάδες των Βόρειων Ιρλανδών, των Σκωτσέζων και των Ουαλών έχουν πάρει το μερίδιο τους στην ιστορική αφήγηση της Βρετανίας, ώστε να συνομιλούν σήμερα με όρους ισότητας, τότε θα πρέπει να δοθεί η ίδια ευκαιρία στους πληθυσμούς που συνδέονται με την ιμπεριαλιστική παράδοση της Βρετανικής κοινοπολιτείας (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 258). Το γεγονός πως η Βρετανική κυβέρνηση είναι η μόνη από τις πρώην αποικιοκρατικές δυνάμεις που αρνήθηκε να αναγνωρίσει τα σφάλματα και τη βίαιη εκμετάλλευση εις βάρος των αποικιών της καταδεικνύει τα μεγάλα περιθώρια συζήτησης που προσφέρονται για τους νέους μελετητές. Τη λύση στο εξαντλητικά διερευνημένο δίδυμο της τάξης και της αντίστασης, ίσως δώσει η είσοδος νέων εννοιολογικών κωδίκων, όπως το φύλο, η φυλή, το έθνος και η εθνικότητα.

Στο ζήτημα της κοινωνικής εμπειρίας, προκειμένου να γίνει πιο άρτια η έρευνα για την εμπειρία των ιστορικών υποκειμένων, ο Harvey J.Kaye προτείνει μία εναλλακτική στην

αφήγηση της ιστορίας από τα κάτω και παραθέτει ως παράδειγμα πολλούς αμερικανούς ιστορικούς που ασχολούνται συστηματικά με τη μεσαία και την καθεστηκυία τάξη. Οι πολιτικές που καθιστούν μία τάξη ως ισχυρή και μία άλλη ως ταραχοποιό αξίζουν σίγουρα μία πιο γενναία προσέγγιση. Ουσιαστικά, παρακινεί τους νέους ιστορικούς να μελετήσουν το λόγο και τις μορφές εξουσίας που καθιστούν κάποιους κεφαλαιούχους και άλλους εργαζόμενους των προηγούμενων. Μοιάζει σα να αναζητά μία κοινωνική εξήγηση του φαινομένου του ταξικού ανταγωνισμού πέρα από τις οικονομικές νόρμες του ορθόδοξου μαρξισμού. Σημειώνει πως ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος, οι έρευνες αυτές να οδηγήσουν σε μία πιο κυνική οπτική της κυρίαρχης εξουσίας, πράγμα που δεν είναι ο στόχος μίας τέτοιας έρευνας. Ακριβώς στο πλαίσιο αυτού του δισταγμού παραθέτει τη φράση του Terry Eagleton από το έργο του *The Literary Imagination and the Sense of the Past*: «το να μελετούμε την ιστορία έχοντας ως αφετηριακό σημείο τους καταπιεσμένους πληθυσμούς, δε συνάδει με την αναπαράσταση των κρυμμένων, λησμονημένων, μη εκπροσωπούμενων και εγκαταλειμμένων ιστορικών υποκειμένων· αντίθετα, συνίσταται περισσότερο στο να συλλάβουμε την ιστορία ως ήδη συγκροτημένη από τους περιορισμούς που οι καταπιεσμένοι επιβάλλουν με την ίδια τους την παρουσία στον κοινωνικό χώρο» (Harvey J.Kaye 1990, σελ. 260).

Στο κλίμα αυτό του Βρετανικού μαρξιστικού ρεύματος, θα εντάξουμε και θα ξεχωρίσουμε τον E.P. Thompson., τη σύνδεση του οποίου με την κυρίαρχη οπτική των άλλων Βρετανών μαρξιστών θα παρακολουθήσουμε μέσα από την επιστημονική και κοινωνική του δράση.

Ο Edward Palmer γεννήθηκε το 1924. Ο πατέρας του Edward John Thompson ήταν Άγγλος και η μητέρα του Αμερικανίδα. Ο E.J. Thompson διετέλεσε εκπαιδευτικός απεσταλμένος στις Ινδίες. Οι πολιτικές πεποιθήσεις εκείνου και της συζύγου του ανήκαν στην κατηγορία των φιλελεύθερων, με την έννοια του διευρυμένου πολιτικού προσανατολισμού και όχι του οικονομικού φιλελευθερισμού. Η πολιτική αυτή παράδοση έφερε τον Edward John Thompson σε σύγκλιση με τις περιρρέουσες στην Ινδία ιδέες περί αποαποικιοποίησης και εθνικής ανεξαρτησίας (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 169).

Κατά τη διάρκεια των σπουδών του στο Cambridge, ο E.P. Thompson προσχωρεί στο Κομμουνιστικό Κόμμα της Μεγάλης Βρετανίας (K.K.M.B.). Οι σπουδές του διακόπτονται από το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο καθώς υποχρεούται να υπηρετήσει το Βρετανικό στρατό. Μετά τον πόλεμο επιστρέφει στο Cambridge για να ολοκληρώσει τις σπουδές του, ενώ λίγο νωρίτερα συμμετείχε σε εθελοντικές ομάδες κατασκευής σιδηροδρόμων στη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, όπου συλλαμβάνει το σθένος και το νόημα της συλλογικής διαμαρτυρίας και δράσης των πληθυσμών.

Στο Πανεπιστήμιο γνωρίζει τη Dorothy -ήδη καθηγήτρια Πανεπιστημίου- και στα 1948 μετακομίζουν στο Halifax, όπου ο Thompson διδάσκει στο Πανεπιστήμιο του Leeds και στην Ένωση Εργατών.

Στη δεκαετία του 1940 και ως τα μέσα του 1950 συμμετέχει ενεργά στο Κόμμα, από όπου όμως παραιτείται στα 1956 μαζί με άλλους μαρξιστές ιστορικούς και αφιερώνεται στην έκδοση του *New Reasoner* πια μαζί με το Saville. Η αποχώρηση του από το κόμμα δε δήλωνε αποκήρυξη του κομμουνισμού και της μαρξιστικής σκέψης αλλά αντίθετα ρήξη με το μαρξισμό-λενινισμό του Σοβιετικού Ομοσπονδιακού μηχανισμού. Στο εξής προσλαμβάνει τον εαυτό του ως σοσιαλιστή ουμανιστή.

Στα 1965 εκλέγεται λέκτορας στο Πανεπιστήμιο του Warwick, χωρίς να σταματήσει την πολιτική του δράση. Έτσι, την περίοδο αυτή οργανώνει πολιτικές συζητήσεις στο Πανεπιστήμιο, αναφορικά με την παραβίαση των ακαδημαϊκών ελευθεριών και πολιτειακών δικαιωμάτων από τις Πρυτανικές αρχές (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 170).

Έπειτα από τη δεκαετία του 1970, ο Thompson αφοσιώνεται στη συγγραφή, όπου προβάλλει την αγάπη του για την ποίηση. Ο ενθουσιασμός και ουτοπικός οραματισμός της ποίησης έπρεπε να συνδυασθεί με τη δυναμική των κατώτερων στρωμάτων για να επιτευχθεί η αναγέννηση του κοινωνικού συστήματος. Ο Harvey J.Kaye συνδέει αυτή τη θέση του E.P. Thompson με τη ροπή του στην ποίηση που κληρονόμησε από τους ποιητές πατέρα κι αδερφό του (Harvey J.Kaye 1984, σελ. 171). Παράλληλα, όμως, η τοποθέτηση αυτή επιβεβαιώνει την εξοικείωση του με τη θεωρία του Γκράμσι για τους «διανοούμενους» και τη συμβολή τους στον προσανατολισμό των μαζών. Η ένσταση του στην τρέχουσα ιστοριογραφία για το Βρετανικό 18^ο αι. συναρτούνταν στην παραγνώριση της σύγκλισης της ποίησης των William Morris και William Blake με τη ριζοσπαστική παράδοση των εργατών. Αν αυτά τα δύο στοιχεία είχαν συνενωθεί το 19^ο αι., τότε ίσως η προσπάθεια για κοινωνική διάθρωση να είχε στεφθεί με επιτυχία.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1980 ενθαρρύνοντας και συμμετέχοντας ενεργά στη διεθνούς εμβέλειας κίνηση για την απόσυρση των πυρηνικών όπλων, ο Thompson αναδεικνύεται σε ακτιβιστή, δημοφιλή στους Βρετανούς πολίτες. Οι ενέργειες του αντιτάσσονταν τόσο στην αποικιοκρατική πολιτική των Βρετανών, Γάλλων και άλλων δυνάμεων όσο και στον πόλεμο της Κορέας.

Ο εξοπλισμός της Βρετανίας το Νοέμβρη του 1979 με 160 νατοϊκούς πυραύλους προκάλεσε την αντίδραση του E.P. Thompson, που διατυπώθηκε στο έργο του «Διαμαρτυρία και Επιβίωση» (Protest and Survival). Βλέποντας τους συμπολίτες του αδρανείς, ένωσε την ανάγκη να μιλήσει για το επιτακτικό αίτημα απεγκλωβισμού από το φαύλο ανταγωνισμό του Ψυχρού πολέμου. Αναβιώνοντας οράματα του CND (Campaign for Nuclear Disarmament), έφερε στο προσκήνιο μία νέα ομάδα δράσης και αντίδρασης, την END (European Nuclear Disarmament).

Θέλοντας να σταματήσει τη διεξαγωγή αυτής της «θεατρικής παράστασης» και να ενεργοποιήσει ως θιασώτης τους θεατές, έπρεπε να συγκρουσθεί με βασικές συνιστώσες της παρούσης πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας: αντιτάχθηκε στις φιλοπόλεμες και ανταγωνιστικές πολιτικές του δυτικού καπιταλισμού, στην αντανάκλαστική αντίδραση του σοβιετικού μπλοκ στις κινήσεις του NATO, στη διεκπεραίωση αυτών των ζητημάτων μέσω της γραφειοκρατίας και των πολιτικών εκπροσώπων κρατώντας τους Βρετανούς πολίτες πίσω από το σκοτεινό παραπέτασμα της μυστικότητας, καθώς και στις αντιτιθέμενες πολιτικές ιδεολογίες του Ψυχρού πολέμου.

Έχοντας ως αξίωμα πως η επιβίωση των ανθρώπων αποτελεί συνάρτηση της κοινωνικής διαμαρτυρίας, στις 28 Απρίλη 1980 δημοσίευσε στο κοινοβούλιο τη διακήρυξη

του για μία Ευρώπη απαλλαγμένη από πυρηνικά. Γρήγορα κινήθηκε προς την κατεύθυνση οργάνωσης αντιπυρηνικού κινήματος. Ο ίδιος ήταν ήδη αντιπρόεδρος στο CND και ιδρυτικό μέλος του END.

Ανάμεσα στα 1980-1982 άσκησε έντονη κριτική στον Ψυχρό πόλεμο και τη φιλολογία γύρω από το θέμα, στέλνοντας κείμενα διαμαρτυρίας σε εκδότες εφημερίδων και περιοδικών· έδινε τηλεοπτικές και ραδιοφωνικές συνεντεύξεις και συμμετείχε σε δημόσιες συζητήσεις. Οι ομιλίες που έδινε άγγιζαν τις δέκα κάθε μήνα και είχαν φύγει από τα όρια της Βρετανίας, καθώς επισκέφθηκε άλλες 14 χώρες.

Σύντομα δήλωνε πως δεν αρκούσε η συζήτηση αυτή να διεξάγεται στον ευρωπαϊκό χώρο και αναζητήσε συνομιλητές πίσω από το Σιδηρούν Παραπέτασμα. Δε στόχευε απλά στην επαφή με επίσημες οργανώσεις του κεντροευρωπαϊκού χώρου αλλά κυρίως με τους όσους πολίτες ασπάζονταν τις απόψεις του κατά των πυρηνικών και δίσταζαν να εκφραστούν. Στα 1982 κλήθηκε να μιλήσει στη Βουδαπέστη του Τσαουσέσκου. Πήγε με διάθεση για ομιλία και κυρίως συζήτηση σε ανοιχτό χώρο αλλά τελικά δεν κατόρθωσε περισσότερα από μία δίωρη ομιλία ενώπιον 80 ατόμων σε ένα διαμέρισμα.

Μαχόταν πως οι ακαδημαϊκοί έπρεπε να βγουν από την απομόνωση τους και να έρθουν σε επαφή με τους πολίτες. Η συγγραφή βιβλίων αποτελούσε μονόπλευρο διάυλο επικοινωνίας.

Η κορύφωση της αντίδρασης του στους πυρηνικούς εξοπλισμούς ολοκληρώθηκε με την περίοδο του Ρέιγκαν και του πολέμου των Άστρων, όπου διέκρινε τη μανία και το παραλήρημα των σύγχρονων του πολιτικών. Δεν πρόλαβε να δραστηριοποιηθεί εντατικά στη σύντομη αυτή φάση, που έληξε λόγω της αδυναμίας της Σοβιετικής Ένωσης να ανταποκριθεί στην αμερικανική πρόκληση και στην ταυτόχρονη οικονομική ύφεση των ομοσπονδιακών χωρών. Τελευταία του τοποθέτηση στο ζήτημα των πυρηνικών εξοπλισμών αποτέλεσε ο πόλεμος του Κόλπου, όπου στράφηκε ενάντια στο Σαντάμ αλλά και στην αμερικανική πολιτική (B.D. Palmer 1994, σελ. 126-143).

Δεν πρόλαβε να διαμορφώσει συγκεκριμένη στάση και πολιτική συμπεριφορά στο ζήτημα Ανατολής-Δύσης αλλά πρόλαβε να μας κληροδοτήσει πως η επιβίωση επιτυγχάνεται με την κινητοποίηση και την κοινωνική διαμαρτυρία.

Η πολιτική του στάση αποτυπώθηκε βαθύτατα στο συγγραφικό του έργο, όπως σημειώνει η Ιωάννα Λαλιώτου (Ι. Λαλιώτου 1994, σελ. 139). Μέσα από την αφήγηση της διαδικασίας συγκρότησης της εργατικής τάξης, επιχειρεί να αποκαταστήσει τα παραμελημένα πρόσωπα της ιστορίας του 19^{ου} αι. και να μας δείξει πως η επιβίωση τους συνδέθηκε με τα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα.

Edward Palmer Thompson

The Making of the English Working Class

Η μελέτη του E.P. Thompson χαρακτηρίζεται από πλούσια παράθεση ιστορικών στοιχείων· δημοσιεύματα εφημερίδων της εποχής, μπροσούρες, θεωρητικά κείμενα, δευτερογενή βιβλιογραφία παλαιότερη και σύγχρονη του συγγραφέα συνιστούν τις πηγές πληροφόρησης του. Κατορθώνει να συντάξει ένα κείμενο που αντιδιαστέλλεται στην παραδοσιακή αντίληψη της εργατικής ιστορίας. Ως το 1963, τα περισσότερα κείμενα για την εργατική τάξη συνδεόταν με το συνδικαλισμό, την επίσημη πολιτική δράση και μία διάθεση από πλευράς των συγγραφέων εφαρμογής του μαρξιστικού μοντέλου ανάλυσης της οικονομίας και των κοινωνικών διακρίσεων στην ιστορία της αγγλικής τάξης. Ο E.P. Thompson καινοτομεί παρουσιάζοντας την πολλαπλότητα και διαφορετικότητα των τάξεων, αναδεικνύει τη συμβολή και δράση του μικρού τεχνουργού του Halifax, του τσαγκάρη του Lancashire στην επονομαζόμενη διαδικασία δημιουργίας της εργατικής τάξης, εγκαταλείπει το θεμελιακό ιδεώδες της μαρξιστικής θεωρίας που συνιστούν οι προσεγγίσεις οικονομολογικού ύφους και επικεντρώνεται στους λόγους και τις συζητήσεις των εργατών στις ενώσεις, στην παμπ (ζυθοπωλεία), ακόμη και στην αγχόνη. Η εμπειρία του Άγγλου του 19^{ου} αι. προβάλλεται ως η κεντρική πηγή αποκατάστασης της ιστορικής αλήθειας, προσπαθώντας κάθε φορά να υπερκεράσει το τείχος του πολιτικού φανατισμού και των προκαταλήψεων για το ρόλο του εργάτη στις βιομηχανικές κοινωνίες. Η εργατική τάξη προέκυψε -σύμφωνα με το μοντέλο του Μαρξ- από τις άνισες σχέσεις παραγωγής αλλά δεν συγκροτήθηκε από αυτές, ούτε αναπαράχθηκε σε πανομοιότυπα σε ολόκληρη τη νεότερη Ευρώπη (E.P. Thompson 1963, σελ. 8-9). Αποκηρύσσει τη στείρα αναπαραγωγή του ζεύγους βάση-εποικοδόμημα και εντοπίζει την έρευνα σε αυτό που χαρακτηριστικά όρισε ως «πολιτισμική βάση» των κοινωνικών διεργασιών, ο Raymond Williams (R. Williams 1977, σελ. 75-83). Η προβολή της συμβολής και επίδρασης των ιδίων των εργατών και της κουλτούρας τους στη μορφοποίηση τους σε ενιαίο κοινωνικό σώμα, αντιστρέφει το επιχείρημα πως η βάση αποτελεί παράγωγο των διαδικασιών λειτουργίας του εποικοδομήματος. Όπως ο ίδιος ο Thompson παρατηρεί, η ταξική συνείδηση εμφανίζεται σε διαφορετικές στιγμές και σημεία με τον ίδιο τρόπο αλλά ποτέ απλά και μόνο με τον ίδιο τρόπο (E.P. Thompson 1963, σελ. 9). Η τάξη αποτελεί απόρροια των εμπειριών και βιωμάτων συγκεκριμένων ανθρώπων που πρέπει να αποτελέσουν το επίκεντρο της έρευνας και όχι στοιχείο επιβεβαίωσης μίας θεωρίας.

Δεν αποζητά να εφαρμόσει το πρότυπο της εργατικής τάξης που ο Μαρξ παραθέτει στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο (Μαρξ και Ένγκελς 2002, σελ. 25-55) στην Αγγλία του 19^{ου}. Το έργο του E.P. Thompson έρχεται ως απόηχος της κοινωνικής ιστορίας που εμφανίζεται στη Βρετανία του 1950 και της ιστορίας από τα κάτω που επιχειρούν να συστήσουν οι Βρετανοί Μαρξιστές ιστορικοί. Κατατάσσει την εμπειρία των ιστορικών υποκειμένων σε κεντρικό στοιχείο πάνω στο οποίο θα δοκιμασθεί η πολιτική θεωρία. Άλλωστε το έργο του αποδεικνύει πως η τάξη «φτιάχνεται». Οι υφαντουργοί, οι υποδηματοποιοί και οι καλλιεργητές της γης δεν αποτελούν ενιαία τάξη με κοινά βιώματα και αιτήματα. Οι κόφτες, οι τεχνίτες υφαντουργοί και οι ράφτες αποτελούν ομάδες του ίδιου βιομηχανικού κλάδου παραγωγής με διαφορετική κοινωνική και μισθολογική ιεραρχία που καθορίζει και τη διαφορετική αντίληψη του ενός για τον άλλο. Η ανάλυση αυτή δεν επιχειρεί να αναδείξει την υπεροχή του *The making of the English working class*, εις βάρος του Κομμουνιστικού Μανιφέστου, καθώς αποτελούν διαφορετικού τύπου και ύφους συγγράμματα. Το Μανιφέστο αποτελεί εγερτήριο κάλεσμα στους εργάτες και όχι εγχείρημα κατανόησης και ιστορικής ανάλυσης της εμπειρίας τους.

Προσεγγίζοντας παράλληλα με τις πολιτικές ζυμώσεις της περιόδου και τις κοινωνικές και θρησκευτικές, ο Thompson παραθέτει με τρόπο εύληπτο το πλαίσιο από το οποίο άντλησε πολλά χαρακτηριστικά της η αγγλική εργατική τάξη και οι ταγοί της. Μέσα από αυτό το πρίσμα, δομεί το έργο του σε τρεις μεγάλες ενότητες: την κουλτούρα και πολιτισμική παράδοση που κληροδότησε στη μετέπειτα εργατική τάξη πολλά από τα στοιχεία αυτοσυνείδησης της, το ρόλο του εργάτη στην αγγλική κοινωνία του 19^{ου} αιώνα και τέλος τη δημιουργία εργατικής συνείδησης συγχρόνως με την εμφάνιση της ομόλογης τάξης. Το βιβλίο δε διστάζει να ανοίξει διάλογο με πολλαπλά επίπεδα της κοινωνικής εμπειρίας, όπως τα κηρύγματα των διάφορων θρησκευτικών σεκτών και την επίδραση τους στη λαϊκή κουλτούρα. Δεν εγκλωβίζεται σε ψευδαισθήσεις και διλήμματα σπουδαιότητας κι ιεραρχίας προκειμένου να συμπεριλάβει κάποιο πρόσωπο ή τάση στο έργο του αλλά αντιθέτως εντάσσει ισότιμα το Μεθοδισμό και τη Joanna Southcott. Ο όγκος της μελέτης του συνδηλώνει και το εύρος της, καθώς κάθε ένας φαίνεται να κατέχει δικαίωμα «ομιλίας» στο βήμα της ιστορίας.

Για κάθε πληροφορία του παραπέμπει σε πηγές της εποχής, που ποικίλλουν όχι μόνο ως προς το είδος, όπως προαναφέρθηκε, αλλά και ως προς την πολιτική, οικονομική, ταξική ακόμη και εθνική προέλευση. Μία από τις κριτικές που έχουν διατυπωθεί συνίσταται στην αποσιώπηση του εθνικού αισθήματος κατά των Ιρλανδών μεταναστών, οι οποίοι όπως και ο ίδιος αναφέρει συνέβαλαν στην εκβιομηχάνιση της χώρας ως πολυπληθές εργατικό

δυναμικό με επαναστατικό εθνικό παρελθόν (E.P. Thompson 1963, σελ. 469-485) και δηλώνει στον επίλογο του πως περαιτέρω ανάλυση του ζητήματος δε θα διαφώτιζε περισσότερο την υπόθεση εργασίας του (E.P. Thompson 1963, σελ. 917).

Η ταξική συνείδηση διακρίνεται από την εργατική τάξη, ως προϊόν ποικίλων παραδόσεων. Η δημοσίευση εντύπων που απευθυνόταν στη συγκεκριμένη τάξη, η συγκρότηση εθίμων με αναφορές σε αυτή αποτελούν στοιχεία που επιβεβαιώνουν την παρουσία της περισσότερο από τις πολιτικές πράξεις στο όνομα των εργατών. Μιλώντας για την πολιτική ξεδιπλώνει ένα ολόκληρο δίκτυο συμφερόντων, προσωπικών φιλοδοξιών και αντιπαραθέσεων που συχνά ξεπερνούν τα αιτήματα των μαζών. Στην παρουσίαση των τελευταίων αποπειράται μερικώς –όπως ο ίδιος παραδέχεται (E.P. Thompson 1963, σελ. 916)- να απεικονίσει τις καθημερινές συνθήκες διαβίωσης τους. Άλλωστε μία σύγκριση με το αντίστοιχο κεφάλαιο του έργου *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* αρκεί για να διαπιστώσουμε τη ζωντάνια και τους αποχρωματισμούς των περιγραφών του Φρήντριχ Ένγκελς, που αποτελούν απόρροια της προσωπικής εμπειρίας του συγγραφέα και καταγραφή της μαρτυρίας του κατά την περιοδεία του στη Βρετανία (Frederick Engels 1994, σελ 54-108).

Ο λόγος του κειμένου είναι απλός και κατανοητός στο μέσο αναγνώστη, χωρίς θεωρητικούς σκοπέλους που θα καθιστούσαν το έργο ανάγνωσμα μίας απομονωμένης ακαδημαϊκής κοινότητας. Η Ιωάννα Λαλιώτου στο άρθρο της για τον Edward Palmer Thompson αναγνωρίζει στην πλούσια παράθεση πληροφοριών και στη δομική μορφή του βιβλίου «ένα είδος θεωρητικού μανιφέστου τόσο των αναλυτικών επιλογών, όσο και της πολιτικής οπτικής του ιστορικού» (Ι. Λαλιώτου 1994, σελ. 139). Η απλότητα του ύφους ίσως συνδέεται και με την πρόθεση του συγγραφέα να συστήσει μία ιστορία της εργατικής τάξης για να διαβαστεί από ένα αντίστοιχο αναγνωστικό κοινό, εκείνο που ο ίδιος δίδασκε στην εκπαίδευση ενηλίκων στο Halifax. Η αντίληψη του πως οι εργάτες της περιοχής αυτής όφειλαν να διαβάσουν την ιστορία τους συνδέεται με την πεποίθηση του πως από τη στιγμή της εμφάνισης της, η τάξη αποτελεί μία ιστορική διαδικασία συνεχώς μεταβαλλόμενη. Αυτό ίσως εξηγεί και τη σύνδεση του ριζοσπαστισμού του 1790 με το κίνημα των λουδιτών, των τελευταίων με το Peterloo και τη συνωμοσία της Cato Street. Ακολουθώντας ένα σύστημα αλυσιδωτών αντιδράσεων επιχειρεί σε κάθε περίοδο –ακόμη και στην εύρυθμη και «ευμαρή» των ετών 1820-1825- να ανιχνεύσει στοιχεία που θα δικαιολογήσουν την εμφάνιση της επόμενης φάσης. Η αμιγώς ιστορική αυτή ματιά και προσέγγιση στις κοινωνικές διαδικασίες αποτυπώνεται στον πρόλογο του βιβλίου, όπου ρητά δηλώνει πως η εργατική τάξη δεν ανέτειλε σαν τον ήλιο στην προγραμματισμένη στιγμή αλλά ήταν παρούσα στην ίδια τη

συγκρότηση της... γίνεται, κατασκευάζεται από ανθρώπους με κοινές εμπειρίες παράλληλα με άλλες τάξεις που έχουν συγκρουόμενα συμφέροντα (E.P. Thompson 1963, σελ. 9).

Ο ερμηνευτικός ιστός του έργου συγκροτείται πάνω σε τρία δομικά στοιχεία της ταξικής συνείδησης αλλά και της τάξης· στο δέντρο της ελευθερίας, δηλαδή την κουλτούρα εκείνη που προπαγανδίασε τους εργατικούς πληθυσμούς για την επερχόμενη πρακτική του συνδικαλισμού, της συλλογικής δράσης και της διαδήλωσης· στην κατάρρα του Αδάμ, όπου - δανειζόμενος τη φράση από χωρία των χριστιανικών γραφών- παραθέτει την καθημερινότητα, τις δυσκολίες και τις συνθήκες εργασίας των εργατών και των οικογενειών τους· το τρίτο και τελευταίο μέρος του βιβλίου εξιστορεί τη σταδιακή εξέλιξη και ενίσχυση της δράσης στο δημόσιο χώρο των συνδικαλιστικών οργανώσεων, των κοινωνικών διαμαρτυριών –με έμφαση στο Peterloo-, αλλά και του έντυπου λόγου για το εργατικό ζήτημα. Το πόνημα του E.P. Thompson διαθέτει μία εσωτερικευμένη λογική που εκφράζει το επιχείρημα των Βρετανών μαρξιστών ιστορικών πως η κοινωνική ιστορία και η αλλαγή στη ροή της αποτελεί τόσο κατάληξη των οικονομικών ανισοτήτων όσο και επακόλουθο των πολιτισμικών συναρτήσεων της περιόδου· το αναλυτικό σχήμα του E.P. Thompson αποτελείται από θεματικούς άξονες, όπως το τρίπτυχο της κοινωνικής διαμαρτυρίας, του δικαιώματος στην ελευθερία του λόγου και την ελευθεροφροσύνη και της πολιτισμικής κληρονομιάς των θρησκευτικών δογμάτων της εποχής. Στην πορεία αυτής της ανάλυσης του *The making of the English working class* θα δοθεί ακόμη έμφαση στις εργασιακές σχέσεις και στην οργάνωση των επαγγελματικών κατηγοριών, καθώς και στην πολιτική κουλτούρα της περιόδου σε συνδυασμό με την ανάδυση του έντυπου περιοδικού λόγου για την υπεράσπιση των εργατικών τάξεων.

I. Τα πλήθη στους δρόμους.

Κυρίαρχο στοιχείο της αφήγησης του Thompson αποτελούν τα πλήθη διαδηλωτών που κατακλύζουν το Λονδίνο και τις μεγάλες πόλεις ήδη από τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και τις πρώτες σελίδες του βιβλίου. Πλήθη εξαθλιωμένα που ζητούν τροφή, πλήθη που ζητωκραυγάζουν για την εκκλησία και το βασιλιά και αργότερα γίνονται υποχείρια των δημαγωγών, πλήθη που διεκδικούν δικαιώματα στο Peterloo, ώστε τελικά να καταγραφούν στην πορεία της ιστορίας ως συνειδητοποιημένοι διαδηλωτές.

Η διαμαρτυρία «υπέρ της εκκλησίας και του βασιλιά» αποτελεί μία από τις πρώτες μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας, που συναντάμε για πρώτη φορά στο έργο του E.P. Thompson, έξω από το σπίτι του Thomas Hardy στα 1794. Ο τελευταίος εμφανίζεται ως ένας από τους πρωτεργάτες της πρώτης μεγάλης συνδικαλιστικής οργάνωσης, της London

Corresponding Society (E.P. Thompson 1963, σελ. 19), που όμως συνέλαβαν οι αρχές για αυτήν ακριβώς τη δράση του (E.P. Thompson 1963, σελ. 21). Το πλήθος που είχε συγκεντρωθεί έξω από το σπίτι του Hardy, ζητούσε πιθανότατα προμήθειες για να αντιμετωπίσει την πείνα. Σύμφωνα με τον Thompson αυτή ήταν και η κυρίαρχη μορφή διαμαρτυρίας στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Άμεση σύνδεση ανάμεσα στη σύλληψη του Hardy και την –προφανώς υποκινούμενη από τις αρχές– διαδήλωση δε φαίνεται να υπάρχει, καθώς το πλήθος δε θα μπορούσε να προασπίζει συνειδητά την εκκλησία και το βασιλιά, κύριους υπαίτιους της κατάστασης του. Αρκεί να λάβουμε υπόψη την εύστοχη παραπομπή του Thompson στον Gibbon για τις μεγάλες διαδηλώσεις του 1780 κατά τις οποίες το διαμαρτυρόμενο πλήθος αγνοούσε αν το σύνθημα «No popery», αναφερόταν σε άνθρωπο ή σκύλο (E.P. Thompson 1963, σελ. 78). Ο αναλφαβητισμός συνεργούσε υπέρ της «καλύτερης διαχείρισης και αξιοποίησης» των μαζών.

Ακολουθώντας τη σχηματική διάκριση του συγγραφέα του *The making of the English working class*, διαπιστώνουμε πως οι λαϊκές διαμαρτυρίες διακρίνονταν -αναφορικά με την οργανωτικότητα τους– σε αυθόρμητες και σε όσες διοργανώνονταν από υψηλά πολιτικά στελέχη, που εκμεταλλευόταν την επιθετική διάθεση των μαζών (E.P. Thompson 1963, σελ. 67). Οι πρώτες συνήθως ξεκινούσαν από πεινασμένους εργάτες και πολίτες που ζητούσαν ψωμί και ως τα 1840 παρατηρούνταν σε κάθε πόλη και χωριό της Βρετανικής επικράτειας. Δεύτερο αίτημα των κατώτερων τάξεων ήταν η διατήρηση της εθιμικής οικονομίας που βίωναν μέσω των τοπικών δικτύων συναλλαγής και η αντίσταση στον ανερχόμενο νόμο «της προσφοράς και της ζήτησης» που υπηρετούσε την αστική τάξη.

Πέρα από τις δημόσιες συγκεντρώσεις, η αντίσταση στον καπιταλισμό ολοκληρωνόταν με τη συνέχιση της συναλλαγής σε είδος στις κατώτερες τάξεις (E.P. Thompson 1963, σελ. 68) αλλά και με παράνομες δραστηριότητες. Συμμορίες και ομάδες αγροτών εισέβαλαν στις αποθήκες των εμπόρων, έπαιρναν τα προϊόντα τους και τα πουλούσαν απευθείας στην αγορά σε χαμηλές τιμές (E.P. Thompson 1963, σελ. 70-71). Το φαινόμενο αυτό προκάλεσε και τη θέσπιση νόμου –κατά την περίοδο 1795-1800– για την εκδίωξη όσων διατηρούσαν αυτοσχέδιους πάγκους στις αγορές (E.P. Thompson 1963, σελ. 73). Στις συμμορίες συμμετείχαν κυρίως αγρότες, καθώς ένιωθαν πως είχαν πληγεί από την οικονομική αναμόρφωση και το νόμο των περιφράξεων περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο. Οι καλλιεργητές και μικροϊδιοκτήτες γης ένιωθαν περισσότερο έντονη την αλλαγή, καθώς η καθημερινότητα τους, διατηρούσε την προγενέστερη οικοτεχνική μορφή της αλλά μεταβαλλόταν η αγοραστική τους δύναμη.

Αντίθετα, για τους εργάτες των μεγάλων αστικών κέντρων η οικονομική αναδόμηση της αγοράς συνδεόταν με τη μετακίνηση τους στην πόλη και την υιοθέτηση ενός νέου τρόπου ζωής, που στη βικτοριανή περίοδο θα ταυτιστεί ακόμη και με ανάπλαση του ηθικού τους κώδικα. Ο πιο θεμελιακός νόμος της νέας οικονομίας γεννούσε και τις περισσότερες αντιδράσεις, λόγω του ότι ανέβαζε στα ύψη τις τιμές των προϊόντων που ήταν σε έλλειψη. Ενώ οι αστοί έμποροι ένιωθαν τη δύναμη και την επιχειρηματική πρωτοβουλία να περνά από το κράτος στα χέρια τους, την ίδια στιγμή οι φτωχοί αγροτικοί και εργατικοί πληθυσμοί γινόταν κοινωνοί μίας μονόδρομης διαδικασίας, που χρειαζόταν πια μόνο την εργατική τους δύναμη χωρίς να τους αφήνει περιθώρια ατομικής πρωτοβουλίας.

Η δεύτερη κατηγορία διαμαρτυρίας επιβεβαιώνει την άποψη του Thompson πως ο 18^{ος} αιώνας χαρακτηριζόταν από κατευθυνόμενα πλήθη (E.P. Thompson 1963, σελ. 74). Αφορμή συνιστούν οι διαδηλώσεις του 1780, που έμειναν γνωστές στη Βρετανική ιστορία ως Gordon Riots. Ο Thompson παρουσιάζει τα γεγονότα του 1780 ως κλιμακούμενα σε τρεις φάσεις, όπου κάθε μία αναδεικνύει ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό.

Η πρώτη φάση αφορούσε τους «καλοντυμένους» εμπόρους, που ως οπαδοί του Προτεσταντισμού θέλανε να καταθέσουν αίτημα στο Κοινοβούλιο κατά της ανοχής της καθολικής πίστης (E.P. Thompson 1963, σελ. 77). Η αντίθεση τους εστιαζόταν στο Διάταγμα του 1689, το οποίο καταργούσε το μονοπώλιο της Αγγλικανικής εκκλησίας στη Βρετανία (Christopher Hill 1971, σελ. 357). Η στάση των αστών εμπόρων αποκαλύπτει τη χρονική σύνδεση της ανόδου της αστικής τάξης με τις ανερχόμενες εθνικές ιδεολογίες στην ευρωπαϊκή ήπειρο, καθώς η αντίδραση στον παπικό ιμπεριαλισμό συνοδεύεται από την προάσπιση μίας εθνικής εκκλησίας. Άλλωστε ένα από τα πρώτα ψήγματα συγκρότησης της εθνικής συνείδησης και ιδεολογίας στη νεότερη Ευρώπη αποτέλεσε η εσωτερική ενοποίηση των ομόγλωσσων εκκλησιών και η απόσχιση τους από την κυριαρχία του Βατικανού, σε συνδυασμό με τη μετάφραση των θρησκευτικών κειμένων στη γλώσσα της εκάστοτε επικράτειας. Πιθανότατα, η συγκρότηση μίας εθνικής εκκλησίας να σηματοδοτούσε για τους εμπόρους την ανάδυση μίας νέας πολιτικής κουλτούρας, η οποία θα εκπροσωπούνταν αυτή τη φορά περισσότερο από τις μάζες των ανθρώπων παρά από σύμβολα εξουσίας, όπως ο βασιλιάς. Αν και ακόμη δεν είχε σχηματισθεί, όπως μας πληροφορεί ο Thompson, μία αστική ιδεολογία, πάγιο αίτημα των εμπόρων σε ολόκληρη αυτή την περίοδο ήταν η υποκατάσταση της παλιάς αριστοκρατίας και των γεωοικονομικών συνδηλώσεων της με μία πιο «ελεύθερη» ταξική σκέψη.

Στη δεύτερη φάση, που έπεται χρονικά, οι διαμαρτυρίες εντάθηκαν και οι έμποροι αποχώρησαν. Είναι προφανές πως η αποστασιοποίηση των αστών παρείχε περισσότερα

περιθώρια ενεργοποίησης στους φτωχούς και πρωτοβουλίες δράσης. Το χαμηλό επίπεδο μόρφωσης και η οικονομική δυσχέρεια των μαζών προδίκιζαν τη στάση των ανώτερων τάξεων προς αυτές τις διαμαρτυρίες, ώστε να συνδέουν τους διαδηλωτές με «όχλο γουρουνιών» -στην περίπτωση του Burke (E.P. Thompson 1963, σελ. 98). Σε αυτή τη λογική εντάσσεται η σύνδεση των εξεγέρσεων αυτών με μεθυσία, όργια και εμπρησμούς. Το πλήθος που διαμαρτυρόταν απαρτιζόταν από μαθητευόμενους τεχνίτες και «εγκληματίες», των οποίων η απέχθεια προς την παπική εξουσία και την καθολικότητα της γινόταν ολοένα εντονότερη. Οι επίσημες αρχές, που περιελάμβαναν κυρίως οπαδούς του Wilkes, εθελουφλούσαν για τις συμπλοκές και τα επεισόδια, αφού έμμεσα ενδυνάμωναν και οι ίδιοι τη φωνή τους κατά της κυβέρνησης. Τα πλήθη εισέβαλαν και λεηλατούσαν καθολικούς ναούς και σπίτια πλούσιων καθολικών (E.P. Thompson 1963, σελ. 78).

Κατά την τρίτη φάση, ο όχλος επιτέθηκε στην Τράπεζα. Στα σκαλιά της συνάντησαν τον Alderman Wilkes, ο οποίος και τους σταμάτησε. Η απότομη παύση των κινητοποιήσεων από το Wilkes κατέδειξε τόσο την εκούσια αδράνεια των αρχών της πόλης στις δύο προηγούμενες φάσεις, όσο και το βαθμό υποταγής των διαδηλωτών στις επιθυμίες της εξουσίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 78).

Στα 1791 στο Birmingham, οι μάζες με αφορμή μία συνάντηση των σχισματικών εισέβαλαν σε δύο σπίτια Αντιτριαδικών και ενός Βαπτιστή. Δεν είναι εξακριβωμένο αν η αιτία της επίθεσης ήταν η ετεροδοξία των συγκεκριμένων πολιτών ή η κοινωνική θέση και η οικονομική τους ευρωστία (E.P. Thompson 1963, σελ. 79). Στα 1831 επεισόδια και διαμαρτυρίες σημειώθηκαν στο Bristol (E.P. Thompson 1963, σελ. 81). Οι ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και των Ιακωβίνων –που έγιναν γνωστές μέσα από το έργο του Thomas Paine- έγιναν περισσότερο δεκτές από τους σχισματικούς και τη μεσαία τάξη παρά από τον όχλο.

Οι διαδηλώσεις και τα επεισόδια της περιόδου χαρακτηρίζονται από ορισμένα κοινά στοιχεία, όπως τους βανδαλισμούς, την εισβολή στις φυλακές και την απελευθέρωση κρατουμένων, την ανοχή των τοπικών αρχών, την απουσία εργατικού συνδικαλισμού και ενότητας. Τα σπίτια που δεχόταν επιθέσεις από τον όχλο ανήκαν σε ανώτατους κληρικούς, που συγχρόνως ήταν και δουλέμποροι νέγρων. Το κριτήριο αυτό επιλογής επιβεβαιώνει τον ταξικό χαρακτήρα των επεισοδίων (E.P. Thompson 1963, σελ. 81). Το στοιχείο, όμως, που κυριαρχεί περισσότερο στις διαμαρτυρίες αυτές είναι η σύγχυση ιδεών από την πλευρά των μαζών. Την ίδια στιγμή που αποδοκίμαζαν την παπική εξουσία και άρα συνταύτιζαν τα

αιτήματα τους με αυτά των σχισματικών σεκτών², επιτίθονταν σε σπίτια «αιρετικών». Η σύγχυση αυτή, όπως παρουσιάζεται από τον E.P. Thompson, αποκαλύπτει τη διαρκή αναζήτηση των κατώτερων τάξεων για εξιλαστήριο θύμα για την άθλια κατάσταση τους.

Οι διαμαρτυρίες των μαζών σε πολλές πόλεις της Βρετανίας τρομοκράτησαν τους ιδιοκτήτες καλλιεργήσιμης γης και ακίνητης περιουσίας, πολύ περισσότερο από ό,τι η Γαλλική Επανάσταση και οι μεταγενέστερες φάσεις της (E.P. Thompson 1963, σελ. 114). Η εμπειρία της αύξησης των ιδιοκτησιών των χωρικών κατά την περίοδο αυτή γέννησε ανησυχίες για μία οικονομική ανάταξη που θα μπορούσε να οδηγήσει ακόμη και σε αλλαγή ρόλων. Άλλωστε, η περίοδος 1540-1670, όπου είχε παρατηρηθεί το ίδιο φαινόμενο σε μεγαλύτερη έκταση, υποδείκνυε πως η προοπτική της ταξικής «ανόδου» των χωρικών δεν ήταν τόσο απίθανη (Gerard Béaur 2003, σελ. 93-95). Στο 16^ο αιώνα οι χωρικοί αγόραζαν με άνεση τα κτήματα των αριστοκρατών, καθώς οι τελευταίοι αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες και είχαν περισσότερα έσοδα με το να νοικιάζουν ή να υποθηκεύουν την ιδιοκτησία τους. Στα τέλη του 18^{ου} αι., που πολλοί από τους γαιοκτήμονες είχαν εγκατασταθεί στα αστικά κέντρα και ασχολούνταν με το εμπόριο πουλούσαν με μεγαλύτερη ευκολία την προγονική τους κληρονομιά. Τις ανησυχίες τους για την πιθανή άνοδο των χωρικών στην καθεστηκυία τάξη καθυστέρησε η αναθέρμανση του κινήματος των περιφράξεων που έφερε το αντίστροφο αποτέλεσμα –οι μικροϊδιοκτήτες μετατράπηκαν σε ακτήμονες.

Η έλλειψη συνδικαλιστικής δράσης και η πολιτική ανωριμότητα του πλήθους προσέδωσαν στις κινητοποιήσεις της περιόδου το χαρακτηριστικό της ιδεολογικής αμηχανίας. Η θρησκευτική διαμαρτυρία συνδέεται με την ταξική άλλοτε συνειδητά και άλλοτε όχι. Ο ίδιος ο Thompson μάς μεταδίδει την εικόνα εξαθλιωμένων μαζών, που όμως αδυνατούσαν να εκφράσουν την κοινωνική αδικία που βίωναν και να αρθρώσουν συγκροτημένα πολιτικά επιχειρήματα. Παρόλα αυτά, οι διαμαρτυρίες συνεχίστηκαν τόσο στο Λονδίνο όσο και στην περιφέρεια –παράλληλα με την ανάπτυξη των τοπικών βιοτεχνικών και βιομηχανικών μονάδων. Σταδιακά, συγχρόνως με την εμφάνιση των πρώτων συνδικάτων και εργατικών ενώσεων παρατηρούνται διαμαρτυρίες από ομοιογενείς μάζες εργατών. Έτσι βλέπουμε τον Ιούνιο του 1825 οι υφαντουργοί βάμβακος να οργανώνουν διαμαρτυρία στο Bradford, όπου συμμετείχαν 20 χιλιάδες άτομα και διήρκεσε 23 εβδομάδες. Η κινητοποίηση έληξε με αρνητικά αποτελέσματα για τους εργάτες. Οι επιχειρηματίες απέλυσαν τα παιδιά, όσων δεν αποκήρυσσαν την απεργία. Οι υφαντουργοί

---

² Οι θρησκευτικές σέκτες, όπως οι Κουακέροι, οι Μεθοδιστές, οι Ευαγγελιστές και οι Πρεσβυτεριανοί είχαν αφορισθεί από τον Πάπα ως αιρέσεις. Η ισχύς τους, όμως, στη Βρετανία τους επέτρεπε να αγωνίζονται για αναγνώριση από το Βρετανικό Κοινοβούλιο ως επίσημες θρησκείες.

ανώτερης κλάσης -η εργατική ελίτ του κλάδου- από την επομένη της λήξης της απεργίας ταυτίστηκαν με τους μεροκαματιάρηδες (E.P. Thompson 1963, σελ. 312). Οι συνέπειες των διαδηλώσεων ήταν δυσβάσταχτες όχι μόνο για τον ίδιο τον εργάτη αλλά και για την οικογένειά του. Ο Βρετανός εργάτης γνωρίζοντας το εκ γενετής δικαίωμα του στην ελευθερία λόγου δυσκολευόταν να συνειδητοποιήσει την αφαίρεση της αρχής αυτής στον εργασιακό χώρο. Για τους περισσότερους συνιστούσε μία εμπειρία κληρονομημένη από τους πατέρες τους μέσω της προφορικής παράδοσης, γεγονός που ενίσχυε ακόμη περισσότερο τη «φυσικότητα» του δικαιώματος.

Η έννοια της κοινωνικής διαμαρτυρίας στη Βρετανία σταδιακά μετακινείται από το επίπεδο της πεινασμένης και εξουθενωμένης μάζας του 1790, στις οργανωμένες πορείες εργατών των αρχών του 19^{ου} αι. Το πολιτικό σκηνικό μεταβάλλεται, καθώς η -ολοένα αυξανόμενη- ενημέρωση των εργατών στα σωματεία προσδίδει στις διαδηλώσεις νέα χαρακτηριστικά, όπως οι συγκεκριμένες διεκδικήσεις, οι ήπιοι τόνοι χωρίς βιαιότητες και η αισιοδοξία της επίτευξης των στόχων, που προέρχεται από την ενημέρωση για το κοινοβουλευτικό σύστημα αλλά και την πολιτική ωριμότητα που επέρχεται βαθμιαία. Καθοριστική θεωρείται από τον Thompson η συμβολή των Κυριακάτικων σχολείων στη συγκρότηση αξιοπρεπών συμπεριφορών των διαμαρτυρόμενων εργατών, ώστε να συνειδητοποιήσουν πως συμμετείχαν σε διαδηλώσεις και όχι σε ανταρσίες (E.P. Thompson 1963, σελ. 469). Οι εργάτες μαθαίνουν στα συνδικάτα πόσο απέχει μία τροπολογία από τη συνταγματική αναθεώρηση. Εκείνο, βέβαια, που πρέπει να διευκρινιστεί είναι πως η αναμόρφωση αυτή δεν παρατηρείται σε όλα τα εργατικά στρώματα ούτε σε όλες τις περιοχές της Βρετανικής επικράτειας. Η καινοτομία όμως αυτή στην πολιτική δράση των φτωχών τάξεων επιβάλλει στον E.P. Thompson την αναφορά της.

Ο λουδισμός εγκολπώθηκε στη λαϊκή μνήμη ως ένα βάρβαρο και άτεγκτα βίαιο κίνημα, που κατέστρεφε τις περιουσίες των αστών. Η οργανωτικότητα όμως των ταγών των λουδιτών και το πολιτικό πλαίσιο δράσης του αναιρούν εύγλωττα την προηγούμενη θέση, σύμφωνα με τον E.P. Thompson. Άλλωστε οι λεηλασίες αστικών περιουσιών παρατηρούνταν από το 18^ο αιώνα, και η όποια σύνδεση τους με το λουδισμό θα μείωνε την αξία των στόχων του. Το σημαντικότερο στοιχείο διάκρισης, που ανέπτυξε ο λουδισμός σε αντίθεση με τις προγενέστερες αποσπασματικές επιθέσεις, ήταν η εν δυνάμει επαναστατική του υπόσταση. Σε όλη τη διάρκεια δράσης του βρισκόταν στα όρια μίας γενικότερης εξέγερσης, που υποδαυλιζόταν και από τους θρύλους, που είχαν ήδη δημιουργηθεί στο όνομα των λουδιτών. Στοιχεία επιδρομών σε βιοτεχνίες αποδεικνύουν το συντονισμό των ενεργειών, καθώς ακόμη και μέσα σε ένα κοινό χώρο συντήρησης μηχανικών αργαλειών

κατέστρεφαν μόνο όσα μηχανήματα ανήκαν σε εργοδότες που είχαν μειώσει τα μισθολόγια (E.P. Thompson 1963, σελ. 604-608). Η συγκέντρωση οικονομικής ενίσχυσης για τη δράση της οργάνωσης στο Nottingham τεκμηριώνει το βαθμό συνειδητοποίησης των μελών του κινήματος, που ενισχύεται από το γεγονός πως σε περίπτωση που κάποιος τυχοδιώκτης συγκέντρωνε χρήματα στο όνομα τους, τιμωρούνταν, σε ορισμένες περιπτώσεις και με θάνατο (E.P. Thompson 1963, σελ. 607-608).

Στις πρώτες τους επιθέσεις τόσο η πολιτεία, όσο και τα σώματα ασφαλείας τήρησαν αδρανή στάση θεωρώντας πως αντιστοιχούσαν σε αδικήματα μικρής εμβέλειας. Σύντομα, όμως με αφορμή τις συνεχόμενες λεηλασίες στην περιοχή του Nottingham, έττακτες περιπολίες αστυνομικών τέθηκαν σε ισχύ προκειμένου να εξαλειφθούν τα κρούσματα. Συνυπολογίζοντας τη σχετική επιτυχία του κινήματος –οι εργοδότες ήδη ανέβαζαν τους μισθούς- και την κατάθεση στη Βουλή του νομοσχεδίου που θα καθιστούσε την καταστροφή των μηχανών παράνομη, οι επιθέσεις λουδιτών στο Nottingham μειώθηκαν αισθητά. Άλλωστε, ο λουδισμός δρούσε τόσο στο επίπεδο των επιθέσεων όσο και της νομοθετικής αναθεώρησης. Η αιφνίδια καταστολή της κίνησης του Nottingham και η ταυτόχρονη άνοδος του συνδικαλισμού για την τροποποίηση των διατάξεων, αφήνει υπόνοιες για την εμπλοκή λουδιτών στη νέα τάση (E.P. Thompson 1963, σελ. 608).

Ταυτόχρονα με την πτώση της δραστηριότητας στο Nottingham, νέα κρούσματα εμφανίζονται στο Lancashire και στο Yorkshire. Το Yorkshire συνδέθηκε με πιο βίαιες μορφές εκφοβισμού και απειλητικές επιστολές προς τους εργοδότες, με τις οποίες οι κουκουλοφόροι εκδικητές τους εξανάγκαζαν να ικανοποιήσουν τα αιτήματά τους για αύξηση των μισθών και απόσυρση των νεοεισαχθέντων μηχανών. Οι περισσότεροι βιοτέχνες σταδιακά ενέδιδαν, ενώ την ίδια στιγμή οι λουδίτες «στασιαστές» είχαν να αντιμετωπίσουν ένα νέο δίλημμα: αφού οι στόχοι τους υλοποιούνταν, θα έπρεπε είτε να διαλύσουν τις οργανώσεις είτε να συνεχίσουν τους εκβιασμούς και τις επιδρομές μέχρι να εξαλειφθούν και τα τελευταία εναπομείναντα μηχανοποιημένα κέντρα επεξεργασίας υφασμάτων.

Με την αισιοδοξία, που πήγαζε από τις πρόσφατες επιτυχίες πάρθηκε η απόφαση της συνέχισης του αγώνα τους. Το εργαστήριο του Cartwright αποτέλεσε το νέο στόχο. Ο τελευταίος αναμένοντας την επίθεση αυτή, είχε εξοπλίσει την ιδιοκτησία του με μισθοφόρους οπλίτες και στρατευμένους εργάτες που θα στέκονταν πίσω από τις πολεμίστρες. Η επίθεση ξεκίνησε νύχτα και η έκβαση της έφερε τα εργατικά τάγματα στην πρώτη τους μεγάλη ήττα αλλά και στη γέννηση ενός θρύλου στη λαϊκή μνήμη. Ακόμη και οι μεσοαστοί απαθανάτισαν τον Cartwright, ως βίαιο και απάνθρωπο εργοδότη. Αφορμή γι' αυτό στάθηκε τόσο η οργανωμένη άμυνα του όσο και τα επεισόδια που επακολούθησαν. Πολλές είναι οι αναφορές

που μαρτυρούν, πως όσοι λουδίτες τραυματίστηκαν θανάσιμα, βασανίστηκαν μέχρι την τελευταία τους στιγμή για να αποκαλύψουν τα ονόματα των άλλων μελών της οργάνωσης (E.P. Thompson 1963, σελ. 609-615). Ο E.P. Thompson αντλεί στοιχεία για την περιγραφή της μάχης κυρίως από το έργο της Charlotte Brontë, *Shirley*. Ταυτίζει τους ήρωες του βιβλίου –στους οποίους έχουν δοθεί άλλα ονόματα– με τους πραγματικούς πρωταγωνιστές του περιστατικού.

Η δράση των λουδιτικών ταγμάτων στα Midlands συνεχίστηκε, αν και η πολιτεία είχε αρχίσει να οργανώνεται και να λαμβάνει μέτρα προστασίας των επιχειρηματιών, καθώς είχε αντιληφθεί πια πως δεν αντιμετώπιζε μία προσωρινή περίοδο αστάθειας. Οι εργοδότες συνεργάζονταν όλο και περισσότερο με τους τοπικούς εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας, ενώ τα απειλητικά γράμματα προς τους βιοτέχνες συνέχισαν να πιέζουν προς την ίδια κατεύθυνση.

Σε πολλές περιπτώσεις το κόστος των φθορών από τις εισβολές άγγιζε υπέρογκα ποσά, όπως αυτό των £6,000 στα Midlands το 1817. Στην περιφέρεια αυτή το λουδιτικό κίνημα γνώρισε την κορύφωση του την περίοδο 1816-1817, που ήταν σφοδρότερη από εκείνη του 1811. Οι μάζες στήριζαν με πάθος τις επιθέσεις των κουκουλοφόρων, όπου επιστρατεύονταν μεγάλοι αριθμοί εργατών.

Οι όποιες προσπάθειες για την καταστολή του κινήματος αποδείχθηκαν φρούδες, καθώς η αλληλεγγύη των φτωχών προς τους υπερασπιστές τους, τους οδηγούσε στο να σιωπούν όποια πληροφορία μπορεί να γνώριζαν ή ακόμη και να προσφέρουν καταφύγιο στους καταζητούμενους. Και ήταν βέβαιο πως όλοι γνώριζαν κάποιο μέλος της τοπικής μυστικής λουδιτικής συνέλευσης, αφού απαρτιζόταν από εργάτες και αρχιτεχνίτες της περιοχής. Κατά το διάστημα 1812-13, οι αρχές διενεργούσαν εκτεταμένες συλλήψεις, εκ των οποίων οι περισσότερες εκδικάζονταν εις βάρος των κατηγορουμένων και πολλές από τις καταδίκες έφθαναν μέχρι και το δημόσιο απαγχονισμό (E.P. Thompson 1963, σελ. 604-628).

Το λουδιτικό κίνημα συνιστά μία νέα –δίχως προηγούμενο– σελίδα στην ιστορία της εργατικής ιστορίας των Βρετανών. Η κοινωνική διαμαρτυρία δυναμώνει τη φωνή της κατά της νέας εξοντωτικής για τις εργατικές μάζες οικονομίας. Από τη μορφή της πολυπληθούς διαδήλωσης γεννιούνται ολιγομελείς τρομοκρατικές ομάδες, που στοχεύουν πια στους εκπροσώπους της νέας κατάστασης. Μόνο που η έμφαση των λουδιτών ήταν διττή, καθώς κατέστρεφαν ταυτόχρονα το σκληρό εργοδότη και την αδίσταχτη μηχανή. Ο Thompson επιλέγει να αναφέρει εκτενώς τη δράση τους, τόσο λόγω της μοναδικότητας του κινήματος όσο και χάρη στη συμβολή τους στη διαδικασία συγκρότησης της εργατικής συνείδησης των

Βρετανών. Για τον Thompson, η εμπειρία του κοινωνικού φαινομένου των λουδιτών αποτελεί ακόμη ένα από τα στοιχεία, που θα συνθέσουν την ιδέα των Βρετανών εργατών για το ρόλο τους στην ιστορία της χώρας τους. Οι λουδίτες προσέδωσαν στη διαμαρτυρία των μαζών μία νέα έννοια, αυτή της αντίστασης. Η επιθετική τους δράση σε συνδυασμό με τη σιωπηρή συνενοχή των υπόλοιπων πολιτών ανέδειξαν την οργάνωση σε κατεξοχήν αγωνιστή για τα δικαιώματα των πολλών, ώστε να αποτελέσουν κομμάτι μίας εναλλακτικής μορφής αφήγησης της εθνικής ιστορίας της Βρετανίας. Συνέστησαν ένα θρόλο, από τον οποίο οι επόμενες γενεές εργατών και κινημάτων αντλούσαν μηνύματα αισιοδοξίας.

Διαπιστώνοντας την επιτυχία του κινήματος στη λαϊκή συνείδηση, οι αρχές έκριναν πως η μόνη ελπίδα για την εξάρθρωση των ομάδων ήταν η μίσθωση κατασκόπων. Οι κατάσκοποι συνιστούσαν την κύρια πηγή πληροφοριών για τον κρατικό μηχανισμό. Το πιο διαδεδομένο χαρακτηριστικό των μυστικών συγκεντρώσεων των λουδιτών –που προκαλούσε ανησυχία τόσο στους φορείς της εξουσίας όσο και στο θρησκόληπτο πλήθος– ήταν η ορκωμοσία τους προκειμένου να εγκολπωθούν στο κίνημα. Η αναστάτωση και οι φοβίες προερχόταν κυρίως από τη μυστηριακή ατμόσφαιρα, που γεννούσε μία τέτοια πρακτική. Η ανάλογη ύφους αντίδραση των πληθυσμών στις ομάδες των ελευθεροτεκτόνων δε λειτουργεί ως ιστορική σύμπτωση αλλά ως αποκάλυψη των κοινωνικών προκαταλήψεων, που διέτρεχαν και πλαισίωναν την -ιστορικά συγκεκριμένη- κοινωνία. Η ανάγκη διαλεύκανσης ή εξολόθρευσης μυστικών ομάδων δεν πηγάζει τόσο από τις ενέργειες τους, όσο από αυτήν ακριβώς την αίσθηση μυστικότητας που τις χαρακτηρίζει. Η Βρετανική ιστορία βρίθει ανάλογων παραδειγμάτων. Αρκεί να ανακαλέσουμε στη μνήμη μας το κινήγι των μαγισσών, πρακτική που συνδεόταν περισσότερο με προκαταλήψεις και φαντασιακές προσλήψεις συγκεκριμένων κοινωνικών συμπεριφορών παρά με απτές αποδείξεις μεταφυσικών τελετουργιών.

Αρκετά μέλη των λουδιτών, πριν ή μετά τη διάλυση των Μυστικών συνελεύσεων, παρείχαν πληροφορίες στους ιθύνοντες για τα άλλα μέλη -με χρηματικό αντάλλαγμα. Ο E.P. Thompson αναφέρει, χρησιμοποιώντας παραδείγματα συγκεκριμένων προσώπων, πως η αμοιβή για την παροχή στοιχείων σχετικά με τη δράση των «συνωμοτικών» ομάδων δε μπορούσε να επανορθώσει το στιγματισμό από τον κοινωνικό περίγυρο. Πολλοί «προδότες» είτε ζητούσαν από την πολιτεία να τους διασφαλίσει τη μετανάστευση τους στον Καναδά ή διήγαν το υπόλοιπο της ζωής τους περιθωριοποιημένοι και απομονωμένοι.

Από τις καταγεγραμμένες μαρτυρίες διαφαίνεται πως οι τοπικές οργανώσεις των λουδιτών δρούσαν αυτόνομα και δεν είχαν επαφές μεταξύ τους. Οι κατάσκοποι που μαρτυρούν το αντίθετο αποτελούν αμφίβολης εγκυρότητας πηγές, καθώς μπορεί να

στόχευαν στην προεξόφληση μίας γενικευμένης κοινωνικής απειλής (E.P. Thompson 1963, σελ. 628-638). Κατάσκοποι -όπως ο εργάτης Bent, του οποίου την ιστορία αφηγείται διεξοδικά ο Thompson- επιχειρούσαν να εισχωρήσουν στις συγκεντρώσεις, ώστε να επικυρώσουν τις προσχηματισμένες φοβίες της κεντρικής εξουσίας. Η αποτυχία τους ως πληροφοριοδότες έγκειται στην αναζήτηση και επιτηδευμένη επινόηση στοιχείων που θα ενίσχυαν την πιθανότητα μίας γενικευμένης επανάστασης. Οι αριθμοί των στρατευμένων αγωνιζόμενων εργατών συχνά επαυξάνονταν για να δοθεί έμφαση στον κίνδυνο, που ελλόχευε.

Μυστικές συγκεντρώσεις λάμβαναν χώρα και στις τρεις περιφέρειες (Nottingham, Lancashire, Yorkshire) με συμμετοχή εκπροσώπων από όλους σχεδόν τους εργατικούς κλάδους.

Τον Αύγουστο, όμως, του 1812 ο διοικητής των λουδιτών Raynes όριζε ως πιθανές εξελίξεις του κινήματος, από τη μία πλευρά τη μετάλλαξη του σε μία ευρύτερη εξέγερση και από την άλλη την κατάλυση του. Για τον Thompson οι δύο λόγοι που οδήγησαν το κίνημα στην αποσύνθεση του ήταν αρχικά η επαναφορά των διατάξεων που οργάνωναν -σύμφωνα με το πρότυπο του μερικαντισμού- την οικονομία, συγχρόνως με μία ραγδαία βελτίωση στο εμπόριο και στη συνέχεια η αύξηση των μέτρων καταστολής από την πολιτεία [περισσότεροι κατάσκοποι, εντατικότερες περιπολίες, αύξηση των συλλήψεων και βέβαια οι εκτελέσεις στο Chester και το Lancaster] (E.P. Thompson 1963, σελ. 656-7).

Μετά τη λήξη των πολέμων, που κράτησαν περίπου 25 χρόνια, οι διαδηλώσεις διαμαρτυρίας συνεχίζονταν καθώς τα ποσοστά ανεργίας αυξάνονταν κατακόρυφα έπειτα από την επιστροφή των ναυτών και των στρατιωτών. Οι περισσότεροι από τους τελευταίους διαπίστωναν πως είχαν να αντιμετωπίσουν τις ίδιες συνθήκες οικονομικής δυσπραγίας, που είχαν γνωρίσει εκτενώς και πριν τον πόλεμο. Η δυσαρέσκεια του πλήθους ενισχύθηκε από τη βαριά φορολογία, γεγονός που λειτούργησε ως αλυσιδωτή αντίδραση για την αναζωπύρωση της ριζοσπαστικής κουλτούρας. Η νέα μορφή του κοινωνικού αντικομπορμισμού συνδεόταν περισσότερο με την περιρρέουσα λαϊκή δυσθυμία παρά με τις ιδεολογικές καταβολές του πολιτικού ριζοσπαστισμού του 1790.

Το Μάρτη του έτους 1816, επανέρχεται στο προσκήνιο των εργατικών ενώσεων η παλαιότερη συζήτηση περί γενικευμένης εξέγερσης. Κύριος στόχος φαίνεται -από την αλληλογραφία των συνδικαλιστών- πως είναι η ενθάρρυνση των επαρχιακών ομάδων να στηρίζουν μία επίθεση στις φυλακές, όπου βρισκόταν αρκετοί εργάτες. Καμία δραστηριότητα δε σημειώνεται προς αυτή την κατεύθυνση, ως το Δεκέμβρη της ίδιας χρονιάς. Ο Thompson προβληματίζεται ως προς την εγκυρότητα των πηγών του, τις οποίες

και παραθέτει, παρουσιάζοντας συγχρόνως τους ενδόμυχους λόγους για τους οποίους κάποιος από τους τρεις πληροφορητές θα ανασκεύαζε τα γεγονότα της δίκης του James Watson. Η πολιτεία είχε συλλέξει τα στοιχεία της από τον κατάσκοπο John Castle, ο οποίος παρακινούσε τις οργανώσεις προς το γαλλικό μοντέλο εξέγερσης και συγχρόνως ψευδομαρτυρούσε κατά του εγκαλούμενου. Ο Henry Hunt προτίμησε να καλύψει τη δική του δράση στο δικαστήριο, ενώ ο ίδιος ο Watson απέφυγε να καταθέσει τη δική του εκδοχή του περιστατικού, κρίνοντας ακατάλληλη τη χρονική στιγμή.

Ο E.P. Thompson αποπειράται να δώσει μία δική του ερμηνεία των γεγονότων που οδήγησαν στη δίκη. Παρά τη γενική λαϊκή δυσαρέσκεια του 1816, η συνέλευση του Ουέστμινστερ συνέχιζε να ασχολείται μόνο με το ζήτημα των εσωτερικών εκλογών της οργάνωσης, ενώ δίσταζε να αναλάβει την οργάνωση μίας δυναμικής παρέμβασης κατά των δυναστών των φτωχών. Μία ολιγομελής συνέλευση συγκροτείται τότε από το Dr. Watson και το γιο του, τον Preston, τον Thistlewood, το Hooper και τον Castle, κατάσκοπο της πολιτείας. Στις 15 Νοεμβρίου 1816, οργανώνουν διαδήλωση στα Spa Fields όπου δέχεται να μιλήσει μόνο ο Henry Hunt, και πάλι σε σεμνότυφο τόνο. Η διαδήλωση ολοκληρώθηκε με την ομιλία και αναβλήθηκε για τις 2 Δεκεμβρίου. Η νέα συγκέντρωση απαρτιζόταν πολύ μεγαλύτερο πλήθος διαδηλωτών. Οι κατάσκοποι είχαν ειδοποιήσει ήδη την κυβέρνηση να τοποθετήσει στρατό στην περιοχή των Spa Fields. Ο Dr. Watson φθάνοντας στο χώρο, παίρνει μία ομάδα εργατών και τους οδηγεί μπροστά στον πύργο των φυλακών. Ένας άνδρας καλεί τους στρατιώτες να εγκαταλείψουν τα πόστα τους και να συντρέξουν τα πλήθη, ενώ παραλήρημα επαναστατικού ενθουσιασμού διακατέχει τις μάζες. Τελικά, με το πέρας της ημέρας οι διαδηλωτές διαλύονται. Πιθανότατα, κάποιος από τους οργανωτές –ανάμεσα στους οποίους και ο νεότερος Watson- πίστευαν πως η διαδήλωση θα εξελισσόταν σε νέα Βαστίλη. Ο Hunt κλήθηκε στη δίκη για να καταμαρτυρήσει, ως στενός συνεργάτης του Watson, τη μετριοπάθεια των πεποιθήσεων του τελευταίου.

Οι διαδηλώσεις στα Spa Fields είχαν τρεις κύριες συνέπειες, σύμφωνα με τον Thompson. Έδωσαν στις επίσημες αρχές την αφορμή για να λάβουν μέτρα κατά των αντικοφορμιστικών μεταρρυθμίσεων που προωθούνταν οι ενώσεις. Ώθησε τους φοβισμένους μεσοαστούς μακριά από τις λέσχες των ριζοσπαστών. Τέλος, προκάλεσαν σύγχυση στους αρχηγούς των ρεφορμιστών λίγο πριν τη συνάντηση των εκπροσώπων των διεσπαρμένων ανά την επικράτεια Hampden Clubs (E.P. Thompson 1963, σελ. 696-697).

Η διαδήλωση στο Pentridge και η διαδικασία οργάνωσης της αποτελεί καθοριστικό στάδιο της Βρετανικής εργατικής ιστορίας, καθώς για πρώτη φορά τα κατώτερα στρώματα κινητοποιούνται χωρίς την υποκίνηση της μεσαίας τάξης. Πολλοί φαίνεται πως είναι οι

δεσμοί με το κίνημα του λουδισμού, καθώς είχαν κοινά σημεία εκκίνησης. Αυτή η παραδοχή δεν υποδηλώνει πως υπήρχαν δυνατότητες για γενικευμένη επανάσταση αφού υπήρχαν τόσο προβλήματα επικοινωνίας όσο και αποτελεσματικής ηγεσίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 711-734).

Οι δύο ριζοσπάστες δημοσιογράφοι, William Cobbett και Henry Hunt, συνέβαλαν στο να συνειδητοποιήσουν τα χαμηλά στρώματα την αδικία και την κακή μεταχείριση που υπέφεραν από τις ανώτερες τάξεις. Στόχος τους, σύμφωνα με τις δηλώσεις τους, ήταν να αποκαλύψουν και να προβάλλουν έντονα τη διαφθορά των πολιτικών και των αριστοκρατών που απομυζούσαν τα πλήθη μέσω του δυσβάστακτου -για το χαμηλό τους εισόδημα- φορολογικού συστήματος.

Η διαπόμπευση του δημοσιογράφου Eaton με αφορμή ένα άρθρο, όπου προάσπιζε τις ιδέες του Paine, αποκωδικοποιεί για το σύγχρονο αναγνώστη της περιόδου τη μεταβολή της πολιτικής σκέψης των φτωχών στρωμάτων και της δραστηριοποίησης τους. Τον Ιανουάριο του 1820 στην εξέδρα όπου λάμβανε χώρα ο διασυρμός του «παρ'νόμου», τα πλήθη πλησίασαν τον Eaton προσφέροντας του τρόφιμα και ποτήρια με κρασί, ενώ την ίδια στιγμή εμπαίζανε όσους τον φρουρούσαν. Ο Cobbett σημειώνει πως ανάμεσα στο πλήθος βρισκόταν και ένας σημαντικός αριθμός εμπόρων, αστών κυριών και αρχιτεχνιτών που αρνούσαν να δεχθούν τη κύρωση κάποιου με θανατική ποινή, επειδή διαφοροποιούσε την ιδεολογική του τοποθέτηση από την επίσημη κρατική.

Οι περιπτώσεις του Cashman και του Samuel Bamford στα 1817 επιβεβαιώνουν τη νέα αυτή στάση των μαζών. Ο πρώτος έχοντας επιστρέψει από τις μακροχρόνιες πολεμικές διενέξεις και χωρίς την αποζημίωση που το κράτος του χρωστούσε για τις υπηρεσίες του, συλλαμβάνεται για ληστεία και εκτελείται με απαγχονισμό. Τα πλήθη τον συνοδεύουν ως την αγχόνη και τον επευφημούν ως την τελευταία στιγμή. Για πρώτη φορά μετά την εκτέλεση του συνεχίζουν να βρίζουν και να διαμαρτύρονται σε όσους εκπροσωπούσαν την πολιτεία. Η σύλληψη του Bamford προκάλεσε το ενδιαφέρον των κατοίκων της κοινότητας του αλλά και των περιχώρων, ώστε να περικυκλώσουν την αστυνομική περίπολο που τον συνόδευε και να την ακολουθήσουν. Ο αστυνόμος δήλωσε στο Bamford πως παρόμοιο περιστατικό είχε συναντήσει μόνο στην Ιρλανδία ((E.P. Thompson 1963, σελ. 660-5).

Τα προαναφερθέντα περιστατικά επικυρώνουν τη θέση του E.P. Thompson πως ενώ τα πλήθη το 1790 υποτάσσονταν στα συμφέροντα των μελών του Κοινοβουλίου, το 1817 η πολιτική τους στάση και δράση έχει ωριμάσει τόσο, ώστε η κυβέρνηση να προσπαθεί πια να χαλιναγωγήσει τις αντιδράσεις τους (E.P. Thompson 1963, σελ. 663).

Ο Henry Hunt εμφανίζεται στο προσκήνιο ως το πρότυπο του δημαγωγού για τον Cobbett, που κατέκρινε κάθε του πολιτική κίνηση. Πίστευε ακράδαντα πως ακόμη και η άποψη πως οι εργάτες πρέπει να βασιστούν στη φυσική τους δύναμη και να επαναστατήσουν, αποτελούσε μέσο για να κερδίσει τις εντυπώσεις. Με αφορμή αυτή τη διάστιξη σώματος και πνεύματος πολλοί συνδικαλιστές μιλούν για τη δυναμική του πλήθους να κατακτήσει μία κοινωνική πραγματικότητα, διαμορφωμένη σύμφωνα με τους δικούς του όρους. Ο Cobbett πάλι αισθανόμενος το αναφυόμενο πνεύμα αριβισμού στους πολιτικούς εκπροσώπους των εργατών, καλούσε το πλήθος σε αναλογισμό και επανεκτίμηση του απροχώρητου της κατάστασης. Ο ίδιος συμφωνούσε πως η δυναμική για εξέγερση βρισκόταν στο λαό αλλά την έκρινε ως την εσχάτη των αντιδράσεων. Η προσωπικότητα του Hunt προκάλεσε πολλές κριτικές αλλά εισήγαγε και την εποχή της ψηφοθηρίας στην πολιτική ζωή.

Τα αυξημένα ποσοστά ανεργίας, μετά από τη λήξη των Ναπολεόντειων πολέμων, ισχυροποίησαν τη λειτουργία των οργανώσεων και μεσοαστικών λεσχών, των οποίων τα πιο ενεργητικά μέλη ήταν εργάτες, μικροπωλητές και όλοι εκείνοι που φιλοδοξούσαν σε μία καλύτερη και ευαγή κοινωνική πραγματικότητα. Οι άντρες αυτοί αποτέλεσαν το ανθρώπινο δυναμικό που συμμετείχε στις διαμαρτυρίες και στο όνομα του οποίου οι πολιτικοί εκπρόσωποι και συνδικαλιστές φιλονικούσαν -περισσότερο πια μεταξύ τους παρά με τον κοινό αντίπαλο, την κρατική εξουσία.

Η διαμαρτυρία στο Peterloo (Αύγουστος 1819) μοιάζει με άμεση απάντηση και συνέπεια του αποτυχημένου κινήματος στο Pentridge (Ιούνιος 1817). Παρότι υπήρχε η απόσταση των δύο ετών, επιβεβαιώνεται για ακόμη μία φορά η επαναστατική διάθεση των μαζών, με τη διαφορά πως πια διεκδικούσαν συνταγματική αναθεώρηση και πέτυχαν έτσι να συνδυάσουν τη δυναμική παρουσία με την ώριμη πολιτική σκέψη. Οι Cobbett και Henry Hunt συνέχισαν να απορρίπτουν το ριζοσπαστισμό και τη βιαιότητα του λουδισμού. Στο Peterloo οι εργάτες και οι εργάτριες διεκδικούσαν ελευθερία τύπου, το δικαίωμα στο συνδικαλισμό και στη διαμαρτυρία σε δημόσιο χώρο, πάντα κάτω από το γενικότερο αίτημα για ψήφο. Οι αρχές φαίνεται πως είχαν ενημερωθεί αρκετά καλά για τη νέα αυτή κίνηση και οι συνδικαλιστές πίστεψαν για ακόμη μία φορά στην πιθανότητα γενικής σύρραξης. Πράγματι στις 19 Αυγούστου τα πλήθη είχαν κατακλύσει την περιοχή αυτή του Μάντσεστερ και ανέμεναν την ομιλία του Hunt και άλλων ηγετών. Η ειρηνική τους διάθεση επιβεβαιωνόταν από την παρουσία πολλών γυναικών και παιδιών. Ο S.Bamford επικυρώνει την πολιτική δράση των εργατριών αναφέροντας πως μία ομάδα της ένωσης γυναικών συνόδευε στην πρώτη σειρά της πορείας τις εργατικές οργανώσεις. Η αιφνίδια εισβολή των έφιππων αστυνομικών προκάλεσε πανικό και τα πλήθη των εργατών διαλύθηκαν ατάκτως. Η

κρίση πανικού επέφερε τον τραυματισμό πολλών. Οι θάνατοι όμως που ακολούθησαν οφείλονταν κυρίως σε τραυματισμούς από τις οπλές των αλόγων και τα χτυπήματα των αστυνομικών. Ο E.P. Thompson διατηρεί τις επιφυλάξεις του ως προς τον αριθμό των τραυματιών αλλά τελικά τον συνυπογράφει με το επιχείρημα πως σίγουρα υπήρξε και ένας σημαντικός αριθμός που δε δήλωσε τον τραυματισμό του για να μη στιγματιστεί με την αντικυβερνητική δράση.

Μετά το Peterloo, ο Hunt υπέστη την τιμωρία του δημόσιου μαστιγώματος και στη συνέχεια φυλακίστηκε με την κατηγορία της αντεθνικής δραστηριότητας. Στο τέλος του 1819, η θέση του εργατικού επαναστατικού κινήματος είχε γίνει κατά πολύ δυσχερής, κυρίως λόγω των συνεχιζόμενων αψιμαχιών ανάμεσα στους πολιτικούς ηγέτες αλλά και τη θέσπιση των έξι διατάξεων. Οι τελευταίες αποτέλεσαν μία σύνθεση των προηγούμενων νομοθετημάτων κατά του συνδικαλισμού εν γένει. Η πρώτη πράξη όριζε ως αντεθνική κάθε οργανωμένη εκγύμναση και στρατιωτική εκπαίδευση. Η δεύτερη επέτρεπε στις αρχές να εισβάλλουν χωρίς ένταλμα πια στα σπίτια των πολιτών με τη δικαιολογία της έρευνας για παράνομη οπλοκατοχή. Η τρίτη απαγόρευε τις δημόσιες συγκεντρώσεις άνω των 50 ατόμων, με την εξαίρεση των θρησκευτικών συναθροίσεων ή αυτών που συγκαλούσε ο κρατικός διοικητής της επαρχίας. Η τέταρτη επιχειρούσε να προκαλέσει μείωση της ισχύος της ήδη αποκαλούμενης ως 4^{ης} εξουσίας, αυξάνοντας τα τέλη κυκλοφορίας των περιοδικών εκδόσεων. Οι τελευταίες δύο διατάξεις ενίσχυαν το δικαίωμα των κρατικών αρχών να εγκαλούν κάποιον πολίτη ως ρεφορμιστή και κάποιο δημοσίευμα ως προδοτικό για το έθνος. Από την ημέρα της ψήφισης των νόμων κι έπειτα, οι περισσότεροι εκδότες αντιμετώπιζαν κυρώσεις του νόμου και διώξεις. Μολαταύτα, η δημοσίευση εντύπων συνεχίστηκε με εντονότερο ρυθμό. Το καλοκαίρι του 1820 οι πρωτοστάτες του Peterloo Henry Hunt, Wooler, Burdett, Sir Charles Wolseley, J.Harrison, Knight, Carlile, Edmonds, Wroe, Johnston, Bagguley, Drummond και Mitchell φυλακίστηκαν και περίμεναν την εκδίκαση των υποθέσεων τους.

Η περιγραφή του περιστατικού δεν αποτελεί τον κύριο στόχο του συγγραφέα, όσο η παράθεση των συνεπειών του στην πολιτική ζωή και δράση. Οι εργάτες συνειδητοποίησαν για πρώτη φορά τη δύναμη τους αλλά κυρίως ένιωσαν το δικαίωμα του «ελεύθερου γεννημένου Άγγλου» να παραβιάζεται από την ίδια την κυβέρνηση. Συμμετέχοντας σε μία υπαίθρια διαμαρτυρία, όλοι είχαν δει πως δεν υπήρχε τίποτα μεμπτό που να δικαιολογεί την επέμβαση της αστυνομίας. Η κυβέρνηση για πρώτη φορά εκτίθεται μπροστά στους πολίτες. Η υπέρβαση των ορίων ελέγχου των λαϊκών κινήματων είχε ως αποτέλεσμα μετά το Peterloo, να εδραιωθεί ουσιαστικά το δικαίωμα των Βρετανών για διαδήλωση σε ανοιχτό

χώρο. Δεν παρατηρήθηκε ξανά βίαια επέμβαση των σωμάτων ασφαλείας με απώλεια ζωών. Ίσως αυτός είναι ένας από τους βασικούς λόγους που ανακήρυξαν το μεγαλειώδες του συμβάντος στη Βρετανική κοινωνική ιστορία.

Πλησιάζοντας στο 1820 έντονη ήταν η διάθεση των μαζών να εκδικηθούν τις επίσημες αρχές για το μακελειό του Peterloo. Την οργάνωση της ενέργειας ανέλαβε ο Arthur Thistlewood ο οποίος κινήθηκε σε όλη την επικράτεια συλλέγοντας απόψεις και υπογραφές. Οι απόψεις των εργατών και κυρίως των ηγετών τους είχαν διαιρεθεί σε δύο μεγάλες τάσεις. Αρχικά, υπήρχε η διάθεση αποχής από ριζοσπαστικές κινήσεις από τη μία κυρίως από όσους λιποψυχούσαν -βλέποντας την κατάληξη των προπαρασκευαστών του Peterloo και από την άλλη η επιθυμία όχι απλά διαμαρτυρίας αλλά ακόμη και συντονισμένης πραξικοπηματικής ενέργειας. Οι προτάσεις που ακούγονταν εκτεινόταν από την ανατίναξη του Κοινοβουλίου μέχρι την κατάληψη σημαντικών κτηρίων και φυλακών του Λονδίνου. Παρατηρώντας το κλίμα αυτό ο Thistlewood για ακόμη μία φορά ξεγελάστηκε και ήλπιζε πως μετά την επιτυχημένη απόπειρα, εργατικά τάγματα θα παρέλαυναν από όλη τη Βρετανία –ακόμη και από τη Σκωτία- για την κατάληψη του Λονδίνου ως νέα Βασιτίλη. Συγκεκριμένα, ο Thistlewood και άλλοι επέλεξαν να εισβάλλουν σε κάποια γιορτή των κυβερνητικών στελεχών και να εκτελέσουν πολλά μέλη της αριστοκρατίας. Μάλιστα, σχεδίαζαν να κρεμάσουν σε λόγχες τα κεφάλια των Λόρδων Castlereagh και Sidmouth. Η επιχείρηση όμως αυτή κατέληξε επίσης σε παταγώδη αποτυχία, καθώς τα στελέχη της κυβέρνησης και της βουλής των Λόρδων, είχαν ειδοποιηθεί πολύ νωρίτερα, ώστε ακόμη και η γιορτή ήταν η φενάκη που θα έπιανε τους επαναστάτες. Μετά τη σύλληψη του Thistlewood και την εκτέλεση του, τα πνεύματα εκτονώθηκαν και αμβλύνηκαν.

Η διαμαρτυρία του πλήθους στο έργο του Thompson φαίνεται να περνά από πολλά στάδια διαμόρφωσης. Ξεκινώντας από τις αυθόρμητες διαμαρτυρίες του 1790, περνά στις οργανωμένες από πολιτικούς παράγοντες που απλά ζητούσαν την πολυπληθή στήριξη των πολιτών. Βλέπουμε τη συμβολή της θρησκευτικής παράδοσης στη διαδικασία μετάλλαξης του ύφους των διαδηλώσεων μέσα από τις πορείες –που είχαν συντελεστεί στα τέλη του 18^{ου} αι.- κατά της παπικής εξουσίας. Τα τάγματα των λουδιτών κατέχουν τη δική τους θέση στην ενθάρρυνση του πλήθους, ενώ η δράση των κατασκόπων επιβεβαιώνει το μέγεθος της αλλαγής που λάμβανε χώρα. Οι πολιτικοί ηγέτες των αρχών του 19^{ου} αι. φαίνεται να επικοινωνούν ευκολότερα με το πλήθος των συνειδητά διαμαρτυρόμενων εργατών ή πολιτών. Άλλωστε, το γεγονός πως η χειραγώγηση –που ανησυχεί τον Cobbett- επιτυγχάνεται με υποσχέσεις και οραματισμούς για γενικευμένη εξέγερση, επιβεβαιώνει την ωρίμανση των πολιτικών στόχων στη συνείδηση των διαδηλωτών.

Μέσα από την προσέγγιση του Thompson στις διαδηλώσεις του 18^{ου} και 19^{ου} αι. μπορούμε να αναγνώσουμε τη σταδιακή μεταβολή του πολιτικού κλίματος. Η ανάδυση και οργάνωση των εργατικών συνδικάτων επιβεβαιώνεται από την πολιτική παιδεία που καταδεικνύουν τα πλήθη στις μεταγενέστερες διαμαρτυρίες. Εισάγοντας ως θεσμική για την ανάλυση του έργου την έννοια της κοινωνικής διαμαρτυρίας, η μελέτη του Thompson περνά από την περιγραφική έως τώρα μορφή της ιστορίας του συνδικαλισμού σε μία πιο διαλεκτική μορφή, όπου η εργατική ιστορία συνομιλεί τόσο με την πολιτική όσο και με τη δημόσια ιστορία. Οι συμπεριφορές των μαζών αποκαλύπτουν στοιχεία για το επίπεδο μόρφωσης, για τις υλικές ανάγκες, καθώς και για την εμπλοκή των πολιτικών προσώπων στη διαδικασία οργάνωσης των διαμαρτυριών αυτών αλλά και της καταστολής τους. Ακολουθώντας αυτό τον κορμό σκέψης -που μοιάζει αρκετά στον προβληματισμό των πολιτισμικών σπουδών- ο συγγραφέας επιλέγει να αναδείξει τη συμβολή της θρησκευτικής παιδείας στην πολιτικοποίηση των εργατικών πληθυσμών.

II. Οι θρησκευτικές ομάδες, τα δόγματα και οι επιπτώσεις τους στην πολιτική σκέψη και δράση.

Οι σχισματικές θρησκείες αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της θρησκευτικής ιστορίας της Βρετανίας. Την περίοδο από τα τέλη του 18^{ου} αι. και έπειτα οργανώνονται περισσότερο και διεκδικούν το κομμάτι τους στον επίσημο θρησκευτικό λόγο. Παλαιότερα απαρτιζόταν από τους Κουακέρους και τους Βαπτιστές. Η διάσπαση τους καθιστούσε τις ομάδες αυτές περισσότερο εύθραυστες στις διώξεις της παπικής εκκλησίας, που τις αντιμετώπιζε ως αιρέσεις. Προκειμένου να αντιπαρέλθουν αυτή την πολεμική, συχνά συζητήθηκε η προοπτική ενοποίησης τους.

Το αίτημα της ένωσης των εκκλησιών διαγραφόταν εντονότερο στην Πρεσβυτεριανή Εκκλησία, η οποία στερούνταν δύναμης και σταδιακά παρήκμαζε. Οι Πρεσβυτεριανοί και οι Ανεξάρτητοι εδραίωσαν την επιρροή τους κυρίως στις βιομηχανοποιημένες περιοχές, ενώ οι Βαπτιστές, όπου υπήρχαν μικροκαλλιεργητές και πωλητές (E.P. Thompson 1963, σελ. 30).

Η ενοποίηση θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα ορισμένων σεκτών, όπως των Πρεσβυτεριανών αλλά σε γενικότερο επίπεδο θεωρούνταν μη θρησκευτική τακτική, καθώς αντιμετώπιζε τις εκκλησίες ως οργανώσεις και όχι ως καταφύγια του χριστιανικού ποιμνίου. Ακολουθώντας αυτό το πλαίσιο σκέψης, οι θρησκευτικές σχισματικές ομάδες οργανώνονταν στο επίπεδο της τοπικής αυτονομίας και κάθε προσπάθεια συγκρότησης δικτύου επικοινωνίας και ενοποιητικού μηχανισμού θεωρούνταν αντιχριστιανική, ακόμη και η συνεργασία μεταξύ ομόδοξων εκκλησιών, που βρισκόταν σε διαφορετικές πόλεις (E.P.

Thompson 1963, σελ. 30). Ο Thomas Hardy απέκτησε τις πρώτες εμπειρίες οργάνωσης στις διαμάχες των Πρεσβυτεριανών με το βασιλικό δικαστήριο. Παρόλη την κινητικότητα στο χώρο των εκκλησιών, οι "φτωχοί του Χριστού" έμεναν αδιάφοροι μπροστά στα κηρύγματα της επίσημης Καλβινιστικής Εκκλησίας και των σεκταριστικών ομάδων (E.P. Thompson 1963, σελ. 31).

Η τάση των Ενωτικών για απροκάλυπτη ειρωνεία και αποδοκιμασία του "ενθουσιασμού" του όχλου, βρήκε απήχηση σε καταστηματαρχες και εμπόρους του Λονδίνου και άλλων μεγάλων πόλεων, αλλά σίγουρα όχι στους "φτωχούς του Χριστού" (E.P. Thompson 1963, σελ. 31). Ο Joseph Priestley, Ενωτικός, επιστήμονας και πολιτικός μεταρρυθμιστής στα 1791 αποτέλεσε τον αποδιοπομπαίο τράγο του όχλου, που κατέστρεψε τα βιβλία και το εργαστήριο του στο Birmingham, ζητωκραυγάζοντας υπέρ "της Εκκλησίας και του Βασιλιά" (E.P. Thompson 1963, σελ. 29). Για την καλβινιστική σκέψη το δικαίωμα στη μετά θάνατον ζωή δεν ανήκε στον απλό κόσμο και με αυτή την αφορμή περιφρονούσαν τους "φτωχούς του Χριστού" ως "όχλο". Η στάση αυτή του καλβινισμού προς τους πιστούς είχε ως αποτέλεσμα την ενίσχυση του ευαγγελιστικού ζήλου για διεκδίκηση των πολυπληθών λαϊκών στρωμάτων (E.P. Thompson 1963, σελ. 32).

Οι Κουακέροι πάλι αντιμετώπιζαν σταδιακή μείωση του ποιμνίου τους, που οφειλόταν στη μετανάστευση προς την Αμερική, στην αντίσταση τους και περιφρόνηση προς την Πολιτεία, καθώς και την αφοσίωση στο τυπολογικό του δόγματος τους. Η επιρροή τους ήταν μεγαλύτερη στις μεσαίες τάξεις παρά στα χαμηλά στρώματα (E.P. Thompson 1963, σελ. 33). Οι Βαπτιστές πάλι περισσότερο από κάθε άλλη σέκτα, διατήρησαν τον καλβινιστικό τους χαρακτήρα και συγχρόνως την επιρροή τους στην τρίτη τάξη (E.P. Thompson 1963, σελ. 34). Κάθε θρησκευτική ομάδα προσανατολιζόταν συνειδητά ή μη προς ένα συγκεκριμένο ταξικό στρώμα, απολαμβάνοντας και τις συνέπειες της επιλογής της.

Η διαδοχική εναλλαγή σχισματικών Εκκλησιών στο 19^ο αιώνα δε φαίνεται να επηρέασε την μαχητικότητα τους απέναντι στην Πολιτεία και την Επίσημη Εκκλησία. Αντίθετα, κάθε σέκτα μετάγγισε με το δικό της τρόπο το αγωνιστικό πνεύμα και το δίκαιο του «εξεγείρεσθαι» στους πιστούς της. Συγχρόνως, οι Βρετανοί συνειδητοποίησαν μέσα από το θρησκευτικό αγώνα την ορθότητα του δικαιώματός τους για ελευθερία σκέψης και έκφρασης.

Το έργο *Pilgrim's Progress* (Η προέλαση του προσκυνητή) του Bunyan αποκαλύπτει τις ελπίδες των φτωχών για ένα πνευματικό κόσμο, όπου οι ίδιοι θα νέμονταν ό,τι δικαιούνταν, ενώ οι ισχυροί θα τιμωρούνταν (E.P. Thompson 1963, σελ. 37). Στο έργο του Bunyan ο Apollyon αντιπροσωπεύει τους ιθύνοντες, που καταπίεζαν τους φτωχούς (E.P. Thompson

1963, σελ. 35). Το *Pilgrim's Progress* και το *Rights of Man* του Thomas Paine συνιστούν δύο από τα βασικότερα θεμελιωτικά κείμενα του εργατικού κινήματος και συνδικαλισμού (E.P. Thompson 1963, σελ. 34). Η συμβολή τους θεωρήθηκε από τον E.P. Thompson καίρια, καθώς προσέφερε στα κατώτερα στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου την ελπίδα και το δικαίωμα στο όραμα για ένα καλύτερο μέλλον. Πέρα από τη διαμαρτυρία για τις παρούσες δυσχέρειες παρείχε την προοπτική για ένα φανταστικό και ουτοπικό μέλλον, όπου θα υλοποιούνταν όλες οι προσδοκίες των πολιτών. Η τελεολογική διάσταση παρείχε στη διαμαρτυρία των μαζών ενέσεις αισιοδοξίας, ώστε οι συνδικαλιστές να συναντήσουν ένα προπαρασκευασμένο έδαφος για τα πολιτικά τους οράματα.

Η σέκτα των Βαπτιστών διακρίνονταν σε Γενικούς και Ιδιαίτερους Καλβινιστές. Στα 1760 ο Dan Taylor ανικανοποίητος από τις δύο αυτές συλλογικότητες, ίδρυσε τη Νέα Βαπτιστική Σύνδεση (E.P. Thompson 1963, σελ. 38). Η ποικιλία των σχισματικών σεκτών και ο τοπικός τους χαρακτήρας άφηνε περιθώρια ελευθερίας σε κάθε εκκλησία να τροποποιήσει το δόγμα της κατά το δοκούν (E.P. Thompson 1963, σελ. 39). Η δογματική ποικιλομορφία, που προέκυψε, έδωσε την ελευθερία στους Σκοτσέζους εμπόρους να μεταγγίσουν και τις δικές τους σέκτες, τις επονομαζόμενες Sandemanians (E.P. Thompson 1963, σελ. 39). Ο Tom Spence μεγάλωσε σε οικογένεια Sandemanian και στα 1760 σε διάλεξη του επιχειρηματολόγησε κι ανέπτυξε τη θεωρία του για τον αγροτικό σοσιαλισμό. Ο Thomas Paine, Κουακέρος, δημοσίευσε τη σκέψη του για τα πολιτικά δρώμενα της Βρετανίας μόνο όταν εγκαταστάθηκε στην Αμερική, όπου οι επιδράσεις της Αμερικανικής και Γαλλικής Επανάστασης είχαν μεταδώσει τις αρχές της ελευθερίας του λόγου και του τύπου. Το ιδεολογικό και πολιτικό κλίμα της Βορείου Αμερικής αποτέλεσε την αφορμή για την έκδοση των βιβλίων του (E.P. Thompson 1963, σελ. 39).

Η διατριβή του Halevy παρουσιάζει τους Μεθοδιστές ως ανασταλτικό παράγοντα στη διάδοση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στην Αγγλία του 1792. Αφετηρία αυτής της θέσης ήταν η προσπάθεια των Μεθοδιστών κληρικών να αποτρέψουν τη χρήση του δόγματος τους ως αφορμή για τη διατάραξη των σχέσεων υπηκόων και βασιλικής εξουσίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 45). Ο Southey χαρακτηρίζει την οργάνωση των εργατών σε συλλογικότητες ως "κακό" που προέκυψε από το Μεθοδισμό. Σύμφωνα με τον Thompson, ο συνδικαλισμός των εργατών εμφανίστηκε παρά την αντίθετη στάση της Μεθοδιστικής Συνόδου και των συντηρητικών αρχών του Wesley (E.P. Thompson 1963, σελ. 46). Άλλωστε τα κηρύγματα των Μεθοδιστών ήταν εκείνα που ενέτασσαν την εργασιακή πειθαρχία στον ηθικό κώδικα του ποιμνίου τους και οδήγησαν τον William Blake να τα

καταγγείλει ως αφετηρία θεμελίωσης των κοινωνικών και ταξικών διακρίσεων (E.P. Thompson 1963, σελ. 411).

Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε στο Μεθοδισμό πως έδωσε την ευκαιρία στα παιδιά και τους ενήλικες, που συνιστούσαν το βιομηχανικό εργατικό δυναμικό, να αποκτήσουν στοιχειώδη εκπαίδευση με την ίδρυση και οργάνωση των Κυριακάτικων σχολείων [Sunday Schools] (E.P. Thompson 1963, σελ. 389). Παράλληλα με αυτές τις ενέργειες, αναφέρεται η πολεμική των μεθοδιστών –όπως και των άλλων σεκτών αλλά και της Επίσημης Εκκλησίας– στην εκμάθηση γραφής στους εργάτες. Η ανάγνωση θα συνέβαλε στην εκμάθηση των διδασκαλιών της Αγίας Γραφής, που προωθούσε την υποταγή και πειθαρχία στην εξουσία, ενώ η γραφή θα μπορούσε να προκαλέσει μία νέα έξαρση κι αναγέννηση του γαλλικού Ιακωβινισμού (E.P. Thompson 1963, σελ. 389-390). Η κατήχηση διενεργούνταν μέσω των Κυριακάτικων σχολείων, που περισσότερο ενστάλαζαν το θρησκευτικό μοραλισμό στα παιδιά παρά διδασκαν γραφή κι ανάγνωση. Παρουσιάζοντας το μοντέλο της θρησκευτικής τρομοκρατίας, που αναπαράγόταν στα σχολεία της Κυριακής δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ο ρόλος τους ως κοινωνική παροχή. Παρά τη σκοπιμότητα του Μεθοδιστικού κινήματος, τα σχολεία αυτά συνιστούν μία πρώτη κινητοποίηση και πρόνοια για τους πληθυσμούς των κατώτερων στρωμάτων (E.P. Thompson 1963, σελ. 412-414). Τα Κυριακάτικα σχολεία συνιστούν από μόνα τους μία ανατροπή στη σχέση εκκλησίας και παιδείας: έννοιες από νωρίς συνδυασμένες στη διάρκεια της ευρωπαϊκής ιστορίας, καθώς ο κλήρος αναλάμβανε – κυρίως στη διάρκεια του μεσαιώνα– τη μόρφωση της άρχουσας τάξης. Η οργάνωση εκπαιδευτικής δραστηριότητας για τους εργατικούς πληθυσμούς ελλόχευε τον κίνδυνο της κοινωνικής αναταραχής, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των θρησκευτικών «αιρέσεων» –όπως ο Μεθοδισμός– στη διάρκεια του αγώνα για εδραίωση του δόγματος τους και νομιμοποίησης τους. Όσο και αν επεδίωκε ο μεθοδιστικός κλήρος να «προστατέψει» τα πλήθη από το πνεύμα της επαναστατικότητας, δε μπορούσε να αρνηθεί την ιδιαιτερότητα της αντίστασης στην παράδοση των σχισματικών θρησκειών.

Το ηθικό σύστημα που έπλασε και προώθησε ο Μεθοδισμός, λίγο είχε να κάνει με την πρακτική εφαρμογή του, καθώς τόσο οι εθελοντές παιδαγωγοί όσο και οι ιερείς αναπροσάρμοζαν διάφορα σημεία του δόγματος, τηρουμένων των ιδιαιτεροτήτων των τοπικών κοινοτήτων. Η σταδιακή αύξηση των εισερχόμενων εργατών στη σέκτα μετέβαλε τη θρησκευτική κοινότητα σε σημείο αναφοράς ποικίλων επαγγελματιών κλάδων –ώστε ακόμη και σε περίπτωση εσωτερικής μετανάστευσης– η οικογένεια μπορούσε να αποταθεί στο πλησιέστερο Μεθοδιστικό ναό (E.P. Thompson 1963, σελ. 414- 417).

Η απόδοση της ανάπτυξης του βιομηχανικού καπιταλισμού στο κήρυγμα και την ηθογραφία του μεθοδισμού κατά τους Weber και Tawney, δεν επεξηγεί τη διευρυμένη απήχηση του δόγματος στα εργατικά στρώματα (E.P. Thompson 1963, σελ. 392). Ο Fromm επέκτεινε το επιχείρημα του, αντισταθμίζοντας στην εξωτερική καταπίεση του εργασιακού συστήματος σε κλειστό χώρο, έναν εσωτερικό καταναγκασμό, απαραίτητο για την πειθαρχία των εργατών. Η αυτοματοποίηση του εργάτη, η υποταγή του δηλαδή σε ενός είδους επαναλαμβανόμενη εργασία στον τομέα της παραγωγής, συνδέεται με την εκβιομηχάνιση και τα κηρύγματα των σεκτών για πειθαρχία κι υποταγή (E.P. Thompson 1963, σελ. 395). Η πειθαρχία στην εργασία διασφάλιζε μία θρησκοόληπτη και αξιοσέβαστη συμπεριφορά στον καθημερινό βίο σύμφωνα με το δόγμα του Μεθοδισμού (E.P. Thompson 1963, σελ. 406). Η εργασία συνιστούσε το διαμεσολαβητή –ανάμεσα στην επίγεια και την επουράνια βασιλεία- για την απόδειξη του ήθους του πιστού (E.P. Thompson 1963, σελ. 406).

Η σεξουαλικότητα εντάχθηκε στις αμαρτωλές επιθυμίες που υπηρέτούν τη σάρκα. Ως μέτρο για την καταπολέμηση της σαρκικής επιθυμίας ορίστηκε η πειθαρχημένη και αδιάλειπτη εργασία (E.P. Thompson 1963, σελ. 407). Η αρχέγονη εικόνα της μήτρας και η θηλυκότητα συνδέθηκε με το κάλεσμα του Σατανά. Παρά τη θεώρηση αυτή, οι άνδρες θεωρούνταν περισσότερο επιρρεπείς στην ακολασία από τις γυναίκες, λόγω της γενετήσιας φύσης τους (E.P. Thompson 1963, σελ. 407).

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά του Μεθοδισμού δεν αφορούν όλη την εξέλιξη της σέκτας κατά το 19^ο αι. αλλά την περίοδο της υπερίσχυσης του Wesley. Οι ιερείς των Μεθοδιστικών Εκκλησιών και η αυτόνομη δράση τους, οι αυτόνομες διοικήσεις των τοπικών σεκτών και η αντίσταση στην επίσημη εκκλησία συνιστούν χαρακτηριστικά στοιχεία, που αντιπαρέρχονται την ιδεολογία του Wesley για το Μεθοδισμό (E.P. Thompson 1963, σελ. 46). Μετά το θάνατο του Wesley, οι τοπικές ομάδες των Μεθοδιστών απαιτήσαν περισσότερο δημοκρατικές διαδικασίες. Η νέα αυτή τάση στους μεθοδιστικούς κύκλους συνδέεται με την προσωπικότητα του Alexander Kilham (E.P. Thompson 1963, σελ. 48). Άμεση συνέπεια ήταν η διεύρυνση των σεκτών με την εισροή πολλών ριζοσπαστικών και η σταδιακή μείωση του αριθμού των παραδοσιακών πιστών του Μεθοδισμού (E.P. Thompson 1963, σελ. 49), καθώς όσοι προέρχονταν από την αστική και αριστοκρατική τάξη, ένοιωθαν απειλούμενοι από τις ανερχόμενες ιδέες (E.P. Thompson 1963, σελ. 46).

Στις δεκαετίες μετά τη Γαλλική Επανάσταση, οι Μεθοδιστές προκάλεσαν εσωτερική κρίση στην τρίτη τάξη, καθώς έθεσαν το δίλημμα ανάμεσα στην εκκλησία και την παμπ, που θεωρούνταν το οχυρό του σατανά (E.P. Thompson 1963, σελ. 51). Η μετάθεση της

αναζήτησης του Σατανά από την παμπ στο Παλαιό Καθεστώς –από τον Cobbett- αποτέλεσε και τη λυδία λίθο για τα μεταγενέστερα γεγονότα στο Peterloo (E.P. Thompson 1963, σελ. 51). Οι πιστοί μετέφεραν την ανάγκη εξολόθρευσης του «κακού και μιαινού στοιχείου» από την καθημερινότητα τους στις άδικες τακτικές της πολιτείας. Η αντι-εξουσιαστική στάση συνδέεται και με τη συμμετοχή εμπόρων σε τοπικές κοινότητες [όπως του Μάντσεστερ], οι οποίοι στήριζαν την κίνηση για πολιτική και θρησκευτική ελευθερία για δικά τους οφέλη. Ο ενθουσιασμός των αστών στις κοινότητες επήλθε ως συνέπεια της φιλοδοξίας τους να εγκαθιδρύσουν την ελεύθερη οικονομία και τη συμμετοχή τους στην πολιτική εξουσία (E.P. Thompson 1963, σελ. 57).

Για να στηρίξουν το δόγμα τους οι Μεθοδιστές, συνεργάστηκαν αρχικά με τις Μοραβιανές κοινότητες, όπου κυριαρχούσε η κοινοτική οικονομία (E.P. Thompson 1963, σελ. 51-52). Ενσωμάτωσαν με τον τρόπο αυτό την έννοια της συνεργασίας και αλληλεγγύης στο κήρυγμα τους. Η κοινοτική αίσθηση του «συνανήκειν» αποτέλεσε και το θεμέλιο για το χτίσιμο των πρώτων εργατικών κέντρων. Επιχειρώντας να επιλύσει το ιστορικό πρόβλημα της αποδοχής του κηρύγματος των Μεθοδιστών και στα δύο άκρα της κοινωνικής πυραμίδας, ο Thompson παραθέτει ως υπαίτιους παράγοντες την κατήχηση, την αίσθηση του «συνανήκειν» που κάλυπτε η θρησκευτική κοινότητα και τις ψυχικές συνέπειες του αντεπαναστατικού πνεύματος (E.P. Thompson 1963, σελ. 412).

Η αύξηση του αριθμού των εργατών στο Μεθοδιστικό ποίμνιο φαίνεται να συνδέεται με την εμφάνιση νέων χιλιαστικών τάσεων. Το παράδοξο του φαινομένου συνδέεται μάλλον με τους πολυάριθμους προφήτες που υπόσχονταν τη νέα κοινωνία όπου οι εργάτες θα νέμονταν ό,τι είχαν στερηθεί ως τώρα. Η χαρακτηριστικότερη περίπτωση που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον του E.P. Thompson είναι της Joanna Southcott. Κόρη αγροτών στα 1801-4 συναντά μεγάλη απήχηση στις παράλογες –κατά τον Cobbett- προφητείες της. Παρότι δεν αποτελούσε αντίγραφο της Ιωάννας της Λορένης, άκουγε φωνές όπως εκείνη και είχε έρθει στον κόσμο για να αποκηρύξει –πράγμα που έκανε- το κήρυγμα των μεθοδιστών που παρουσίαζαν τον καλοκάγαθο θεό ως αδίστακτο και αδιάφορο πνεύμα. Η Southcott πουλούσε σφραγίδες στις μάζες οι οποίες θα αποτελούσαν το διαβατήριο μέσο για το νέο κόσμο. Στα 1814 φημολογείται πως θα φέρει στον κόσμο τον υιό του θεού και η μανία εξαπλώνεται σε όλη τη βορειοδυτική Αγγλία. Τελικά, πεθαίνει στα τέλη του 1814 αποδεικνύοντας πως η ευρεία αποδοχή της συνδεόταν με τις ανάγκες των μαζών καθώς ακόλουθοι και ρεπλικές της κατακλύζουν τα περίχωρα των βόρειων περιοχών. Η εμφάνιση των πρακτικών αυτών συνδέεται κατά τον E.P. Thompson με τις περιοδικές υφέσεις της συνδικαλιστικής δράσης. Η παροδικότητα τους οφείλεται στην ανάγκη να καλύψουν το κενό

που δημιουργούσε η πτώση του αντικοφορμιστικού πνεύματος και να ανασυγκροτήσουν την απόγνωση των φτωχών πληθυσμών σε ελπίδα. Με αφορμή αυτή τους τη λειτουργικότητα, ο Thompson αποδίδει στις προφητείες, που προηγήθηκαν και ακολούθησαν τη Southcott, το χαρακτηρισμό «χιλιασμός της απόγνωσης».

Οι προφήτες αυτοί έμοιαζαν να εξαγοράζουν τις ελπίδες των φτωχών πιστών, όπως παλαιότερα είχε προσπαθήσει και πετύχει ως ένα βαθμό η παπική εκκλησία με τα συγχωροχάρτια. Το πεδίο της πίστης των ανθρώπων στο υπερφυσικό μοιάζει εύθραυστο σε κάθε δογματική επιβουλή. Την ίδια στιγμή, όμως, το ίδιο φαινόμενο μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως και οι ίδιοι οι πιστοί είχαν την ανάγκη να εναποθέσουν τις ελπίδες τους σε μία εξωτερική από αυτούς δύναμη, που -όπως θα πει αργότερα ο Place- «θα εκφράσει όσα οι ίδιοι δεν τολμούσαν» (E.P. Thompson 1963, σελ. 690).

Για τον E.J. Hobsbawm, η θρησκευτική παράδοση του Μεθοδισμού και η ευρύτερα αντικοφορμιστική στάση των σεκτών συνέβαλαν στην προπαγανδιστική της Βρετανικής εργατικής τάξης, με τον ίδιο τρόπο που λειτούργησε η επαναστατική παράδοση του 1789 για τους Γάλλους εργάτες. Άλλωστε όπως η ρητορική του ιακωβινισμού για την κοινωνική αναδιοργάνωση, και οι σέκτες στην Αγγλία στόχευαν στο να παρουσιάσουν στον εργαζόμενο το μέγεθος της εξαθλίωσης στο οποίο τον είχε ωθήσει ο κρατικός μηχανισμός να τον πείσουν πως δικαιούνταν μερίδιο στην ευημερία και την ευτυχία. Για να το πετύχουν χρειάστηκε να προσδώσουν στο λόγο τους πιο κοσμικό χαρακτήρα (E.J. Hobsbawm: 2001, σελ. 74-90).

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, οι θρησκευτικές συλλογικότητες φαίνεται να αποδυναμώνονται, έχοντας όμως ήδη διαδραματίσει το ρόλο τους στην αναγέννηση της λαϊκής κουλτούρας και τη γέννηση μίας νέας πολιτικής ταυτότητας.

III. Εργάτες, αρχιτεχνίτες, εργοδότες και εργασιακή νομοθεσία της Βρετανικής κοινοπολιτείας.

Χαρακτηριστική θεωρείται για τον Thompson η πρωτοκαθεδρία του βαμβακόμυλου τόσο στη διάρκεια της βιομηχανικής επανάστασης όσο και στη διαδικασία συγκρότησης της εργατικής τάξης (E.P. Thompson 1963, σελ. 207-208). Ακόμη και οι γραπτές μαρτυρίες του 19^{ου} αιώνα για τα χαμηλόμισθα στρώματα και τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας τους προέρχονται κυρίως από τις βιοτεχνίες βάμβακος του Lancashire (E.P. Thompson 1963, σελ. 210).

Η προσέγγιση της οικονομικής ιστορίας στην περίοδο της εκβιομηχάνισης έχει τονίσει τις πτυχές της οικονομικής ανόδου κι ανάπτυξης, παραγνωρίζοντας τα πολιτικά και

κοινωνικά παρασκήνια αλλά και την αλληλεπίδραση των διαφορετικών αυτών επιπέδων ανθρώπινης δραστηριότητας. Οι καθημερινές δυσκολίες του εργατικού πληθυσμού για επιβίωση αναφέρονται όλο και λιγότερο. Η σύγχρονη του Thompson γενιά ιστορικών παραβλέπει τις ιδιαιτερότητες της περιόδου και επιχειρεί να εξάγει γενικευμένες κανονικότητες, οι οποίες ανταποκρίνονται σε μία ενιαία εργατική τάξη, που αναδύθηκε με τον ίδιο τρόπο σε ολόκληρη την Ευρώπη (E.P. Thompson 1963, σελ. 214).

Κεντρικό σημείο της ενότητας αποτελεί η συζήτηση για την εκμετάλλευση των εργατών, μέσα από μαρτυρίες της εποχής που έχουν αποτυπωθεί σε βιογραφίες ή ιστορικές έρευνες. Οι τελευταίες αντλώντας στοιχεία από διαφορετικού τύπου πηγές -στατιστικούς πίνακες από τη μία και προσωπικές αφηγήσεις από την άλλη- εξάγουν φαινομενικά συγκρουόμενα συμπεράσματα. Χαρακτηριστικά αναφέρονται οι περιπτώσεις του E. J. Hobsbawm και του Parson (E.P. Thompson 1963, σελ. 228). Ο Thompson κατακρίνει τις γενιές των ιστορικών που προσεγγίζουν διαφορετικά το ίδιο ιστορικό πρόβλημα, έχοντας ως κριτήριο κατανόησης και ανάλυσης την πολιτική τους ιδεολογία (E.P. Thompson 1963, σελ. 229-230). Χαρακτηρίζει τους σύγχρονους του φιλελεύθερους οικονομικούς ιστορικούς ως οπτιμιστές και τους μαρξιστές της προηγούμενης γενιάς ως πεσιμιστές, με αφορμή τη διαφορετική οπτική που ανέπτυξαν οι μεν και οι δε απέναντι στις οικονομικές προοπτικές των ιστορικών κοινωνιών. Παραθέτει τις διαφορετικές μεθόδους ερμηνείας της οικονομικής και της κοινωνικής ιστορίας, ενώ την ίδια στιγμή προτείνει το συγκεκρισμό των διαφορετικών προσεγγίσεων προκειμένου να γίνει κατανοητή η κατάσταση των εργατικών πληθυσμών της Αγγλίας το 19^ο αιώνα. Άλλωστε η ανάλυση του αποδεικνύει ακριβώς αυτή τη θέση, καθώς αποδέχεται τη συνδρομή πολλών και ποικίλων παραγόντων στη διαμόρφωση του κοινωνικοοικονομικού περιβάλλοντος της εποχής (E.P. Thompson 1963, σελ. 231-232). Κρίνει την αποδοχή αυτή ως απαραίτητη συνθήκη για τη μελέτη της καθημερινής ζωής των εργατών.

Στο σημείο αυτό του έργου του, ο E.P. Thompson πραγματεύεται τη μεταβολή του αγρόνομικού καθεστώτος -έπειτα από το νόμο των περιφράξεων- και την επίδραση του νεοπαγούς συστήματος στη ζωή των πληθυσμών της υπαίθρου. Αναφέρει πως οι περιφράξεις σηματοδοτούν το πέρασμα από την οικοτεχνική και κοινοτική οικονομία στην καπιταλιστική, καθώς καταργείται η εκμετάλλευση της γης ανά κοινότητα και αφαιρούνται τα δικαιώματα των αγροτών στη γη (E.P. Thompson 1963, σελ. 238). Όσοι συμμετείχαν στην κοινοτική καλλιέργεια αλλά δε μπορούσαν να κατοχυρώσουν νομικά τα δικαιώματά τους, δεν αποζημιώθηκαν. Η προσωπική τους μαρτυρία δε μπορούσε να τους βοηθήσει, καθώς η εντύπωση της συλλογικής συμμετοχής στη μνήμη της κοινότητας δε συνιστούσε απόδειξη

για το δικαστήριο (E.P. Thompson 1963, σελ. 239). Οι νομικές αυτές διατάξεις περί τεριφράξεων συντάχθηκαν από ένα κοινοβούλιο αριστοκρατών και γαιοκτημόνων, που ιτόχευαν μόνο στην αύξηση του κέρδους τους και στην εμφύτευση της καπιταλιστικής ογικής στον πρωτογενή τομέα παραγωγής (E.P. Thompson 1963, σελ. 238). Όσοι πάλι πορούσαν να κατοχυρώσουν την ιδιοκτησία τους, νέμονταν ένα ελάχιστο ποσοστό της κποζημίωσης και έχαναν τα προνόμια της περισυλλογής της σοδειάς, που είχε περισσέψει στο θερισμένο χωράφι (E.P. Thompson 1963, σελ. 239).

Το ποσοστό της φτώχειας έχει μειωθεί από το 1790 ως το 1841, σύμφωνα με την ποσοστιαία ανάλυση. Οι απόλυτοι, όμως, αριθμοί του πληθυσμού που ζει κάτω από τα όρια της φτώχειας έχουν αντίθετα αυξηθεί από το 1790 και έπειτα -από 10,5 εκατομμύρια σε 18,1 (E.P. Thompson 1963, σελ. 256-7). Η αυξημένη πενία συνδέεται πολύ περισσότερο με τον αγροτικό χώρο, παρά την εικονική δυνατότητα των χωρικών να προμηθεύονται άμεσα τρόφιμα από τις σοδειές. Η κατάσταση υποδεικνυε ως πιο «λογική» επιλογή, εκείνη της μετακίνησης.

Οι μόνοι, όμως, κάτοικοι των επαρχιών που μπορούσαν να μετακινηθούν ήταν οι ελεύθεροι ή άτεκνοι, καθώς οι οικογενειάρχες δε διακινδύνευαν να εγκαταλείψουν την ιδιοκτησία τους (E.P. Thompson 1963, σελ. 246). Οι εργοδότες πάλι προσλάμβαναν δυναμικό για όσο διάστημα τους χρειαζόνταν. Αν τα φυσικά φαινόμενα εμπόδιζαν την παραγωγή, απέλυαν τους εργάτες μέχρι την άνοιξη, οπότε και απασχολούσαν το επονομαζόμενο εποχιακό δυναμικό (E.P. Thompson 1963, σελ. 248). Άλλοτε ο εργοδότης απέλυε τους εργάτες του για να προσλάβει το δυναμικό του αντίπαλου επιχειρηματία. Το αποτέλεσμα ήταν οι εργάτες να μετακινούνται από επιχείρηση σε επιχείρηση και να εξυπηρετούνται όσο το δυνατόν αρτιότερα τα συμφέροντα των κεφαλαιούχων. Η κύρια όμως συνέπεια των ανταλλαγών αυτών συναρτάται στην αφαίρεση του ελέγχου του εργάτη πάνω στο μισθό και στη διαχείριση της εργασιακής του αξίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 248). Διαβάζοντας τις καταγεγραμμένες αναμνήσεις των εργαζομένων, ο Thompson παρατηρεί πως οι περισσότεροι νοσταλγούσαν τη "χρυσή εποχή της υπαίθρου". Ακόμη και όσοι είχαν γεννηθεί σε αστικό περιβάλλον κληρονόμησαν το σύνολο αυτών των εμπειριών από τους πατέρες τους και μέσω αυτής της προφορικής παράδοσης συγκροτήθηκε μία τάση -που είχε ως αφετηρία τα αστικά κέντρα- ενάντια στην αριστοκρατία της γης (E.P. Thompson 1963, σελ. 252-4). Οι εργάτες των πόλεων είχαν ενστερνιστεί τόσο έντονα τα βιώματα των προγόνων τους, ώστε διαποτισμένοι από το μίσος για τους γαιοκτήμονες θα προκαλέσουν αυτοί πρώτοι εθνική αναταραχή για την αναδιανομή της γης (E.P. Thompson 1963, σελ. 256). Παραθέτει γεγονότα που αφορούν καταστροφές και εμπρησμούς εργοστασιακών

μηχανημάτων με τις προκηρύξεις αγροτών που απειλούσαν την αριστοκρατία και τον κλήρο με επιθέσεις στις περιουσίες τους και ουσιαστικά μας μεταδίδει μία πρώτη εικόνα του επερχόμενου κινήματος των λουδιτών (E.P. Thompson 1963, σελ. 257-258).

Πριν όμως συνεχίσει την αφήγηση του για τις αλλαγές που διαπιστώνονται στην εργατική τάξη, ο E.P. Thompson παραθέτει τα στοιχεία που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη εργατικών τάξεων και όχι μίας ενιαίας. Ο όρος 'artisan' κάλυπτε –ως τα 1830- όλες τις βαθμίδες των τεχνιτών, από τους αρχιμάστορες ως τους ανειδίκευτους μεροκαματιάρηδες (E.P. Thompson 1963, σελ. 259-260). Οι μισθοί τους δε διαμορφώνονταν με βάση την προσφορά και τη ζήτηση αλλά την -εθιμικά κατεστημένη- επαγγελματική ιεραρχία. Ακόμη και αν ο τυπογράφος δούλευε επιτηδευμένα για ένα προϊόν, η αμοιβή του δε μπορούσε να υπερβαίνει εκείνη του ελαιοχρωματιστή, που στα μάτια της κοινότητας κατατάσσονταν στην ανώτατη θέση της λίστας των επαγγελματικών κατηγοριών. Ορισμένες από αυτές τις ιεραρχίες διατηρήθηκαν και στις πόλεις, όπου σε συνδυασμό με τις νέες ειδικότητες συγκρότησαν την αριστοκρατία της εργατικής τάξης (E.P. Thompson 1963, σελ. 260-264). Οι ειδικευμένοι τεχνίτες συνήθιζαν να διαπραγματεύονται την τιμή της εργασίας τους από επιχείρηση σε επιχείρηση. Οι ανειδίκευτοι, όμως, υπέκυπταν αναγκαστικά στην προσφορά του εργοδότη, αφού το μόνο προσόν που μπορούσαν να διαπραγματευτούν ήταν η χειρωνακτική τους δύναμη (E.P. Thompson 1963, σελ. 267). Η άνοδος του κόστους ζωής δεν ταυτιζόταν με κοινωνική ευημερία των εργατών, καθώς οι μισθοί αυξήθηκαν μόνο κατά το ήμισυ, οπότε η αναλογική απόσταση μισθού και αγοράς διατηρήθηκε σχεδόν αναλλοίωτη (E.P. Thompson 1963, σελ. 268-269).

Για τους εργοδότες η εργατική τάξη ήταν ενιαία ενώ για τον Francis Place διαφοροποιούνταν ως προς την ειδίκευση ή μη, την επαγγελματική κατηγορία (E.P. Thompson 1963, σελ. 212). Η είσοδος της μηχανής στην εργοστασιακή παραγωγή επιβεβαιώνει τον Francis Place, καθώς βλέπουμε να διαχωρίζονται τα συμφέροντα των ανειδίκευτων εργατών από εκείνα των ειδικευμένων.

Η υπεροχή των χειρόμυλων έναντι των εκμηχανισμένων -που ίσχυε κατά το 18^ο αιώνα- ανατράπηκε το 19^ο αι. με την είσοδο των μηχανών στα εργοστάσια. Άμεση συνέπεια ήταν η αύξηση των μισθών των μηχανικών αλλά και του κύρους τους, συγκριτικά με τους άλλους κλάδους. Την ίδια περίοδο αρχίζει η περιήγηση άλλων Ευρωπαίων -και όχι μόνο- [Γάλλων, Γερμανών, Ρώσων και Αμερικανών] στις Βρετανικές επιχειρήσεις προκειμένου να ανακαλύψουν ειδικευμένους μηχανικούς, που θα μεταφύτευαν τις τεχνικές τους μεθόδους στις άλλες χώρες (E.P. Thompson 1963, σελ. 270-2). Ο 19^{ος} αιώνας φέρνει την εκμηχάνιση της παραγωγής και συγχρόνως την αύξηση της παιδικής εργασίας, που παρότι ανειδίκευτη

διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στην επιτηδευμένη επεξεργασία (E.P. Thompson 1963, σελ. 276).

Μόνο ένα μικρό ποσοστό επαγγελματιών εντασσόταν στις λέσχες του κλάδου του. Τα μέλη κατοχύρωναν το ύψος της αμοιβής τους με συλλογικές αποφάσεις εντός της λέσχης και υπό το προκάλυμμα της "συντεχνίας" διεκδικούσαν μισθό από τους εργοδότες. Το μεγαλύτερο ποσοστό των επαγγελματιών προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν εργασία ζητώντας αμοιβή χαμηλότερη από εκείνη, που πρότεινε η λέσχη (E.P. Thompson 1963, σελ. 277). Οι Flints και οι Dungs συνιστούσαν τις δύο κυρίαρχες ομάδες υφαντουργών. Στους Flints είχαν συνασπιστεί και οργανωθεί όσοι δεν είχαν ενταχθεί στις λέσχες (dishonoured), ενώ στους Dungs ανήκαν όσοι συνδικαλιζόνταν από παλιά μέσα από τις λέσχες (honored). Η διαφορετικότητα αυτή επεκτεινόταν και σε άλλους τομείς, πέρα από τον εργασιακό χώρο. Πάντως οι μισθολογικές διαφορές συχνά ήταν ελάχιστες (E.P. Thompson 1963, σελ. 282-283).

Την περίοδο 1815-1830 οι λέσχες επιχειρούν να κρατήσουν τους μη εγγεγραμμένους και ανειδίκευτους σε απόσταση από την αγορά εργασίας με περιορισμούς (E.P. Thompson 1963, σελ. 284).

Το 18^ο αιώνα διακρίνουμε 4 κατηγορίες υφαντουργών, αναφορικά με τις εργασιακές τους σχέσεις: 1) Ο υφαντουργός του χωριού, που δούλευε με παραγγελίες των κατοίκων. 2) Ο υφαντουργός που διατηρούσε το κύρος του ανώτατου τεχνίτη (superior artisan) και δούλευε για επιλεγμένους εργοδότες. 3) Ο ημερομίσθιος υφαντουργός που δούλευε σε εργαστήριο ρούχων ή στο σπίτι με αργαλειό, για ένα εργοδότη. 4) Ο αγρότης και ταυτόχρονα υφαντουργός μερικής απασχόλησης που εργαζόταν εποχιακά σε αργαλειό (E.P. Thompson 1963, σελ. 298-299).

Κατά την περίοδο 1780-1830 οι τρεις τελευταίες ομάδες ενοποιούνται στον προλετάριο του υφαντουργείου και μεταβάλλεται τόσο το καθεστώς ανεξαρτησίας τους - κυρίως για τις κατηγορίες 2 και 3- όσο και τα παράλληλα συμπληρωματικά κέρδη -από την εκμετάλλευση της γης για την ομάδα 4. Την περίοδο 1788-1803, οι μικροϊδιοκτήτες γης (farmers) και οι μεροκαματιάρηδες εργάτες (agricultural labourers) μεταναστεύουν στη βόρεια Αγγλία (uplands), όπου η κατεργασία βάμβακος γνώριζε μεγάλη άνθηση. Στα περίχωρα των πόλεων χτίστηκαν σπίτια για τους εργάτες που κατέφθαναν κατά συρροή (E.P. Thompson 1963, σελ. 304-305).

Η θεωρία των εργοδοτών για τους χαμηλούς μισθούς δομούσαν στο επιχείρημα πως στη βιομηχανική οικονομία έπρεπε να υπάρχει φτωχός πληθυσμός, καθώς οι δύο έννοιες ήταν συνυφασμένες. Οι κεφαλαιούχοι εφάρμοζαν πολιτικές προστασίας από τις

οικονομικές κρίσεις. Όταν -κατά τους Ναπολεόντειους πολέμους- η αγορά βρισκόταν σε ύφεση, η παραγωγή συνεχιζόταν σε κανονικούς ρυθμούς και τα προϊόντα αποθηκεύονταν. Με το πέρας της κρίσης και την εναρμόνιση της αγοραστικής κίνησης οι εργοστασιάρχες προωθούσαν τα αποθηκευμένα προϊόντα. Με αυτή τη στρατηγική ο κεφαλαιούχος δε ζημιωνόταν και οι μισθοί παρέμεναν σε χαμηλά επίπεδα. Οι Ιρλανδοί μετανάστες, οι απόστρατοι των πολέμων και οι μετακινούμενοι χωρικοί συνιστούσαν νέο δυναμικό, που προκάλεσε όμως υπερπροσφορά εργασίας και πτώση των μισθών. Η μεγάλη προσέλευση εργατικού δυναμικού συνδεόταν άμεσα με το ότι η συγκεκριμένη εργασία δεν απαιτούσε ιδιαίτερη ειδίκευση (E.P. Thompson 1963, σελ. 306-307).

Τον Ιούνιο του 1825 οι υφαντουργοί βάμβακος οργανώνουν διαμαρτυρία στο Bradford, όπου συμμετείχαν 20 χιλιάδες άτομα και διήρκεσε 23 εβδομάδες. Η κινητοποίηση έληξε με αρνητικά αποτελέσματα για τους εργάτες. Οι επιχειρηματίες απέλυσαν τα παιδιά, όσων δεν αποκήρυσσαν την απεργία. Οι υφαντουργοί ανώτερης κλάσης -η εργατική ελίτ του κλάδου- από την επομένη της λήξης της απεργίας ταυτίστηκαν με τους μεροκαματιάρηδες (E.P. Thompson 1963, σελ. 312). Η διαμαρτυρία για εργασιακά δικαιώματα συνεπαγόταν κυρώσεις, που μετέβαλαν δραματικά την καθημερινότητα των εργατικών πληθυσμών τόσο στο επίπεδο της διαβίωσης όσο και αυτό της κοινωνικής αποδοχής. Από τα στοιχεία που παραθέτει ο Thompson διαφαίνεται πως η μεταβολή αυτή εναπόκεινταν περισσότερο στα χέρια των εργοδοτών παρά στη νομοθεσία της ίδιας της επίσημης εξουσίας.

Λόγω του φθηνού εργατικού δυναμικού, οι μηχανές καθυστέρησαν να εισχωρήσουν στη βαμβαουργία. Συνεπώς, για τον τομέα αυτό δεν ισχύει το επιχείρημα πως η εκμηχάνιση εξοβέλισε τους εργάτες από την αγορά (E.P. Thompson 1963, σελ. 312). Οι μηχανές κυριάρχησαν στη βαμβακοπαραγωγή μόλις το 1851, οπότε και άρχισε να βεβαιώνεται ο ρόλος τους στην αύξηση της παραγωγής. Στην περίπτωση δύο ανταγωνιστικών εργοστασίων, που απασχολούσαν το ένα εργάτες και το άλλο χρησιμοποιούσε μηχανές, προκειμένου να υπάρξει ίδιο κέρδος ο πρώτος επιχειρηματίας μείωνε τους μισθούς του προσωπικού (E.P. Thompson 1963, σελ. 315).

Οι εργάτες μίας υφαντουργίας, που επεξεργάζονταν την πρώτη ύλη κατ' οίκον, έπρεπε είτε να νοικιάσουν τον αργαλειό του εργοδότη είτε τα ειδικά εξαρτήματα -σε περίπτωση που είχαν δικό τους αργαλειό. Ουσιαστικά ο μισθός εξοφλούσε τα χρέη, ενώ ο δεύτερος μισθός του νοικοκυριού κάλυπτε συνήθως τους λογαριασμούς και το ενοίκιο. Οι εργάτες των βιοτεχνικών μονάδων κατατάσσονταν σε δυσμενέστερη θέση, καθώς συχνά άγγιζαν τα όρια της λιμοκτονίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 316-318).

Ανάμεσα στα 1834-1837 παρατηρούνται επίμονες διαδοχικές προσπάθειες για τη θέσπιση νομοθεσίας, που θα όριζε το ελάχιστο ημερομίσθιο. Κύριος υπερασπιστής του νομοσχεδίου είναι ο John Maxwell (E.P. Thompson 1963, σελ. 331-332). Η κυβερνητική επιτροπή -που διεξήγε έρευνα για την κατάσταση των υφαντουργών- προτείνει ως λύση στην ανεργία, που επιφέρει η εκμηχάνιση της παραγωγής, τον αποπροσανατολισμό των παιδιών των υφαντουργών από τον κλάδο (E.P. Thompson 1963, σελ. 333). Στο πλαίσιο της δικαίωσης των εργατικών αιτημάτων, οι εργοδότες προκειμένου να διατηρήσουν τα επίπεδα του κέρδους τους απομάκρυναν πληθυσμιακές ομάδες που συγκέντρωναν την αποδοτικότητα των εργατών, όπως τα παιδιά, οι γυναίκες ή οι μετανάστες.

Από το τέλος της δεκαετίας του 1820 και έπειτα, οι υφαντουργοί συνειδητοποιούν πως η είσοδος του μηχανικού αργαλειού αποτελεί την κύρια αιτία της ανεργίας του κλάδου και διεκδικούν τη φορολόγηση του μηχανήματος (E.P. Thompson 1963, σελ. 335). Για να αντιμετωπίσουν την εκμετάλλευση των εργοστασιαρχών, έθεσαν άλλα δύο αιτήματα. Το πρώτο αφορούσε τη μείωση των ωρών εργασίας σε δέκα. Στήριζαν το επιχείρημα τους στην παιδική εργασία και την ευαισθησία της συγκεκριμένης ηλικιακής κατηγορίας, ώστε να πετύχουν μείωση και στο δικό τους ωράριο. Τελευταίο αίτημα τους αποτελούσε η πρόσληψη στα εργοστάσια μόνο ενήλικων ανδρών, καθώς ως τότε τους μηχανικούς αργαλειούς χειριζόταν γυναίκες και νέοι (E.P. Thompson 1963, σελ. 337).

Οι υφαντουργοί αποστρέφονταν τον εργοστασιακό χώρο για διάφορους λόγους. Αντιδρούσαν στην ιδέα της πειθαρχίας, της σειρήνας του εργοστασίου και του εγκλεισμού σε ένα χώρο. Από τις μαρτυρίες που παραθέτει ο Thompson είναι προφανές πως η εργασιακή μέθοδος του εργοστασίου ερχόταν σε αντίθεση με την παραδοσιακή οικοτεχνία (E.P. Thompson 1963, σελ. 338). Αυτόματα, έχαναν κάθε ευκαιρία ημι-απασχόλησης και δε μπορούσαν πια να οργανώσουν το ετήσιο πρόγραμμά τους. Ως τότε η υφαντουργία συνιστούσε παράλληλη απασχόληση, που διεκπεραιωνόταν κυρίως το χειμώνα, όταν οι γεωργικές εργασίες βρισκόταν σε ύφεση. Ο εγκλεισμός στο εργοστάσιο συμβόλιζε το πέρασμα από την έως τότε ελεύθερη στη χειραγωγημένη πια εργασία (E.P. Thompson 1963, σελ. 338).

Την περίοδο 1811-17, το κίνημα αναπτύχθηκε σε τρεις περιοχές της Αγγλίας όπου σε κάθε μία από αυτές υπήρχε συγκέντρωση μίας επαγγελματικής ειδικότητας, στο δυτικό Riding (οι κόπτες), στο νότιο Lancashire (οι υφαντουργοί βαμβακιού) και στο Nottingham και ορισμένα σημεία του Leicestershire και του Derbyshire (κλωστοϋφαντουργία). Οι κόπτες συνιστούσαν την εργατική ελίτ του κλάδου της υφαντουργίας, λόγω της

χρησιμότητας τους για την παραγωγή, και ήταν αυτοί που καθοδήγησαν περισσότερο τη λουδιτική κίνηση.

Ο E.P. Thompson μας παραθέτει μία εκτεταμένη παρουσίαση της διαδικασίας επεξεργασίας του υφάσματος από τους τεχνίτες. Αναφέρει πως οι περισσότεροι εργαζόταν στο σπίτι ή σε χώρους ιδιωτών, όπου νοίκιαζαν τους αργαλειούς. Σταδιακά, όμως, παρατηρείται όλο και περισσότεροι να απολύονται, ενώ οι αργαλειοί περνούσαν πια στην ιδιοκτησία του βιοτέχνη. Από την οπτική της εκβιομηχάνισης της παραγωγής, οι κόπτες είχαν να αντιμετωπίσουν την είσοδο της κοπτικής μηχανής, η οποία απαιτούσε ένα συγκεκριμένο αριθμό χειριστών και όχι πολυάριθμο εργατικό προσωπικό. Οι αντιδράσεις τους είχαν δύο χαρακτηριστικές κατευθύνσεις, της βίαιης λουδιτικής επίθεσης και της συνταγματικής αναθεώρησης των διατάξεων. Η επίθεση στα εργαστήρια συνδυάστηκε με καταστροφή των συγκεκριμένων μηχανών και των προϊόντων που είχαν παραχθεί από αυτές. Για το έμπειρο μάτι του τεχνίτη, ήταν εύκολο να διακρίνει τη χειροποίητη από τη βιομηχανοποιημένη παραγωγή. Άλλωστε η ένσταση των τεχνιτών προκειμένου να διασφαλίσουν την εργασία τους, αρθρωνόταν στο επιχείρημα της κακής ποιότητας των προϊόντων της μηχανής. Αντιλαμβανόταν πως οι εργοδότες σταδιακά μείωναν τα έξοδα παραγωγής, ώστε να αυξήσουν τα κέρδη τους. Απαίτησαν από το κοινοβούλιο να ορίσει κατώτατη ποιότητα στα προϊόντα και κατώτατη αμοιβή για τους ίδιους. Η Βουλή των κοινοτήτων, παρά την αντίθεση του Hume, διαβίβασε με την ψήφο της το νομοσχέδιο –που είχε συνταχθεί από ριζοσπάστες συνδικαλιστές– στη Βουλή των Λόρδων, η οποία απάντησε πως δεν είχε ασχοληθεί ποτέ και δεν ενδιαφέρεται για τα προβλήματα ανάμεσα στον εργοστασιάρχη και τον εργαζόμενο.

Η περίοδος 1800-1814 γνώρισε τη συχνότερη εναλλαγή, δηλαδή επαναφορά και κατάργηση, νομοθετικών διαταγμάτων στην εργατική ιστορία του 19^{ου} αιώνα. Τα διατάγματα αυτά είχαν προστατευτικό χαρακτήρα είτε για τους εργοδότες είτε για τους ειδικευμένους εργαζόμενους από τους ανειδίκευτους. Οι υφαντουργοί συνειδητοποιούσαν πως οι προσπάθειες τους για ένα κράτος πρόνοιας ελαττώνονταν βαθμιαία, καθώς από τη μία πλευρά οι εργοδότες ήθελαν να μειώσουν το κόστος παραγωγής και να εφαρμόσουν ολοκληρωτικά τη θεωρία της «ελεύθερης διακίνησης» στην αγορά, ενώ από την άλλη οι ιθύνοντες και οι αριστοκράτες γαιοκτήμονες αντιτίθονταν ιδεολογικά σε αυτή την προοπτική, χωρίς όμως να υποστηρίζουν τους εργάτες που με τις διαμαρτυρίες, τα αιτήματα τους και τις επιθέσεις τους διακλύβευαν την κοινωνική τάξη και ευρυθμία (E.P. Thompson 1963, σελ. 569-599). Η περίοδος αυτή συνιστά το μεταβατικό στάδιο προς την οικονομία του ολοκληρωτικού καπιταλισμού, καθώς αυξανόταν ο αριθμός των εργοστασίων, ενώ

μειωνόταν η ανάγκη για ειδικευμένους εργάτες. Η «ελεύθερη αγορά» δεν εφαρμόστηκε αυτή την περίοδο, καθώς η πραγματικότητα της πρώτης πεντηκονταετίας του 19^{ου} αι. αιωρούνταν ανάμεσα στην πολιτική θεωρία και την εξαθλίωση των εργατικών μαζών, που ολοκληρώθηκε με την είσοδο των παιδιών και των γυναικών στα εργοστάσια (E.P. Thompson 1963, σελ. 599-603).

Ο E.P. Thompson ορίζει το χρονικό διάστημα 1811-14 ως περίοδο αναγωγής στο -ρομαντικά εξωραϊσμένο- παρελθόν και επιτάχυνσης προς ένα εκμηχανισμένο μέλλον. Οι ειδικευμένοι εργάτες αποζητούσαν τη σταθερότητα και «ομαλότητα» του 18^{ου} αιώνα, μέσα στις συνθήκες του 19^{ου}. Οι διεκδικήσεις τους κινούνταν ετεροχρονισμένα από το νομικά κατοχυρωμένο κατώτατο μισθό, ως τον έλεγχο στην αθρόα είσοδο των γυναικόπαιδων στη βιομηχανία, την κρατική παρέμβαση στην επίλυση των προβλημάτων τους με τους εργοδότες, τη δέσμευση των εργοδοτών να εξασφαλίζουν εργασία σε όσους ειδικευμένους παραγκώνιζε η μηχανή, τις ποινικές κυρώσεις για βιομηχανοποιημένα προϊόντα κακής ποιότητας και το δικαίωμα να συνασπίζονται οργανώσεις ανά κλάδο. Οι Λουδίτες ήταν οι τελευταίοι φύλακες των παρακαταθηκών του προηγούμενου αιώνα αλλά και οι πρωτοστάτες των απεργιών και διαδηλώσεων, που θα οδηγήσουν στη διεκδίκηση του 10ωρου στα 1847 (E.P. Thompson 1963, σελ. 603-604).

IV. Μία νέα διάσταση της παιδικής ηλικίας. Τα παιδιά μπαίνουν στα εργοστάσια.

Η παιδική εργασία δεν αποτελούσε καινοτομία του 19^{ου} αι., καθώς κυριαρχούσε και στο 18^ο αι. Το μοντέλο, όμως, αυτής της εργασίας μεταβλήθηκε με την είσοδο των παιδιών στον –εκτός οικίας– εργασιακό χώρο. Ως τότε τα παιδιά συνέβαλαν στις οικιακές εργασίες, που συχνά περιελάμβανε και την οικοτεχνική παραγωγή, αλλά το πρόγραμμά τους ήταν πιο ευέλικτο και ελαστικό, καθώς οι γονείς λάμβαναν υπόψη τις ανάγκες της ηλικίας τους (E.P. Thompson 1963, σελ. 368). Γενικά, διαπιστώνεται πως οι παράγοντες της ηλικίας και του φύλου επηρεάζουν τον τρόπο αντιμετώπισης των παιδιών εκ μέρους των γονιών. Αντίθετα, με το πέρασμα στην περίοδο της εκβιομηχάνισης και της συστηματοποίησης της παραγωγής, το παιδί προλεταριοποιείται και αντιμετωπίζεται ως εργάτης με ιδιαίτερη σωματική διάπλαση που εξυπηρετεί τη μικροτεχνική παραγωγή.

Η εκμετάλλευση των παιδιών δεν περιοριζόταν μόνο στο οικονομικό επίπεδο. Συχνές ήταν οι αναφορές περιστατικών άσκησης βίας και ασέλγειας σε ανήλικους. Άλλες φορές οι γονείς επενέβαιναν και διαπληκτιζόταν με τον εργοδότη, ενώ άλλες συνεργούσαν με τη σιωπή τους, η οποία οφειλόταν στο φόβο απώλειας του οικονομικού συμπληρώματος που

συνιστούσε ο μισθός του παιδιού για την οικογένεια (E.P. Thompson 1963, σελ. 373-374). Οι επιθεωρητές εργασίας και οι αναφορές τους δε συνιστούν αξιόπιστες πηγές πληροφοριών, καθώς ειδοποιούσαν τους εργοστασιάρχες για την «έφοδο» τους, οπότε και η εικόνα που αναπαρήγαν ελάχιστα συνδεόταν με την καθημερινή πραγματικότητα (E.P. Thompson 1963, σελ. 372). Η κίνηση για την προστασία των παιδιών που ξεκίνησε από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι. σταδιακά υποχώρησε κατά το 19^ο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση αστών και «πεφωτισμένων» επιστημόνων, που ενώ κατοικούσαν κοντά σε εργοστασιακές μονάδες αγνοούσαν πως υφίσταται η πρακτική της παιδικής εργασίας και της κακοποίησης. Για τον εφησυχασμό της συνείδησης τους επινοούσαν επιχειρήματα, που προερχόταν από το μοτίβο της θρησκευτικής ηθικής, όπως ότι η παιδική εργασία αφορούσε νόθα παιδιά πλουσιών και όχι εκείνα των φτωχών τάξεων (E.P. Thompson 1963, σελ. 377). Ο ουμανισμός και η φιλάνθρωπική κίνηση για τα εργαζόμενα παιδιά στα 1830, δε συνδέεται με μία συγκεκριμένη πολιτική ιδεολογία. Ατομικές ενέργειες και αντικομφορμιστικές τοποθετήσεις αναδύονται και από τις δύο τάσεις, των συντηρητικών και των φιλελεύθερων (E.P. Thompson 1963, σελ. 380).

Δίνοντας έμφαση στο γενικότερο κλίμα συνειδητοποίησης και αποδοχής της εκμετάλλευσης των παιδιών στην εργασιακή διαδικασία, κινδυνεύουμε να παραγνωρίσουμε τη συμβολή διαφόρων άλλων παραγόντων, όπως της δραστηριοποίησης επαγγελματιών από τη βόρεια Αγγλία υπέρ της προστασίας των παιδιών αλλά και την αντίσταση που συνάντησαν, καθώς και το ρόλο που διαδραμάτισαν άνδρες –όπως ο John Doherty- και τα εργατικά συνδικάτα (E.P. Thompson 1963, σελ. 384).

Η μισθωτή παιδική εργασία αποτελεί συνώνυμο της εκμετάλλευσης και κατάκτηση της βιομηχανικής οικονομίας. Οι εικόνες που γέννησε η διαδικασία αυτή στην τέχνη και τη λογοτεχνία (π.χ. Κάρολος Ντίκενς) αποδεικνύουν το καθημερινό δράμα το οποίο βιαιώς βίωναν τα παιδιά αυτά. Θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ένα από τα μεγαλύτερα αδικήματα που διέπραξαν οι νεότερες κοινωνίες, καθώς φαίνεται ολόκληρο το σύστημα να συνεργούσε για αυτό. Ακόμη και οι γονείς, φθάνοντας στο χείλος της έσχατης πενίας εκμεταλλεύονταν τη «χρησιμότητα» της παιδικής διάπλασης στην παραγωγή.

Ο E.P. Thompson παραθέτοντας ένα ολόκληρο κεφάλαιο για το φαινόμενο της παιδικής εργασίας μέσα στη διαδικασία συγκρότησης της εργατικής συνείδησης, σηματοδοτεί το μέγεθος της συμβολής του στην αλλαγή των νοοτροπιών. Υιοθετώντας μία αναλυτική κατηγορία της επιστήμης της ανθρωπολογίας, όπως η ηλικία, πετυχαίνει να επεκτείνει το διεπιστημονικό διάλογο και την ίδια στιγμή το διάλογο της ιστορίας με το

αντικείμενο της. Προσδίδει στην ιστορία την κοινωνική ευαισθησία που συχνά μοιάζει να ξεχνά στο όνομα της επιστημονικότητας της.

Ο ιστορικός φετιχισμός, που καθιστά κάθε τι νεότερο πιο παράδοξο και άρα πιο εντυπωσιακό για το μελετητή, φέρνει τον αναγνώστη του 20^{ου} αιώνα ενώπιον των ναζιστικών στρατοπέδων, ως του μεγαλύτερου εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας. Η μοναδικότητα, όμως, κάθε γεγονότος και οι ιδιαίτερες συνθήκες κάτω από τις οποίες έλαβε χώρα δικαιώνουν τη θεώρηση της εργασιακής εκμετάλλευσης των παιδιών ως μίας από τις πιο επάσχυντες σελίδες της νεότερης ιστορίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 384). Ο E.P. Thompson με τη θεματική αυτή μας θυμίζει πως απώτερος στόχος της ιστορικής επιστήμης είναι η ανάδειξη των αδυναμιών κάθε ιστορικού υποκειμένου, συλλογικού ή ατομικού. Η ιστορία δε στοχεύει στην απονομή βραβείων αλλά στη διαφώτιση των στιγμών που εκείνα επισκιάζουν.

V. Η συμβολή του έντυπου λόγου στην πολιτικοποίηση των εργατών. Ο τύπος επιβεβαιώνει το σχηματισμό μίας νέας τάξης.

Ο έντυπος λόγος όσο και η προφορική παράδοση κατέχουν μία ξεχωριστή θέση στο έργο του E.P. Thompson. Η προφορική παράδοση λειτουργεί ως μέσο μεταφοράς εμπειριών, κυρίαρχη αναλυτική έννοια για το συγγραφέα. Η εμπειρία δομείται μέσα από την προσωπική συμμετοχή σε γεγονότα, στην καθημερινότητα αλλά και τη σύνδεση με προγενέστερες περιόδους και βιώματα. Αντίθετα, ο γραπτός λόγος έρχεται να λειτουργήσει ως μέσο έκφρασης και διάδοσης των νέων εμπειριών του 19^{ου} αι. Η διάθεση για αγώνα και αντίσταση κατά της εκμετάλλευσης των μαζών περνά στο χαρτί και διαβάζεται από εκείνους που τολμούν να διαμαρτυρηθούν. Η ανάγνωση βαθμιαία σταματά να είναι προνόμιο λίγων αλλά καθίσταται στόχος των πολλών, που αποφασίζουν να συμμετάσχουν δραστικά στην εξέλιξη της καθημερινότητας τους.

Τα πρώτα έντυπα κείμενα που παρατίθενται ανήκουν στην παράδοση της κοινωνικής σκέψης του Διαφωτισμού, αφού επιχειρούν να προβάλλουν στους φτωχούς πληθυσμούς το μέγεθος της εκμετάλλευσης που υφίστανται από τις άρχουσες οικονομικές και πολιτικές δυνάμεις. Στόχος των συγγραφέων αυτών των δοκιμίων είναι η ανάδειξη του δικαιώματος των μαζών στην εξέγερση και κατανομή της εξουσίας. Χαρακτηριστικό των κειμένων αυτών είναι και τα ουτοπικά κείμενα, που μας παρέχουν μία εικόνα των αναγκών και επιθυμιών των κατώτερων στρωμάτων της εποχής. Σε αυτό το πλαίσιο σκέψης εντάσσεται και το *Pilgrim's Progress* (Η προέλαση του προσκυνητή) του Bunyan, το οποίο αποκαλύπτοντας τις ελπίδες των

φτωχών για ένα πνευματικό κόσμο όπου οι ίδιοι θα νέμονταν, ότι δικαιούνταν, ενώ οι ισχυροί θα τιμωρούνταν, συνιστά ένα από τα πρώτα γραπτά τεκμήρια του λόγου για τα πλήθη των φτωχών (E.P. Thompson 1963, σελ. 37). Το *Pilgrim's Progress* μαζί με το *Rights of Man* (Τα δικαιώματα του ανθρώπου) του Thomas Paine συνιστούν δύο από τα βασικότερα θεμελιωτικά κείμενα του εργατικού κινήματος και συνδικαλισμού (E.P. Thompson 1963, σελ. 34).

Παράλληλα με τη συγκρότηση εργατικών σωματείων, μεταβάλλεται και ωριμάζει και η σκέψη των πολιτικών αναλυτών. Άλλωστε, ο συνδικαλισμός των εργατών παρέχει και στους ίδιους την απαραίτητη μαχητικότητα για να αντιτάξουν την πένα τους στην επίσημη εξουσία. Δημοσιογράφοι και πολιτικά στελέχη συνειδητοποιούν την ανάγκη δημιουργίας μίας ταξικής συνείδησης στα πλήθη και αναλαμβάνουν οι ίδιοι το έργο της διαφώτισης. Ο William Cobbett, κεντρική φυσιογνωμία της περιόδου 1817-1830, υιοθετεί όλο και πιο ριζοσπαστικές απόψεις απέναντι στους διεφθαρμένους συνδικαλιστές που σπαταλούν τα χρήματα των σωματείων. Η απουσία ενός εθνικού σωματείου, όπου θα μπορούσαν να απευθύνονται όλες οι τοπικές εργατικές οργανώσεις γινόταν όλο και πιο αισθητή και ο Cobbett νιώθει την ανάγκη να επιστήσει την προσοχή των συνδικαλιστών σε αυτή την προοπτική. Το κοινό του διευρύνεται όλο και περισσότερο, και οι μπροσούρες του γίνονται ανάρπαστες σε βαθμό, που ο εκδοτικός χώρος είχε να δει από την εποχή των «Δικαιωμάτων του ανθρώπου» του Paine. Η εντύπωση ενισχύεται από την παρέμβαση της πολιτείας που ανεβάζει την τιμή των εφημερίδων, ώστε να αποτρέψει το εργατικό αναγνωστικό κοινό και επιβεβαιώνει με την αντίδραση της αυτή πως κάτι τολμηρά ανησυχητικό λαμβάνει χώρα. Ο Cobbett συνεχίζει να δημοσιεύει κείμενα, εντάσσοντας τα φυλλάδια του στη νόμιμη κατηγορία των εβδομαδιαίων πολιτικών προκηρύξεων, που κοστολογούνταν πολύ λιγότερο.

Τη διαδήλωση ακολούθησε η ίδρυση πολλών νέων οργανώσεων σε ολόκληρη την Αγγλία αλλά κυρίως στις βόρειες περιοχές και στην επικράτεια του Lancashire. Αυξήθηκαν τα έντυπα -εβδομαδιαίας ή μηνιαίας συχνότητας- που αφορούσαν τα εργατικά στρώματα. Παρατηρείται για πρώτη φορά η ίδρυση τοπικών εφημερίδων σε πολλές πόλεις. Η έκδοση εντύπων ήταν φθηνή παραγωγή και θεμελιώνεται έτσι ένας νέος κλάδος που στα πλαίσια μίας επιχείρησης μπορεί να συντηρήσει οικονομικά μία ομάδα συνεργατών και όχι μόνο τον ίδιο το λιθογράφο. Τη μεγαλύτερη κίνηση είχε ο *Μαύρος Νάνος*, η εφημερίδα του T.J. Wooler. Πολλοί ήταν εκείνοι οι αρθρογράφοι, που παρακινούσαν το πλήθος να ενταχθεί κάτω από την προστασία των Ουίγων, ώστε να διασφαλίσει την αναγνώριση του κινήματος του από την κεντρική εξουσία αλλά και να εισάγει τα αιτήματα του στο Κοινοβούλιο, ακολουθώντας τα πρότυπα της πολιτικής δεοντολογίας.

Η κινητικότητα αυτή στο χώρο των εντύπων, επιφέρει και μία πολιτισμική αλλαγή μεγάλων διαστάσεων. Οι εργάτες αρχίζουν να συχνάζουν στις παμπ και για ένα πρόσθετο λόγο. Καθημερινά διαβάζοταν στις μπουραρίες τα άρθρα του Cobbett και πολλά ημοσιεύματα ή μεροσούρες, ώστε να συνδεθεί ο χώρος ψυχαγωγίας με την ενημέρωση. Όσοι δεν είχαν τα περιθώρια να αγοράσουν εφημερίδα μάθαιναν ακούγοντας τους άλλους. Χαμηλή τιμή των εντύπων γεννά μία νέα ανάγκη στα εργατικά στρώματα, της ενημέρωσης προσωπικό επίπεδο. Η έννοια της απόλαυσης της ανάγνωσης –κατάκτηση των αστικών πληθυσμών της εποχής του Διαφωτισμού– μεταφέρεται τώρα και στις κατώτερες τάξεις. Ως άμεση συνέπεια έρχεται η μείωση του ποσοστού των αναλφάβητων. Στην τελευταία αλλαγή καθοριστική ήταν η συμβολή των Κυριακάτικων σχολείων.

Οι εκδοτικοί οίκοι ξεφύτρωναν σε όλη τη χώρα και τα έντυπα πουλούσαν όλο και περισσότερα τεύχη. Η πολιτεία δεν παρέμεινε ανενεργή. Οι αρχές με την άδεια που τους παρείχαν οι έξι διατάξεις³ του 1819 εισέβαλαν σε σπίτια και τυπογραφεία και συλλάμβαναν τους εκδότες και τους υπαλλήλους. Τη δεκαετία του 1820, όμως, ένας νέος εκδότης –ο Carlile– ανεβάζει σταδιακά τη δημοτικότητα του ενώ παράλληλα αψηφά τις διατάξεις των αρχών και συνεχίζει να δημοσιεύει έργα που έχουν απαγορευθεί. Οι αρχές φοβούμενες μήπως κατηγορηθούν ξανά για παραβίαση των δικαιωμάτων του «ελεύθερου γεννημένου Άγγλου» δεν επεμβαίνουν και έτσι οι εργάτες συνεχίζουν να ενημερώνονται και να μορφώνονται. Ο Thompson παραθέτει αρκετά παραδείγματα γραφών των εργατών που αποδεικνύουν την άγνοια τους αλλά και την προσπάθεια τους να μάθουν να γράφουν. Γράφουν ανορθόγραφα ή «τρώγοντας γράμματα» αλλά πετυχαίνουν να δομήσουν επιχειρήματα, ώστε ο Cobbett να υπενθυμίσει σε μία επιστολή του στην κεντρική διοίκηση πως οι εργάτες αντιλαμβάνονται και αντιδρούν.

Καινοτομία στην πολιτική ζωή των Βρετανών αποτελεί αυτή την περίοδο η εισαγωγή της πολιτικής σάτιρας, που εκφράζεται μέσω της γελοιογραφίας. Οι καρικατούρες είναι αμφίδρομης κατεύθυνσης και αυτό το στοιχείο πιθανότατα συνετέλεσε στη νομιμοποίηση της διακωμώδησης των επίσημων αρχών, ως και του βασιλιά. Ο βαθμός γελοιοποίησης του αντιπάλου κυμαίνεται στα ίδια επίπεδα και για τις δύο κουλτούρες (E.P. Thompson 1963, σελ. 781-820). Το φαινόμενο προδίδει την ωρίμανση της εγγράμματης κουλτούρας, καθώς ο λόγος αποκτά μεγαλύτερα περιθώρια ελευθερίας, ώστε να θεωρείται νόμιμο μέσο διαμαρτυρίας και κριτικής. Η υιοθέτηση της σάτιρας στις κοινωνίες

---

³ Οι διατάξεις στις οποίες αναφέρομαι είναι οι έξι, που ακολούθησαν την διαμαρτυρία στο Peterloo. Για μία πιο αναλυτική παρουσίαση του περιεχομένου των Διατάξεων βλ. εδώ σελ. 32.

αποκαλύπτει και την κατάρρευση των μυθικών αυθεντιών ή τουλάχιστον αυτό επιχειρεί, από τη στιγμή που εγκαταλείπεται το «αδιάβλητο» της προσωπαγούς εξουσίας.

Θέλοντας να αναδείξει τη μεταβολή που επήλθε στον τύπο και την ελευθερία έκφρασης του, ο E.P. Thompson, συνεχίζει προβάλλοντας τη συμβολή του William Cobbett. Ιδιοκτήτης γης, δε δίστασε πολλές φορές να αντιταχθεί στην επίσημη άποψη των συνδικαλιστών ή αστών εργοδοτών. Όπως τον συναντήσαμε στην αφήγηση του Thompson συχνά κατηγορήθηκε ως συντηρητικός και αντεπαναστάτης. Στην πραγματικότητα, ενδιαφερόταν για τις συνθήκες διαβίωσης και εργασίας των φτωχών και έπαιρνε σαφείς θέσεις απέναντι σε αυτούς τους προβληματισμούς. Απέριπτε ρητά την παιδική εργασία και χωρίς καμία διάθεση διαπραγμάτευσης, κατηγορούσε τους επιχειρηματίες που καθυστέρούσαν τις πληρωμές των εργατών όπως και τους υπαλλήλους που εμπλέκονταν σε αυτή τη διαδικασία. Αυτό, όμως, ίσως ήταν το παράδοξο γνώρισμα της πολιτικής δράσης του Cobbett. Δεν εκπροσωπούσε μία πολιτική θεωρία κοινωνικής αλλαγής ή σταθερότητας αλλά αντίθετα υπεράσπιζε τη διατήρηση του συνταγματικού καθεστώτος συγχρόνως με την ανάγκη επίλυσης των προβλημάτων των κατώτερων στρωμάτων. Έχοντας βιώσει και ο ίδιος την εμπειρία της ζωής στην ύπαιθρο, ένιωθε τα προβλήματα των αγροτών για τους οποίους έδειχνε περισσό ενδιαφέρον και απαιτούσε να αντιμετωπίζονται ως ισότιμοι εργάτες και να πληρώνονται κανονικά. Ο λόγος του συχνά έμοιαζε λυρικός και ρομαντικός.

Ο πρώτος όμως και βασικός του στόχος, τον οποίο πέτυχε όπως αποδεικνύουν τα ποσοστά πώλησης αλλά και η διάδοση του ονόματος του ήταν να καταστήσει το λόγο του κατανοητό και εύληπτο στο ευρύ αναγνωστικό κοινό. Προσέγγιζε κάθε θέμα εμπειρικά και επιχειρούσε να δώσει μία πρακτική λύση παρά ένα «μανιφέστο» αναθεώρησης του κοινωνικού συστήματος. Η εμπλοκή του στην πολιτική δεν είχε θετικά αποτελέσματα πιθανότατα λόγω αυτής της διαρκούς διάθεσης εκτόνωσης και καταπράυνσης των πνευμάτων, που δε συμπορευόταν με τις προσδοκίες και επιθυμίες των συνδικαλιστών και των ίδιων των εργατών (E.P. Thompson 1963, σελ. 820-838). Παρόλα αυτά, ο E.P. Thompson κατατάσσει τον Cobbett σε χαρισματική και αξιομνημόνευτη προσωπικότητα του Βρετανικού 19^{ου} αι., καθώς επιλέγει να τον διασώσει από «την περιφρόνηση των μεταγενέστερων» (E.P. Thompson 1963, σελ. 12).

Η συμβολή του έντυπου λόγου στη διαδικασία ενδοσκοπήσης και συνειδητοποίησης των εργατών προβάλλεται ως μοναδική τόσο μέσα από την ίδια την ιστορική αφήγηση του Thompson, όσο και από την ιδιαίτερη θέση που κατέχει σε αυτή. Οι εφημερίδες, τα περιοδικά, οι μεσοσούρες στοχάζονται για την εξέλιξη της νέας οικονομίας συμπαρασύροντας μία εργατική μάζα, που βαθμιαία αντιλαμβάνεται τις δυνατότητες της

μέσα από την ενημέρωση. Η περίοδος αυτή των τελών του 18^{ου} και αρχών του 19^{ου} αι. αναπροσδιορίζει την έννοια της τυπογραφίας και της συγγραφής, καθώς είναι η πρώτη φορά που το αναγνωστικό κοινό επεκτείνεται πραγματικά. Αν ο αιώνας των φώτων πέτυχε να δημιουργήσει αναγνωστικό κοινό στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, ο 19^{ος} του έδωσε πραγματική διάσταση, από τη στιγμή που η ανάγνωση και η γραφή μεταβλήθηκαν σε απαραίτητες συνδηλώσεις της υπόστασης του «πολιτικοποιημένου» ατόμου.

VI. Η εμφάνιση του συνδικαλισμού και η αναμόρφωση της πολιτικής ζωής.

Η London Corresponding Society ήταν περισσότερο μία οργάνωση ριζοσπαστών παρά συνδικαλιστικό όργανο των εργατών. Η καινοτομία της οργάνωσης ήταν το απεριόριστο των μελών, τόσο σε αριθμό όσο και σε κοινωνική θέση. Έχοντας ως πρότυπο τις μεσαιωνικές συντεχνίες, οι προγενέστερες της L.C.S. οργάνωσεις δομούνταν στη λογική των κοινών χαρακτηριστικών ανάμεσα στα μέλη. Με την είσοδο της L.C.S. ο πολιτικός χώρος αλλάζει, καθώς πρόταξη των μελών είναι η συνταγματική αναθεώρηση του ευρύτερου πλαισίου της εργασιακής πολιτικής. Οι αποσπασματικές ταραχές και η σύγχυση πολιτικών ιδεών στο Λονδίνο έφεραν τις διάφορες οργάνωσεις στην ανάγκη συγκρότησης μιας ιδεολογίας, που θα συνένωνε όλες τις κοινωνικές δυνάμεις. Τα διάφορα ιδεολογικά σχήματα και οι πολιτικές απόψεις που διατυπώνονταν από τις ομάδες διοχετεύονταν από το Λονδίνο στην περιφέρεια, εφαρμόζοντας αρχικά το νομοτελειακό σχήμα κέντρο-περιφέρεια (E.P. Thompson 1963, σελ. 22). Οι συγκεντρώσεις της L.C.S. χαρακτηρίζονται από πολιτικό προβληματισμό, ενημέρωση των μελών αναφορικά με συνταγματικές μεταρρυθμίσεις – δίνοντας προτεραιότητα στη διεκδίκηση του δικαιώματος καθολικής ψήφου- και για πρώτη φορά ενεργοποίηση στον πολιτικό και κοινωνικό χώρο δυνάμεων που δεν κατέχουν περιουσία ή κληρονομική εξουσία (E.P. Thompson 1963, σελ. 23-24). Οι ιδέες για το δικαίωμα ψήφου και την πολιτική ισότητα ήταν κληροδότημα των Levellers του 17^{ου} αιώνα.

Η ίδρυση της L.C.S. προκάλεσε τη ραγδαία εμφάνιση παρόμοιων ομάδων και στην περιφέρεια. Οι νέες ομάδες βρισκόταν σε επικοινωνία με το Λονδίνο αλλά διατηρούσαν μία βασική αρχή –κληροδότημα των κύκλων των μεθοδιστών-, αυτή της αυτονομίας. Οι υποδιαιρέσεις των λεσχών σε ομάδες των 17 έως και 170 ατόμων συνέβαλαν στην ενεργότερη πολιτικοποίηση των εργατών και τη δραστικότερη συνειδητοποίηση του ρόλου τους στον κοινωνικό και πολιτικό χώρο. Σε περιόδους οικονομικής δυσπραγίας προκειμένου να επιβιώσουν, οι λέσχες όριζαν και συνδρομή για όσους ήθελαν να παρακολουθήσουν τις συζητήσεις (E.P. Thompson 1963, σελ. 169-170).

Τα πρώτα συλλογικά μορφώματα κυριαρχούνταν από εμπόρους και μικροϊδιοκτήτες, που απέβλεπαν στην επέκταση της ιδιοκτησίας τους. Τα μέλη αυτά συγκροτούσαν την πιο ριζοσπαστική πτυχή της κοινωνικής αντίδρασης με το να διεκδικούν απόλυτη δημοκρατία χωρίς βασιλιά, χωρίς πολιτεία και χωρίς φορολογία (E.P. Thompson 1963, σελ. 172). Οι εργατικές αυτές ενώσεις μέσα από τις συζητήσεις που διοργάνωναν έδωσαν την ευκαιρία σε συνδικαλιστές και φιλόδοξους πολιτικούς να αναπτύξουν έντονο κοινωνικό προβληματισμό. Ο John Thelwall προβληματίστηκε πάνω στη θεωρία του Thomas Paine για τα ατομικά δικαιώματα και ανήγαγε στη φύση τα δικαιώματα ανδρών, γυναικών και παιδιών στην ευτυχία και την ευμάρεια (E.P. Thompson 1963, σελ. 174-175). Παρόλα αυτά οι επόμενες γενιές τον μνημόνευαν ως αναίτιο θορυβητή, καθώς συνδέθηκε στη μνήμη τους κυρίως με έντονη συνδικαλιστική δράση (E.P. Thompson 1963, σελ. 172). Συχνά οι εργάτες απλοποιούσαν μία πολιτικού περιεχομένου διαφωνία αποδίδοντας την στην εριστική φύση που γεννούσε η εξουσία, όχι και τόσο άδικη κρίση βέβαια. Ο Thomas Spence -καταλυτική μορφή στην πολιτική συζήτηση για τα εργατικά ζητήματα του 19^{ου} αιώνα- επέκτεινε το επιχείρημα του Paine κατά της κληρονομικής αριστοκρατίας, ορίζοντας ως αφετηριακό σημείο την κατάργηση της ιδιότητας της γης (E.P. Thompson 1963, σελ. 177). Στο πλαίσιο των σύγχρονων του 19^{ου} αι. αναλύσεων της πολιτικής οικονομίας –όπως στην περίπτωση του Κάρολ Μαρξ- ο χειροκίνητος μύλος συμβάδιζε με το γαιοκτήμονα ενώ ο μηχανικός μύλος με τον καπιταλιστή βιομήχανο (E.P. Thompson 1963, σελ. 208).

Την περίοδο 1815-1830 εμφανίζονται οι πρώτες γυναικείες συντεχνίες, που αποτείνουν προς κάθε κατεύθυνση πως η γυναίκα τόσο στην οικογενειακή εστία όσο και στον εργασιακό χώρο κατείχε τη χείριστη θέση (E.P. Thompson 1963, σελ. 455). Τα πρώτα κινήματα των γυναικών για κοινωνική μεταρρύθμιση αναφέρονταν σε ένα αντάξιο της γυναίκας, «χρυσό» παρελθόν, όπου η ίδια κατείχε τον οικογενειακό θώκο (E.P. Thompson 1963, σελ. 455). Η αναπόληση συνδεόταν με την προβιομηχανική οικονομία, που νοσταλγούσαν και οι άντρες εργάτες στο σύνολο τους. Διατυπώνοντας τα παράπονα τους, στους Cobbett και Oastler δεν κατόρθωσαν να προσελκύσουν το ενδιαφέρον της πολιτικής σκηνής για τα δικαιώματα τους αλλά αντίθετα να τους θυμίσουν πως υπήρχε και μία ακόμη κοινωνική δυναμική –ανεκμετάλλευτη ως εκείνη τη στιγμή- που θα μπορούσε να αξιοποιηθεί για την ενίσχυση του αριθμού των διαμαρτυρούμενων μαζών (E.P. Thompson 1963, σελ. 456).

Τα εργατικά συνδικάτα του 19^{ου} αιώνα δεν ανάγουν τη συγκρότησή τους αποκλειστικά στους Μεθοδιστικούς κύκλους αλλά στις φιλικές εταιρείες του 18^{ου} (E.P. Thompson 1963, σελ. 456). Οι κανόνες των εταιρειών όριζαν τη μυστικότητα μεταξύ των

μελών αναφορικά με τις αρχές τους, την αλληλεγγύη τόσο για τα ίδια τα μέλη όσο και για τις οικογένειες τους σε περίπτωση ασθένειας, οικονομικής δυσχέρειας ή κηδείας⁴. Το 19^ο αι. ενισχύεται η αλληλεγγύη μεταξύ των εργατών στο χώρο εργασίας αλλά και κατοικίας, γεγονός που θα καθορίσει τη μορφή των επερχόμενων συνδικάτων. Οι ενώσεις των εργατών διακρίνονταν συχνά με κριτήριο τον κλάδο εργασίας ενώ άλλοτε με το βαθμό ειδίκευσης. Οι ομάδες των ειδικευμένων μηχανικών χαρακτηρίζονταν για την οπτική τους «προς τα πάνω», καθώς προσπαθούσαν να υιοθετήσουν τα ήθη της αριστοκρατίας, αντίθετα με τους απλούς εργάτες που προάσπιζαν κυρίως την αρχή της αλληλεγγύης (E.P. Thompson 1963, σελ. 463). Συνεπώς, αποκλίσεις παρατηρούνταν όχι μόνο ανάμεσα σε διαφορετικά στρώματα αλλά και μέσα στην ίδια την εργατική τάξη. Τα καταστατικά των συνδικάτων απειλούσαν με κυρώσεις ή σε άλλες περιπτώσεις διαγραφή όσα μέλη δεν κατέβαλαν συστηματικά τη συνδρομή τους, χυδαιολογούσαν εις βάρος άλλων μελών, απουσίαζαν από τις συνεδριάσεις, κάπνιζαν ή έπιναν αλκοόλ κατά τη συνεδρία και άλλοτε όταν ασθενούσαν από αφροδίσια νοσήματα. Το τελευταίο «αδίκημα» συνδεόταν με την τάση των αρχιτεχνιτών και αρχιεργατών μα μιμούνται την αστική ηθική και επομένως μία τέτοια ασθένεια θεωρούνταν αποτέλεσμα μιαρού βίου (E.P. Thompson 1963, σελ. 457-458).

Η αυτοκρατορική στέψη του Βοναπάρτη (1804) προκάλεσε σύγχυση στους κόλπους των Βρετανών υποστηρικτών του ιακωβινισμού, εντονότερη κι από εκείνη της περιόδου της Τρομοκρατίας του Ροβεσπιέρου. Οι αρχές της πολιτικής ελευθερίας αποσυνδέθηκαν από το γαλλόφωνο χώρο, που επανέκτησε το ρόλο του αιώνιου αντιπάλου και πολέμιου. Ο συγκεντρωτικός Ναπολέων ταυτίστηκε με τον πρωθυπουργό Pitt και ο Cobbett μίλησε για την ανάγκη αποτίναξης του δεσποτισμού, τόσο στη Βρετανία όσο και στη Γαλλία. Ο αυθαίρετος σφετερισμός του θρόνου των Βουρβόνων και της εξουσίας τους γέννησε ανησυχίες για την πιθανότητα ανάλογης εξέλιξης και του πρωθυπουργικού θώκου της Βρετανίας. Αφορμές για αυτή την ανησυχία στάθηκαν η αναστολή των Βρετανικών ελευθεριών, οι αδέκαστες φυλακίσεις, η εξαγορά του Τύπου και των υπόλοιπων μέσων που διασφαλίζουν τη διατήρηση της εξουσίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 497).

Ως αποτέλεσμα των πρόσφατων εξελίξεων στη Γαλλία, παρατηρείται αναζωπύρωση του πολιτικού ρεφορμισμού στη Βρετανία, καθώς φαίνεται και από τη στάση του δημοσιογράφου της συντηρητικής πτέρυγας, Cobbett που αναθεώρησε και επαναπροσδιόρισε τις πολιτικές του αρχές. Το περιοδικό του, Political Register στήριζε τον αστό ριζοσπάστη υποψήφιο στην περιοχή του Middlesex Burdett. Ο τελευταίος έπειτα από

---

⁴ Μία αξιοσέβαστη κηδεία θεωρούνταν απαραίτητη για κάθε νεκρό, ενώ μία φειδωλή τελετή αποτελούσε προσβολή στο πρόσωπο του θανόντα (E.P. Thompson 1963, σελ. 458).

σκληρή αντιπαράθεση κατόρθωσε να κερδίσει τις τοπικές εκλογές με διαφορά μίας ψήφου. Ο δικαστικός εκπρόσωπος την επόμενη μέρα αμφισβήτησε το αποτέλεσμα αλλά είχε πια διαπιστωθεί κι επίσημα πως υπήρχε μία αλλαγή ρεύματος (E.P. Thompson 1963, σελ. 499-500).

Ανάμεσα στα 1790-1796 η πολιτική αντιπαράθεση επικεντρώθηκε ανάμεσα στην παρατάξη του Pitt και του Fox, δηλαδή των συντηρητικών Τόρις και των φιλελεύθερων Ουίγων αντίστοιχα. Στο χώρο των ριζοσπαστών επικρατούσε ανησυχία καθώς καμία από τις δύο επιλογές δε συμβάδιζε με τις πεποιθήσεις τους. Τα βλέμματα όλων συγκέντρωσε ο James Paull, που τελικά συνασπίστηκε με τους Ουίγους. Ο πολιτικός του λόγος χαρακτηρίστηκε ως χειμαρρώδης και τολμηρός. Η συνεργασία των Ουίγων στη συμμαχική κυβέρνηση του 1806 δεν επέτρεψε τη διατήρηση μίας τόσο ριζοσπαστικής φωνής στους κόλπους της παρατάξης. Αν και η πολιτική του δράση ήταν σύντομη, μνημονεύθηκε ως ο πολιτικός που και οι δύο παρατάξεις επιθυμούσαν να σιωπά (E.P. Thompson 1963, σελ. 502). Σε τρεις εβδομάδες, συγκροτήθηκε μία νέα συμμαχία ρεφορμιστών –και οι τρεις ιδρυτές της σχετίζονταν με τον Paull– από τους Burdett, Cobbett και Cartwright. Όταν οι ριζοσπάστες κέρδισαν τις εκλογές στο Ουέστμινστερ, οι Burdett και Paull δεν συμμετείχαν στη νίκη. Στις εκλογές του επόμενου έτους (1807), οι τελευταίοι ήταν συνυποψήφιοι αλλά λόγω του ανταγωνισμού που δημιουργήθηκε ο Paull έμεινε εκτός βουλής. Από το 1807 κι έπειτα, στο Ουέστμινστερ πλειοψηφούσαν οι ριζοσπαστικοί.

Το Σεπτέμβριο του 1800 εμφανίζονται στο Λονδίνο τα πρώτα φειγ-βολάν που αποδοκιμάζουν την ισχύουσα κοινωνική πολιτική και την απουσία πρόνοιας. Το Νοέμβριο του ίδιου έτους συγκαλείται η πρώτη συνέλευση εργατών, τεχνιτών κι εμπόρων στο Kennington Common. Το υπόστρωμα φαίνεται πως ήταν προετοιμασμένο για συνδικαλιστικές συναντήσεις και ομιλίες, αφού το φαινόμενο γρήγορα εξαπλώθηκε σε ολόκληρη τη χώρα. Μάλιστα, οι διατάξεις που είχε θεσπίσει ο Pitt για την απαγόρευση δημόσιων συναθροίσεων σύντομα υποχώρησαν, ενώ το Habeas Corpus ανεστάλη επίσημα (E.P. Thompson 1963, σελ. 517). Η οργάνωση των κινήσεων των συνδικαλιστών σε συνδυασμό με την απήχηση των συναντήσεων τους προκάλεσε αναστάτωση στις ιθύνουσες αρχές, καθώς το κλίμα ελλόχευε τον κίνδυνο μίας γενικευμένης εξέγερσης και διατάραξης της δημόσιας γαλήνης. Η απάντηση δόθηκε τον Απρίλιο του 1801 με την επαναφορά των Διατάξεων κατά των δημόσιων συγκεντρώσεων (E.P. Thompson 1963, σελ. 518).

Προκειμένου να αιτιολογηθούν οι εκδιώξεις των ρεφορμιστών και των συγκεντρώσεων τους, οι συντηρητικοί αντεπαναστάτες «αποκάλυψαν» πως απώτερος στόχος των ταραχοποιών ήταν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον και επομένως την έλευση γαλλικών

στρατευμάτων. Τους εγκαλούσαν για «εθνική προδοσία», τη μόνη ίσως κατηγορία που θα συναντούσε απήχηση στα λαϊκά στρώματα. Το κλίμα διαγράφεται ρητά στη διαμάχη δύο εκδοτών, του Edward Baines—πρώην Ιακωβίνου και τώρα υποστηρικτή του καθεστώτος- και του Benjamin Flower, οπαδού των ιδεών του Thomas Paine (E.P. Thompson 1963, σελ. 519-520).

Παρά την υιοθέτηση κατασταλτικών μέτρων, οι εγγραφές μελών συνεχίζονταν και οι συνελεύσεις λάμβαναν χώρα σε μυστικό πια καθεστώς. Οι αρχές έστελναν πληροφοριοδότες στις συναντήσεις αλλά φαίνεται πως τελικά η πρόσβαση ήταν αρκετά δύσκολη, καθώς αγνοούσαν το σύνθημα εισόδου (E.P. Thompson 1963, σελ. 520). Οι οργανώσεις λάμβαναν προληπτικά μέτρα για να προστατευθούν από την εκδίωξη των αρχών, όπως η επιλογή σημείων συνάντησης εκτός πόλεως ή σε απομονωμένες και μη κατοικημένες περιοχές. Η ανησυχία των κυβερνητικών στελεχών ενισχύθηκε, όταν πληροφορήθηκαν πως στις οργανώσεις προσχωρούσαν στρατιώτες και πολιτοφύλακες (E.P. Thompson 1963, σελ. 521). Οι φήμες πως μία εθνική εξέγερση οργανωνόταν στο υπογάστριο των τοπικών κοινωνιών αντιστοιχούσαν μόνο σε φοβίες, που γεννούσε η ανασφάλεια της εξουσίας στους διοικούντες.

Προκειμένου να εξασφαλιστεί πως δε θα επακολουθήσει καμία εξέγερση, επιλέχθηκε ως εξιλαστήριο θύμα για την εκτόνωση της κλιμακούμενης ανησυχίας, ο πρώην στρατιωτικός Colonel Despard. Συνελήφθη το Νοέμβριο 1802 σε μία παμπ όπου περιβαλλόταν από σαράντα περίπου εργάτες. Κατά τη διάρκεια της δίκης, ο κατηγορούμενος δεν έδωσε καμία εξήγηση για ποιο λόγο ένας άνδρας της κοινωνικής του εμβέλειας συναναστρεφόταν με εργάτες. Στο δικαστήριο παρουσιάστηκε ένα οργανωμένο σχέδιο για απελευθέρωση των κρατουμένων από τη γέφυρα του Λονδίνου και την εκτέλεση του βασιλιά, στο οποίο θα συμμετείχαν και πολλοί στρατιώτες. Επίσης, δύο στρατιώτες καταμαρτύρησαν πως ο κατηγορούμενος εκπαιδευε πολίτες στη χρήση των όπλων. Δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για το αν τελικά ο Despard ηγήθηκε ενός τέτοιου σχεδίου. Είναι, όμως, βέβαιο πως η εκτέλεση του εκτόνωσε την τεταμένη ατμόσφαιρα και την τρομοκρατία των αντεπαναστατών. Ο Despard, ενώ στεκόταν στο ικρίωμα λίγο πριν τον απαγχονισμό του, δήλωσε πως ένιωθε υπερτιμημένος που προκάλεσε τόσες φοβίες για πραξικόπημα, μόνο με μία μικρή σχετικά ομάδα πολιτών και χωρίς τη στρατιωτική ενίσχυση της επαναστατικής Γαλλίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 522-528).

Κατά τη διάρκεια της αφήγησης του κινήματος του λουδισμού, ο E.P. Thompson θέτει ένα θεωρητικό προβληματισμό ως προς την ακρίβεια και συνέπεια των πηγών με την κοινωνική πραγματικότητα. Δίνει μία ενδιαφέρουσα και πρωτότυπη απάντηση, χωρίς να

ανάγει τη σκέψη του στο ζήτημα της υποκειμενικότητας του αφηγητή και μάρτυρα, αναδεικνύοντας ως πρωτεύουσα αιτία το κοινωνικό φαινόμενο της κατασκοπείας. Η κατασκοπεία αποτέλεσε ένα φαινόμενο που αναπτύχθηκε με αφορμή τη δράση των λουδιτών και στην πορεία εξελίχθηκε σε σταθερό γνώρισμα της πολιτικής ζωής της Βρετανίας. Ο Thompson επιλέγει να το προβάλλει στο έργο του για να κατανοήσει τη μετάλλαξη ενός συγκυριακού φαινομένου σε «άτυπο θεσμό». Αν δεχθούμε πως συχνά οι ιστορικοί αιωρούνται στα μεθόρια της συγχρονίας και της διαχρονίας, τότε ο προβληματισμός για την κατασκοπεία θα μπορούσε να συνδεθεί με την περίοδο του Ψυχρού πολέμου που βίωνε ο Thompson κατά τη συγγραφή της μελέτης του. Επομένως, εμβαθύνοντας σε αυτή την ανεπίσημη κρατική πολιτική, κατανοούσε τόσο το 19^ο όσο και τον 20^ο αι.

Οι Βρετανικές κυβερνήσεις προκειμένου να ενημερώνονται για την εμφάνιση κάθε νέας Ένωσης εργατών ή επαγγελματιών, προσέλαβαν κατασκόπους, οι οποίοι διείσδυαν στις λέσχες και απομυζούσαν χρήσιμες πληροφορίες. Συχνά, τα στοιχεία που παραδιδόταν στις αρχές αντιστοιχούσαν σε φαντασιακές κατασκευές των πληροφοριοδοτών, οι οποίοι αντιμετώπιζαν το ρόλο αυτό ως κύρια απασχόληση τους και προσπαθούσαν μέσω του συστήματος αυτού συναλλαγής και ανταπόδοσης να εξασφαλίσουν την επιβίωση τους. Η μεγαλύτερη δόση υπερβολής που χαρακτήριζε μία πληροφορία συνεπαγόταν και υψηλότερη αμοιβή (E.P. Thompson 1963, σελ. 529-533).

Θέλοντας να ελέγξουν κάθε συλλογικό σώμα στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας, συνέδεσαν την ιδιότητα του επαναστάτη Ιακωβίνου με αυτή του συνδικαλιστή και δημιούργησαν έτσι την αφορμή για την επιβολή αντεπαναστατικών μέτρων. Η ανακρίβεια των πληροφοριών εξυπηρετούσε και τις πολιτικές αρχές, που στόχευαν στη δημιουργία ενός κλίματος αμφιβολίας, εκφοβισμού του πλήθους και δυσπιστίας απέναντι στις εργατικές οργανώσεις ως πυρήνες ταραχών και κοινωνικής αρρυθμίας (E.P. Thompson 1963, σελ. 529). Άλλωστε γεννώντας μία τέτοια ατμόσφαιρα δικαιολογούσαν και τη διατήρηση των διατάξεων κατά του συνασπισμού και συνδικαλισμού.

Η ασυνέπεια και αστάθεια των στοιχείων, που μετέδιδαν οι κατάσκοποι, αποκαλύπτεται ευθαρσώς από τη δυσκολία τους να προσδιορίσουν τις πηγές τους, καθώς και από την εμπλοκή πολλών ατόμων στα φανταστικά τους δίκτυα. Η εμφάνιση των κατασκόπων –ακολουθώντας τη μανιχαϊστική λογική του πολιτικού δίπολου– γέννησε και την ανάγκη για συγκρότηση σώματος αντι-κατασκοπείας. Για τους Βρετανούς η υιοθέτηση της τακτικής των μυστικών πληροφοριοδοτών, καθώς παρουσιαζόταν για πρώτη φορά στη Μεγάλη Βρετανία, συνιστούσε στη λαϊκή μνήμη χαρακτηριστικό των κρατών της ηπειρωτικής Ευρώπης (E.P. Thompson 1963, σελ. 532).

Οι επαγγελματίες κατάσκοποι συνέρχονταν σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη αφορούσε όσους μέσω της απασχόλησης αυτής επεδίωκαν είτε να αποσβεσθούν τα χρέη τους ή να τους δοθεί αμνηστία για τα αδικήματα που είχαν διαπράξει, οπότε και κατέθεταν όσο το δυνατόν περισσότερο εντυπωσιακά στοιχεία (E.P. Thompson 1963, σελ. 534). Η δεύτερη κατηγορία απαρτιζόταν από τυχοδιώκτες που απέβλεπαν μόνο σε καθαρό κέρδος και πρώην πολιτικούς ρεφορμιστές, που ήθελαν να απαλλαγούν από τις διώξεις των αρχών και να τους δοθεί αμνηστία (E.P. Thompson 1963, σελ. 535).

Καθώς σύνηθες ήταν το φαινόμενο, οι κατάσκοποι να μεταφέρουν ή να «κατασκευάζουν» τις πληροφορίες που περίμεναν οι εργοδότες τους, από την πλευρά τους οι αρχές προσλάμβαναν περισσότερα από ένα άτομα για την ίδια υπόθεση ώστε να μπορούν να διασταυρώσουν τα προσκομιζόμενα στοιχεία (E.P. Thompson 1963, σελ. 535). Στο σημείο αυτό, ο Thompson επιλέγει να προβάλλει ένα εξαιρετικά σημαντικό προβληματισμό της ιστορικής έρευνας, την αξιοπιστία των πηγών. Ακόμη και στην περίπτωση των δημόσιων αρχείων του κράτους που συνδέονται με μία αίσθηση επισημότητας και «αντικειμενικότητας», ο ιστορικός οφείλει να διαβάσει πίσω από τις γραμμές (E.P. Thompson 1963, σελ. 537). Η ανησυχία του έχει ως αφετηρία τη μέθοδο με την οποία συγκεντρώνονταν οι πληροφορίες που παραθέτουν τα αρχεία. Καθώς οι Βρετανικές κυβερνήσεις της περιόδου προέρχονταν από τη συντηρητική πτέρυγα, οι τοπικοί διοικητές που ενστερνιζόταν τις αρχές των Whigs δεν ενημέρωναν τους κυβερνητικούς παράγοντες αναφορικά με τη δράση επαναστατικών ομάδων, προκειμένου να αποφύγουν την ανάμειξη των συντηρητικών στις περιοχές τους. Οι διοικητές, που είχαν εκλεγεί με την υποστήριξη των συντηρητικών, απέφευγαν συχνά να στείλουν αναφορές στις κεντρικές υπηρεσίες, φοβούμενοι μήπως η προθυμία τους αποτελέσει ενόχληση. Συνεπώς, η πυκνότητα ή μη αντικρατικών σεκτών σε μία περιοχή συνδεόταν και με τις επιδιώξεις του εκάστοτε ιθύνοντα (E.P. Thompson 1963, σελ. 536-537).

Σε μία ευρύτερη κλίμακα παρατηρείται πως οι αρχές ανακάλυπταν περισσότερες πολιτικές ομάδες παρά συνδικαλιστικές ενώσεις εργατών –όπως οι λουδίτες- και μάλιστα σε επίπεδο περιφερειακό αντί τοπικού. Ο συγγραφέας αποδίδει το φαινόμενο στο ότι οι εργατικές οργανώσεις αναδύθηκαν από τις τοπικές κοινότητες και το εργασιακό περιβάλλον των μελών, χώρους που θεωρούνταν νόμιμοι από την κρατική μηχανή και δεν απεικάλυναν λόγους ανησυχίας. Αντίθετα, οι πολιτικές οργανώσεις επεδίωκαν σε κάθε τους έκφραση να αποκρύψουν την ύπαρξή τους, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από την επιλογή μη κατοικημένων περιοχών για τις συναντήσεις τους (E.P. Thompson 1963, σελ. 520).

Άλλωστε, όπως μας πληροφορεί, ο συγγραφέας ήταν πολύ πιο εύκολο για ένα κατάσκοπο να υποδυθεί ένα Ιακωβίνο στασιαστή παρά ένα εργάτη βιοτεχνίας.

Ο Spence και οι υποστηρικτές του συνιστούσαν μία διαρκή ανησυχία για το κοινοβούλιο, καθώς οι αρχές τούς εγκαλούσαν για υποκίνηση διαδηλώσεων. Ο Thompson ασπάζεται περισσότερο την άποψη του Paine πως οι κατηγορούμενοι ήταν «απλοϊκοί και αβλαβείς» (E.P. Thompson 1963, σελ. 543). Άλλωστε η πάγια θέση τους πως η πετυχημένη εξέγερση θα ξεκινήσει αυθόρμητα χωρίς προετοιμασία και οργάνωση από ένα κεντρικό πυρήνα, τους απάλλασσε από την κατηγορία της πιθανής εμπλοκής.

Το 1799 η θέσπιση του Νόμου «κατά των συνδικάτων» προκάλεσε την ενοποίηση των εργατικών και πολιτικών οργανώσεων, που ως τότε δρούσαν σε διαφορετικούς παράλληλους. Οι επαναστατικές πολιτικές σέκτες προσχώρησαν σε ενωτικές οργανώσεις (Union Societies), όπου συνέχισαν να προασπίζονται τις θέσεις τους με το προκάλυμμα της συνταγματικής νομιμότητας που παρείχαν τα συνδικαλιστικά όργανα των εργατών (E.P. Thompson 1963, σελ. 547).

Ο κυβερνητικός εκπρόσωπος του δυτικού Riding στα 1802 δήλωνε πως θεωρούσε αναφαίρετο δικαίωμα των εργατών το συνασπισμό τους σε ομάδες για διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών εργασίας. Απεμπολούσε την προσπάθεια καταστολής αυτών των οργάνων, καθώς η δράση τους δε συνιστούσε απειλή για την κοινωνική ευταξία και αρμονία. Στο διάστημα των δύο επόμενων μηνών είχε αναθεωρήσει την άποψη του, με αφορμή την πληροφορία πως οι συναντήσεις των συνδικαλιστών συνοδεύονταν πια από πολιτική χροιά, που συνδυαστικά αποσκοπούσαν σε εξέγερση για την κατοχύρωση των αιτημάτων τους. Το κλίμα ανησυχίας επέτεινε η επανασύνδεση των εργατικών ενώσεων της ανατολικής με τη δυτική Αγγλία, όπου είχαν πρόσφατα σημειωθεί καταστροφές σε βιομηχανίες από επιθέσεις. Το πιο εντυπωσιακό -ίσως- στοιχείο στις αλληπάλληλες αυτές ωσμώσεις ανάμεσα στα σωματεία ήταν η συμμετοχή εργατών όλων των ειδικοτήτων (E.P. Thompson 1963, σελ. 548).

Το Σεπτέμβριο του 1802, οι χειριστές μηχανημάτων στο Leeds αντιτάχθηκαν στην πρόσληψη δύο παιδιών κάτω του επιτρεπόμενου ορίου ηλικίας. Η στάση τους απέβλεπε περισσότερο στο να κάνουν αισθητή τη δύναμη τους στον εργοδότη τους. Η επικοινωνία ανάμεσα στους χειριστές του Yorkshire και τους επεξεργαστές υφασμάτων των δυτικών περιοχών διεκπεραιωνόταν μέσω ενός τσαγκάρη, του George Palmer.

Η αδυναμία εφαρμογής αλλά και η υπολειτουργία των Νόμων κατά του συνδικαλισμού είναι προφανής, όταν παρατηρήσουμε πως ο μεγαλύτερος αριθμός σωματείων και τα περισσότερα προνόμια παραχωρήθηκαν έπειτα από την ψήφιση των Νόμων αυτών. Συνεπώς, δε μπορεί να υποστηριχθεί —όπως συχνά έχει γίνει από πολλούς

ιστορικούς- πως η περίοδος αυτή ώθησε στην παρανομία συντεχνίες ως τότε νόμιμες. Αντιθέτως οι συγκεκριμένοι Νόμοι θα μπορούσαν να ταυτισθούν με «νεκρές διατάξεις», καθώς ποτέ δεν τέθηκαν σε ισχύ. Το κοινοβούλιο που ψήφισε τους Νόμους απαρτιζόταν από συντηρητικούς και γαιοκτήμονες που επεδίωκαν να καταστήσουν κάθε σωματείο και οργανωτική προσπάθεια συνώνυμο του πολιτικού ρεφορμισμού. Η μόνη τους καινοτομία αναφορικά με προηγούμενες προσπάθειες ήταν πως τώρα στόχευαν εναντίον *κάθε σωματείου*, ακόμη και των αρχιτεχνιτών. Η στρατηγική αυτή αποκαλύπτει μία ιδιόμορφη νομιμοποίηση της τάξης. Οι Νόμοι ήταν τόσο αόριστοι και ασαφείς, ώστε κάθε ενέργεια μπορούσε να κατηγορηθεί ως αντισυνταγματική.

Ανασταλτικός παράγοντας στην εφαρμογή των Νόμων ήταν πως προκειμένου να αποδειχθεί η δράση ενός συνδικαλιστικού οργάνου χρειαζόταν δύο τουλάχιστον μάρτυρες. Στην καταγγελία και την εξακρίβωση της εμπλέκονταν και τα συμφέροντα του εργοδότη, καθώς παρεμποδιζόταν η ομαλή λειτουργία της επιχείρησης μέχρι να διαλευκανθεί η κατηγορία. Επομένως, οι βιομήχανοι απέφευγαν να χρησιμοποιήσουν τις διατάξεις των Νόμων και κατέφευγαν συνήθως σε παλαιότερους νόμους της ελισαβετιανής περιόδου. Με τον τρόπο αυτό προστάτευαν τις επιχειρήσεις τους, καθώς συλλαμβάνονταν μόνο όσοι συμμετείχαν στην απεργία ή στην εκάστοτε συνάντηση της οργάνωσης χωρίς αυτό να έχει επιπτώσεις στο υπόλοιπο του εργατικού δυναμικού. Γενικότερα, παρατηρείται αδράνεια της χρήσης των Νόμων και των εκδιώξεων, διότι οι κεφαλαιούχοι φοβόταν και τη δυσφήμιση του εργοστασίου τους (E.P. Thompson 1963, σελ. 551-553). Ως συνέπεια του τελευταίου, όσο πολυάριθμο και αν ήταν το δυναμικό του εργοστασίου και όσο οξείες οι ταξικές αντιθέσεις στον εργασιακό χώρο αυτού, η συνήθης λύση ανάμεσα στο κεφάλαιο και τον εργάτη ήταν ο διακανονισμός.

Η αποτελεσματικότητα των Νόμων βέβαια δεν κρίνεται από την πυκνότητα των καταγγελιών αλλά από την επίδραση τους ως παραδείγματα προς αποφυγή. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, όμως, ο αριθμός των νεοϊδρυθέντων σωματείων την περίοδο 1802-1822 διαφεύδει τη λογική σύνταξης των βουλευμάτων. Οι περισσότερες οργανώσεις συνεδρίαζαν άλλοτε σε υπαίθριους χώρους τις μεταμεσονύκτιες ώρες και άλλοτε στα κελάρια των παμπ, όπου καταναλώνονταν και άφθονο αλκοόλ.

Η μορφή των πρώτων συνδικάτων οικειοποιήθηκε χαρακτηριστικά των μασονικών στοών, των ιρλανδικών ενώσεων ακόμη και των δημοτικών λειτουργιών, προκειμένου να διασφαλίσει την ύπαρξη της. Απαραίτητη προϋπόθεση ήταν ο όρκος των μελών για αφοσίωση και εχεμύθεια. Η διαδικασία αυτή λάμβανε χώρα σε άγνωστους -στο νέο μέλος- χώρους ενώ συχνά υποχρεώνονταν να συμμετάσχει σε δοκιμασίες με δεμένα τα μάτια. Η

επιτυχής μύηση του δόκιμου μέλους συνοδευόταν από πυροβολισμούς, που δεν περνούσαν απαρατήρητοι από τους γύρω κατοίκους (E.P. Thompson 1963, σελ. 557-559). Η χρήση παρασυνθήματος –κληροδότημα των μασονικών στοών- συνέβαλε στην αίσθηση ασφάλειας και εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών. Από τη στιγμή που σημαντικότερος στόχος ήταν η διατήρηση της μυστικότητας της ένωσης, ακόμη και στον εργασιακό χώρο δε χρησιμοποιούνταν εκπρόσωποι για διαμαρτυρία ή καταγγελία του εργοδότη, καθότι ελλόχευε ο κίνδυνος της αποκάλυψης. Συνήθως, όταν υπήρχαν παράπονα για μία συγκεκριμένη πτυχή του εργασιακού βίου, προτιμούνταν εναλλακτικές πρακτικές, όπως υπονοούμενα στον εργοδότη, μεσολάβηση μέσω του επιστάτη ή ανώνυμα σημειώματα. Σε περίπτωση απόλυσης ή αδικίας εις βάρος κάποιου μέλους, δεν πρωτοστατούσαν οι ιθύνοντες της οργάνωσης αλλά σχεδόν οι περισσότεροι εργάτες, ώστε να παρουσιάζεται σύσσωμη η αντιπαράθεση τους αλλά και να προασπίζουν τη μυστικότητα των ταγών τους. Άλλωστε –όπως αναφέρεται στο κείμενο- ένας μικρός αριθμός των μελών γνώριζε τη δημόσια ταυτότητα των οργανωτών, πρακτική που ανακαλεί για ακόμη μία φορά μνήμες από τις μασονικές στοές (Margaret C. Jacob 1991, σελ. 1-23). Όσοι δε γνώριζαν τα ηγετικά στελέχη, όφειλαν να μην ρωτούν για την ταυτότητα τους. Ενώ όσοι τους γνώριζαν έπρεπε να αποφεύγουν συζητήσεις για αυτό το θέμα ή να δίνουν παραπλανητικές απαντήσεις όταν ερωτούνταν (E.P. Thompson 1963, σελ. 562).

Ο εξοβελισμός των παραγωγών πρώτης ύλης από το εμπορικό δίκτυο υιοθετήθηκε ως μέτρο αντιμετώπισης των ταραχών αλλά και εκφοβισμού όσων εγγράφονταν στις εργατικές ενώσεις. Τα αντίποινα για τέτοιου είδους μέτρα συνήθως εκφράζονταν με το σπάσιμο ενός παραθύρου με τούβλο. Οι απεργοσπάστες αντιμετωπίζονταν με βιαιότητα και συχνά εξαναγκάζονταν να συμμετάσχουν, καθώς οι υπόλοιποι εργάτες πίστευαν πως εξαιτίας αυτών έχαναν το ημερομίσθιο τους και δε λαμβάνονταν υπόψη η κινητοποίηση τους. Οι μεμονωμένες αυτές αντιδράσεις αποκαλύπτουν ήδη μία αίσθηση –ίσως όχι ακόμη συνειδητοποιημένη- συλλογικού πνεύματος και την ανάγκη ομοφωνίας για την επίτευξη κοινών στόχων. Οι συμβιβασμοί των εργοδοτών –προκειμένου να αποφύγουν την εμπλοκή της επίσημης νομοθεσίας- πρόσφεραν στους εργαζόμενους την πεποίθηση πως διευρυνόταν το περιθώριο διεκδίκησης περισσότερων δικαιωμάτων.

Μολαταύτα, οι μικρού βεληνεκούς βανδαλισμοί –προφήτες του λουδισμού- προκάλεσαν εγρήγορση των αρχών και νέες διαβουλεύσεις για την επανόρθωση και αναθεώρηση των Νόμων κατά του συνδικαλισμού. Πρωτεργάτης της «αναστήλωσης» ανέλαβε ο Francis Place με τη συνεργασία του Joseph Hume. Και οι δύο επεδίωκαν να προστατέψουν τις εργατικές ενώσεις, γεγονός που στάθηκε αφορμή για την αντίδραση των

συντηρητικών βουλευτών και των εργοστασιαρχών. Στην τροπολογία που κατέθεσαν οι δύο άνδρες στο κοινοβούλιο, ο συνδικαλισμός και η συνένωση των σωματείων αποσύρονταν από τη λίστα των ποινικών αδικημάτων. Η βουλή όρισε τότε νέα επιτροπή της οποίας ηγούνταν - για ακόμη μία φορά- ο Place κι ο Hume. Η προσπάθεια τους στέφθηκε με επιτυχία με το νέο βούλευμα του 1825, όπου οι εργατικές ενώσεις και οι απεργίες τους κατοχυρώθηκαν ως δικαίωμα των εργατών και ορίστηκε ως αδικήμα ο εξαναγκασμός σε κινήτοποίηση των απεργοσπαστών (E.P. Thompson 1963, σελ. 562-565).

Ο Place γνώριζε καλά πως αντιμετώπιζε ένα κοινοβούλιο του οποίου τα μέλη θεωρούσαν ενοχλητικούς τους συνδικαλιστές και τα αιτήματά τους, είχαν ενστερνισθεί την ελεύθερη διακίνηση αγαθών και πολλοί από αυτούς ακόμη αγνοούσαν ή αδιαφορούσαν για την εκβιομηχάνιση και τις συνέπειες της στην παραδοσιακή οικονομία.

Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις δικαιολογημένα δυσπιστούσαν στις προθέσεις του Place, καθότι τόσο εκείνος όσο και ο Hume ασπάζονταν την ορθόδοξη πολιτική οικονομία του Adam Smith, είχαν πρωτοστατήσει στην κατάργηση των διαταγμάτων, που περιόριζαν την επέκταση και δράση του κεφαλαιοκρατισμού, αλλά και στην επαναφορά των νόμων για τη μαθητεία της ελισαβετιανής περιόδου. Άλλωστε οι Alexander Galloway και John Richter, πρώην συνεργάτες του Place και ηγετικά στελέχη της L.C.S., συμμετείχαν (1813-14) στις προσπάθειες των εργοδοτών και βιομηχάνων για την επαναφορά των προαναφερθέντων νόμων, γεγονός που προκάλεσε συζητήσεις και διαφωνίες στις συναντήσεις των συνδικαλιστών. Ο Place πάλι δήλωνε πως η αντίδραση των εργατών ήταν αποτέλεσμα του μονοδιάστατου τρόπου σκέψης τους και της λανθασμένης εκτίμησης των συμφερόντων τους. Η εκτεταμένη καχυποψία (ως το 1824) των οργανώσεων για τους δύο άνδρες στηρίζεται σε τεκμηριωμένα επιχειρήματα.

Ο Henson, ένα από τα σημαντικότερα μέλη των εργατικών ενώσεων της βόρειας Αγγλίας, προώθησε στο κοινοβούλιο (1823) νέο διάταγμα περί της διευθέτησης των διενέξεων εργατών κι εργοδοτών, μέσω του ριζοσπάστη Peter Moore. Οι Place και Hume έκριναν ως άτοπο και περίπλοκο το νομοσχέδιο και συνέβαλαν ουσιαστικά στην απόρριψη του. Η θέση τους, και κυρίως του Place, συνιστούσαν στην κατάργηση όλων των διατάξεων που περιόριζαν την ελεύθερη αγορά και τις εργασιακές σχέσεις, και στην εφαρμογή «της προσφοράς και της ζήτησης» στην αγορά εργασίας. Πίστευαν πως αν οι εργοδότες και οι εργάτες επέλυναν μόνοι τους το ζήτημα της πρόσληψης—σε ποιοτικό και ποσοτικό επίπεδο—τότε θα έπαυαν οι απεργίες και οι κινήτοποιήσεις. Ο Thompson παραθέτει με ειρωνική διάθεση το χαρακτηρισμό της θεωρίας του Place ως «πολιτικής οξυδέρκειας» από τους Webb (E.P. Thompson 1963, σελ. 566). Η άποψη του Place για την αποτελεσματικότητα

του νομοσχεδίου του ολοκληρωνόταν με την πεποίθηση πως οι εργάτες δε θα είχαν λόγο πια να συγκροτούν ενώσεις, καθώς θα αντιμετώπιζαν με άμεση επαφή τα προβλήματα και τις διαφωνίες με τους εργοδότες.

Η αντίδραση των εργατών στις θέσεις του Place ήταν επιφυλακτική, γεγονός που επιβεβαιώνει και ο ίδιος ο Place από την παρουσία των συνδικαλιστών στο Κοινοβούλιο τη μέρα της ψήφισης του νόμου. Οι εργάτες τελικά στήριξαν την νομοθετική καινοτομία και όταν στα 1824-25 έγιναν προσπάθειες για επαναφορά των περιοριστικών διατάξεων -εκείνοι διαμαρτυρήθηκαν και αντέδρασαν έντονα. Κατά τον E.P. Thompson, η σύγχυση που επικρατούσε στις εργατικές ενώσεις δικαιολογεί τη στάση υπέρ της ελεύθερης αγοράς εργασίας, καθώς οι προηγούμενες συνθήκες είχαν αφήσει χειρότερες μνήμες. Συνεχίζει, ισχυριζόμενος πως η απατηλή εντύπωση του Place για την αποκατάσταση της τάξης και της κοινωνικής ευρυθμίας μέσω της ελεύθερης αγοράς επικυρώθηκε από τη στροφή του Hume για αναζήτηση νέων δυνάμεων υποστήριξης στα έδρανα του Κοινοβουλίου.

Μερικές συνδικαλιστικές οργανώσεις επιχείρησαν να εφαρμόσουν τη θεωρία του Place για τη συνεργασία των δύο τάξεων, η οποία όμως αμέσως εγκαταλείφθηκε καθώς αποκαλύφθηκε η ουτοπικότητα της. Άλλωστε η άποψη περί ταξικής σύμπραξης είχε εκφραστεί ήδη πριν τον Place από την Εφημερίδα των Εμπόρων και τους Οουενίτες Σοσιαλιστές (E.P. Thompson 1963, σελ. 565-569).

Οι περισσότερες ηγετικές φυσιογνωμίες του Λονδίνου προερχόταν από τη συνέλευση του Ουέστμινστερ. Σταδιακά, άρχισαν να εμφανίζονται νέες υποψηφιότητες κυρίως από την ομάδα των οπαδών του Spence. Πολλοί από αυτούς ασπάζονταν την ιδέα του παραλληλισμού του Λονδίνου με το Παρίσι του 1789 και του κεντρικού του ρόλου για την επανάσταση. Εγκλωβίστηκαν όμως μέσα στη ρητορική τους μιλώντας για οχυρώματα, ενώ δεν ήταν έτοιμοι οι ίδιοι να τα υπερασπιστούν ή να συμμετάσχουν σε αυτά. Από το 1817 και έπειτα, οι υποψήφιοι επικεφαλείς των εργατικών ενώσεων διατύπωναν πάνω στις εξέδρες λόγους αγωνιστικούς, γεμάτους πάθος για την αναθέρωση του συντάγματος, που λειτουργούσαν ως προκάλυμμα για την ψηφοθηρία τους. Η απουσία ενός εθνικού σωματείου όπου θα μπορούσαν να απευθύνονται όλες οι τοπικές εργατικές οργανώσεις αλλά και όπου θα διενεργούνταν συζητήσεις με συμμετοχή εκπροσώπων από ολόκληρη την περιφέρεια, γινόταν όλο και πιο αισθητή.

Ο Henry Hunt εμφανίζεται στο προσκήνιο ως το πρότυπο του δημαγωγού για τον Cobbett, που κατέκρινε κάθε του πολιτική κίνηση. Πίστευε ακράδαντα πως ακόμη και η άποψη πως οι εργάτες πρέπει να βασιστούν στη φυσική τους δύναμη και να επαναστατήσουν, αποτελούσε μέσο για να κερδίσει τις εντυπώσεις. Με αφορμή αυτή τη διάσχιση σώματος και

πνεύματος πολλοί συνδικαλιστές μιλούν για τη δυναμική του πλήθους να κατακτήσει μία κοινωνική πραγματικότητα, διαμορφωμένη σύμφωνα με τους δικούς του όρους. Ο Cobbett πάλι αισθανόμενος το αναφερόμενο πνεύμα αριβισμού στους πολιτικούς εκπροσώπους των εργατών, καλούσε το πλήθος σε αναλογισμό και επανεκτίμηση του απροχώρητου της κατάστασης. Ο ίδιος συμφωνούσε πως η δυναμική για εξέγερση βρισκόταν στο λαό αλλά την έκρινε ως την εσχάτη των αντιδράσεων. Η προσωπικότητα του Hunt προκάλεσε πολλές κριτικές αλλά εισήγαγε και την εποχή της ψηφοθηρίας στην πολιτική ζωή (E.P. Thompson 1963, σελ. 665-691).

Ο Francis Place μιλώντας για το Hunt δήλωνε πως τα πλήθη θα στήριζαν και θα χειροκροτούσαν ένθερμα όποιον και αν τους έδιναν, καθώς ακούνε από τους δημαγωγούς ό,τι διστάζουν τα ίδια να εκφράσουν (E.P. Thompson 1963, σελ. 690).

Τα αυξημένα ποσοστά ανεργίας, μετά από τη λήξη των Ναπολεόντειων πολέμων, ισχυροποίησαν τη λειτουργία των οργανώσεων και μεσοαστικών λεσχών, των οποίων τα πιο ενεργητικά μέλη ήταν οι εργάτες, μικροπωλητές και όλοι εκείνοι που φιλοδοξούσαν σε μία καλύτερη και ευαγή κοινωνική πραγματικότητα. Οι άντρες αυτοί αποτέλεσαν το ανθρώπινο δυναμικό που συμμετείχε στις διαμαρτυρίες και στο όνομα του οποίου οι πολιτικοί εκπρόσωποι και συνδικαλιστές φιλονικούσαν -περισσότερο πια μεταξύ τους παρά με τον κοινό αντίπαλο, την κρατική εξουσία.

Οι εκπρόσωποι των κοινοτικών συνελεύσεων της περιφέρειας όταν συμμετείχαν στις συναντήσεις των μεγάλων κέντρων δε δίσταζαν να εκφράσουν την απογοήτευση τους για το κλίμα διάσπασης που επικρατούσε. Κύρια πηγή πληροφοριών είναι ο Samuel Bamford, που παρακολουθούσε αυτοπροσώπως τις συναντήσεις. Το Μάρτιο του 1817 οι συνελεύσεις της κεντρικής και βορείου Αγγλίας είχαν προμηθεύσει με όπλα –πολλά από αυτά είχαν περισσέψει από την εποχή των λουδιτών, που ήδη στα 1817 αντιμετωπιζόταν κριτικά έως και περιφρονητικά- τα μέλη τους. Ελπίζανε στο όραμα της γενικής επανάστασης, το ξεκίνημα της οποίας προσδοκούσαν να έρθει από κάποια μητρόπολη. Παρά όμως την ελπίδα των περιφερειακών εκπροσώπων για ενωτική δραστηριότητα, στις συναντήσεις συνέχιζε να κυριαρχεί έντονο κλίμα διαφωνίας. Την περίοδο από το Μάρτη ως το Μάιο του 1817, οι τοπικές συνελεύσεις ήταν οπλισμένες και έτοιμες για επαναστατική δράση. Περίμεναν μόνον το εναρκτήριο σύνθημα από το Λονδίνο, το οποίο όμως αδυνατούσε να οργανώσει το κίνημα.

Τη διοργάνωση της εξέγερσης ανέλαβε ο κατάσκοπος της κυβέρνησης Oliver, που κανείς δε γνώριζε την ταυτότητα του αλλά όλοι εμπιστευόταν τη θέση στην οποία είχε εκλεγεί στη συνέλευση του Ουέστμινστερ. Δέσμευσε τον εκπρόσωπο των κεντρικών

επαρχιών, Mitchell να τον συνοδεύσει στο τουρ του στην περιφέρεια. Δε δίστασε να δώσει και ομιλίες, όπου όξυνε τα πνεύματα και καλούσε τα μέλη σε επαναστατική δράση. Η ημερομηνία έναρξης ορίστηκε για τις 26 Μαΐου στο Pentridge. Στη διάρκεια της περιήγησης του στις τοπικές κοινότητες, ο Mitchell συλλαμβάνεται από την αστυνομία για αντικυβερνητική δράση και υποκίνηση γενικευμένης εξέγερσης, ενώ ο Oliver συνεχίζει την πορεία του. Επιστρέφοντας στο Λονδίνο, διαπιστώνει την έλλειψη οργάνωσης και ζητά μετάθεση της ημερομηνίας στις 9 Ιουνίου. Θεωρούσε πως επιπλέον η νύχτα εκείνη θα ήταν πιο σκοτεινή και άρα πιο πρόσφορη για μία εξέγερση. Στο μεταξύ οι Dr. Watson, Thistlewood, Preston και Hooper βρίσκονται στις φυλακές, όπου περιμένουν την εκδίκαση τους για τη συμμετοχή στη διαμαρτυρία των Spa Fields. Κατάσκοποι υπήρχαν διάσπαρτοι σε όλες τις συνελεύσεις αλλά η αλήθεια είναι πως δεν ήταν οι μόνοι που υποδαύλιζαν το στασιασμό.

Στις 23 Μαΐου, σύμφωνα με τις επίσημες αρχές οι κεντρικές και βόρειες περιοχές ενημέρωσαν το Λονδίνο πως θα πραγματοποιούσαν το σχέδιο για την 5^η Ιουνίου με ή χωρίς τη συνδρομή του Λονδίνου. Προκειμένου να υπάρξει συνεννόηση ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια επιλέχθηκε για δεύτερη φορά ως κεντρική μορφή, ο Oliver. Οι ομιλίες του ήταν πιο ενθουσιώδεις και δεν εμφανιζόταν πια ως εκπρόσωπος άλλων αλλά αντίθετα μοίραζε υποσχέσεις και τόνιζε την ανάγκη αντίδρασης στην παρούσα κατάσταση. Επέλεξε ως κεντρικά σημεία της περιόδου του το Nottingham και το Δυτικό Riding, ιστορικά κέντρα του κινήματος των λουδιτών.

Το Nottingham διέθετε ένα σημαντικό άνδρα για τη νέα κίνηση, τον Thomas Bacon. Οι πεποιθήσεις του διαγράφονται ενδελεχώς από τη δήλωση του πως η εφημερίδα Political Register του Cobbett και οι λέσχες Hampden δεν είχαν προωθήσει όσο έπρεπε την κινητοποίηση.

Στο Δυτικό Riding, περιφέρεια του Sheffield, κατά τη διάρκεια μίας συνέλευσης την τελευταία βδομάδα του Μαΐου, αστυνομικοί εισέβαλαν και συνέλαβαν του τοπικούς ηγέτες. Το γεγονός πως ο Ουίγος διοικητής της περιφέρειας βρισκόταν σε σύγκρουση απόψεων με το συντηρητικό αντεπαναστάτη γαιοκτήμονα Sidmouth, δεν εξηγούσε την επέμβαση της αστυνομίας που προκάλεσε κλίμα ανησυχίας και σύγχυσης στην περιοχή. Την ταυτότητα του Oliver φαίνεται πως δε γνώριζε ούτε ο Λόρδος Sidmouth. Ο Oliver συνέχισε την περιοδεία του στις βόρειες επαρχίες όπου συγκαλούσε συνελεύσεις, που συνοδεύονταν πάντα από επεμβάσεις της αστυνομίας και συλλήψεις πολλών ηγετών. Κανείς δε μπορούσε να ανακαλύψει την πηγή διαρκούς πληροφοριών και πολύ περισσότερο κανείς δεν υποψιαζόταν τον απεσταλμένο του Λονδίνου. Οι διαδοχικές συλλήψεις, όμως, σε συνδυασμό με τη

μαρτυρία κάποιων μελών που συνάντησαν τον Oliver να συνομιλεί με τοπικούς ιθύνοντες φώτισαν το μυστήριο. Η πληροφορία άρχισε να διαδίδεται και φθάνοντας στο Nottingham για μία ακόμη συνέλευση, ο Oliver υπέστη ξυλοδαρμό και επίθεση των μελών της συνέλευσης.

Οι συνελεύσεις όμως συνέχιζαν να επικοινωνούν και να ανανεώνουν την υπόσχεση της 9^{ης} Ιουνίου, γεγονός που δήλωνε πως πέρα από τον Oliver υπήρχαν και άλλοι που αποζητούσαν αυτή την εξέγερση. Ο Brandreth, αρχηγός των ταγμάτων του Nottingham, μαζί με 200 ή 300 άνδρες κινήθηκαν από το Derby προς το Nottingham καλώντας από κάθε χωριό τους οπλισμένους εργάτες να τους συνοδεύσουν. Τελικά, φθάνοντας στην πόλη οι στασιαστές διαπίστωσαν πως δεν τους περίμεναν άλλες ενισχύσεις παρά μόνο ιππείς της αστυνομίας, γεγονός που προκάλεσε τη διάλυση τους και την επέλαση των αστυνομικών δυνάμεων. Όσοι συνελήφθησαν, απέφυγαν την καταδίκη τον Ιούλιο καθώς είχε γίνει ευρύτερα γνωστός ο ρόλος του Oliver στην υπόθεση. Η έμφαση στον Oliver και στην ανάμειξη του στην κινητοποίηση στο Pentridge οφείλεται στο ότι αποτέλεσε τον πρώτο τόσο επιμελή και στρατηγικά σκεπτόμενο κατάσκοπο, ώστε η ιστορία του να αγγίζει τα όρια του μύθου. Πολυάριθμοι είναι οι Άγγλοι πολίτες, που με αφορμή τη γνωστοποίηση της ιστορίας, συνειδητοποίησαν για πρώτη φορά πως η κυβέρνηση εφάρμοζε τέτοιου είδους μέτρα εναντίον τους. Ίσως ο αιφνιδιασμός τους συνδεόταν με τη βαθιά πεποίθηση που τους διακατείχε πως κανείς δε θα πρόσβαλε τα δικαιώματα του «γεννημένου ελεύθερου Άγγλου».

Ακολούθησαν οι δίκες των συλληφθέντων στο Derby, όπου η κυβέρνηση όρισε τους πιο μετριοπαθείς δικαστές, μολονότι η γενικότερη τάση στρεφόταν εναντίον όσων είχαν ρεφορμιστικές πεποιθήσεις. Η υπεράσπιση των κατηγορουμένων ήταν ισχνή συγκριτικά με τον εισαγγελέα. Καταδικάστηκαν σε εκτέλεση όσοι είχαν σκοτώσει, ανάμεσα στους οποίους και ο Brandreth. Το δικαστήριο απέφυγε κάθε σύνδεση του τελευταίου με τον Oliver, ώστε να μην υπάρχουν περιθώρια αθώωσης του και όσοι δήλωναν πως θα μαρτυρούσαν υπέρ του Brandreth δίστασαν. Μία τέτοια αποκάλυψη θα λειτουργούσε αρνητικά, καθώς θα θεωρούνταν πως οι κατηγορούμενοι απέκρυπταν στοιχεία.

Ο Ουενισμός αποτέλεσε όχι την πρώτη έκφραση του ουτοπικού σοσιαλισμού αλλά προκάλεσε τη συγκεκριμένη περίοδο συζητήσεις και διαφωνίες μεγάλου εύρους, που καθιστούν αναγκαία την αναφορά του. Ο Όουεν υποστήριζε πως θα μπορούσε να προσφέρει στα εργατικά στρώματα ένα νέο κόσμο, που αποτελούσε την πραγμάτωση της ουτοπίας του Thomas More. Υποσχόταν καλύτερες συνθήκες εργασίας, σεβασμό στον εργάτη και την οικογένειά του, μισθούς που θα εξασφάλιζαν άνετη ζωή και ουσιαστικά μία κοινωνία που θα συγκέντρωνε τα αιτήματα των λειστών των εργατών, ακόμη και αυτό της αναίρεσης του

κέρδους ως ρυθμιστικού κανόνα για τη οικονομική δραστηριότητα. Το σχέδιο του επέλεξε να υλοποιήσει στην περιοχή του Νέου Λανάρκ, έπειτα από άδεια που του παραχώρησε ο Λόρδος Sidmouth. Οι εργάτες θα ζούσαν σε έτοιμες κατοικίες και δε θα ήταν απαραίτητο να μεταπωλούν τα προϊόντα που παρήγαν αλλά σε μία κοινή αγορά θα μπορούσαν να τα ανταλλάσσουν μεταξύ τους. Η κάθε ειδικότητα θα έστρεφε το δικό της πάγιο στη συνεταιρική αυτή αγορά. Ο Όουεν –σύμφωνα με τους συνδικαλιστές- δεν απάντησε ποτέ γιατί η βιομηχανική οικονομία θα έπρεπε να πλαισιώνει αυτόν τον «κοινωνικό κόσμο». Καθότι κι ο ίδιος βιομήχανος, έκρινε απαραίτητη την εργοστασιακή παραγωγή στο πλαίσιο όμως του σοσιαλιστικού ουμανισμού και της φιλανθρωπίας, που ο Cobbett τόσο απεχθανόταν ως υποκρισία των αστών. Απέτρεπε όπως και ο Hazlitt τα πλήθη από το κάλεσμα του Όουεν, αποκαλώντας την κοινωνία του, «φυλακή» των εργατών. Σύμφωνα με τον E.P. Thompson ακόμη και αν οι συνδικαλιστές δεν ήταν σίγουροι για την ποιότητα του επιχειρήματος τους καθώς δεν είχαν δει αυτή τη Νέα Ιερουσαλήμ, δεν θα άφηναν σε καμία περίπτωση τα μέλη των ενώσεων τους να διοχετευθούν σε ένα διαφορετικό «δόγμα». Η προσπάθεια του Όουεν όπως και οι υπόλοιπες απόπειρες εφαρμογής του ουτοπικού σοσιαλισμού (σαινσιμονιστές) κατέληξε σε αποτυχία. Αδιαμφισβήτητη, όμως, παραμένει αυτή την περίοδο η συμβολή του στα πλήθη, παρέχοντας τους για πρώτη φορά το δικαίωμα οραματισμού μίας άλλης κοινωνίας με συναρτήσεις κατά πολύ ευνοϊκότερες για τα ίδια.

Η αφήγηση της διαδικασίας συγκρότησης της εργατικής τάξης από τον E.P. Thompson αποτελεί μία μοναδική εμπειρία για τον αναγνώστη του 20^{ου} αι. Το έργο εγκαταλείπει τα παραδοσιακά όρια της γεγονοτολογικής αφήγησης και περνά στο χώρο της κοινωνικής ιστορίας. Συνδυάζει το μοντέλο ιστορικής έρευνας που γέννησε η σχολή των *Annales* με μία νέα προσωπική οπτική. Αναδεικνύει και ενώνει με περίεργα δεσμά πτυχές της καθημερινότητας που δε χωρούν στην παραδοσιακή αντίληψη της επιστήμης.

Η επαφή των πιστών με την εκκλησία αλλά και η εσωτερική δόμηση της τελευταίας αποκτούν μία λογική σύνδεση με την ανάπτυξη της κοινωνικής διαμαρτυρίας. Η βία εμφανίζεται ως μειονέκτημα των πρώτων διαδηλώσεων αλλά και ως λογικά χρησιμοποιούμενο όπλο των λουδιτών. Η παιδική εργασία προσκαλεί το ενδιαφέρον των αστών κυριών, των θρησκευτικών λόγων αλλά όχι τόσο των ιδίων των γονιών. Ως εναλλακτική μορφή εργασίας –μικροτεχνική- συγκρούεται με τα συμφέροντα των εργατών και συνδυαστικά με το προκάλυμμα της ευαισθησίας για την παιδική ηλικία αποσύρεται από τον εργασιακό χώρο. Η καθημερινότητα των ενήλικων εργατών συμπεριλαμβάνει την εργασία, το σπίτι και τη διασκέδαση στην παμπ, η οποία μεταλλάσσεται ή ακόμη και επεκτείνεται ως μορφή διασκέδασης με τη νεοεισαχθείσα συνήθεια της ανάγνωσης

εφημερίδων και μπροσούρων. Η κατάκτηση της ανάγνωσης και της γραφής στα Κυριακάτικα σχολεία των μεθοδιστών προσφέρουν στους εργάτες νέα μέσα για διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους, ενώ ταυτόχρονα ωριμάζουν την πολιτική σκηνή της Βρετανίας. Ο πολιτικός στίβος αποκτά νέα στελέχη που τολμούν να μιλήσουν ανοιχτά για την ανάγκη αναθεώρησης του συντάγματος και της κοινωνικής πολιτικής. Η αντίδραση της πολιτείας δεν περιορίζεται στις όλο και περισσότερες διατάξεις που θεσπίζονται αλλά ανοίγονται δρόμοι και σε νέες πρακτικές, νέες εμπειρίες για το Βρετανό πολίτη, όπως η παρείσφρηση κυβερνητικών κατασκόπων στα συνδικάτα. Ο ρόλος των μισθωτών αυτών πληροφοριοδοτών συνίσταται τόσο στην παρακολούθηση όσο και στην ενεργή συμμετοχή –όπως στην περίπτωση του Oliver. Η παράθεση του φαινομένου της κατασκοπείας δεν αποτελεί τμήμα των παραδοσιακών αναλύσεων της πολιτικής ιστορίας. Αποτελεί, όμως, τμήμα της εμπειρίας του Βρετανού πολίτη, αναλυτικό στόχο της μελέτης του E.P. Thompson.

Η σύνδεση όλων αυτών των στοιχείων θυμίζει περισσότερο τις σκέψεις που έκανε ο εργάτης κατά τη διάρκεια της καθημερινότητας του παρά μία κλασική μελέτη που επικεντρώνεται στην εργατική ιστορία. Το έργο μπορεί να στερείται φαινομενικά θεωρητικών σχημάτων που προχωρούν την επιστημονική σκέψη και συζήτηση αλλά ουσιαστικά ο κορμός σύνδεσης των κοινωνικών πρακτικών ταυτίζεται με τον ερμηνευτικό ιστό του ζητήματος. Στόχος άλλωστε του συγγραφέα φαίνεται να είναι η πρόταξη της εμπειρίας του εργάτη ως αναλυτικού εργαλείου, ώστε να αναδείξει το ρόλο των ίδιων των εργατών στο «φτιαξιμο» της ιστορίας τους. Η μελέτη του Thompson συνιστά απροκάλυπτα μία πρωτοποριακή πρόταση για τη σύλληψη της ιστορίας και του ιστορικού. Στο κείμενο, ο λόγος παραχωρείται από το συγγραφέα στα υποκείμενα της δράσης, ώστε να ανεβάσει στο βάθρο του παρόντος τα πρόσωπα του παρελθόντος.

Η ανάλυση του E.P. Thompson σταματά στα 1830, καθώς θεωρεί πως αποτελεί το κομβικό σημείο από το οποίο υφίσταται πια η αγγλική εργατική τάξη. Θεωρώντας την ιστορία της εργατικής τάξης απαραίτητο συστατικό της εθνικής ιστορίας των Βρετανών αλλά και της εμφύτευσης του «δένδρου της ελευθερίας», κλείνει το έργο του ευχαριστώντας τους για τη συνδρομή τους.

Η αφήγηση της εργατικής τάξης δεν ολοκληρώθηκε με το έργο του Thompson, καθώς προκάλεσε διαδοχικές συζητήσεις. Στα 1983 ο Gareth Stedman Jones εισάγει μία νέα προβληματική στην ιστορία της εργασίας. Πως συγκροτείται η έννοια της τάξης και της ταξικής συνείδησης για τους ιστορικούς ερευνητές; Ανατρέπει την ως τότε δεδομένη εννοιολόγηση της τάξης και εισάγει μία νέα αναλυτική κατηγορία, τη γλώσσα της τάξης. Η γλώσσα στην προβληματική του Jones, όπως και στις αναλύσεις των αποδομιστών δεν αντιστοιχεί στο ίδιο το επικοινωνιακό όργανο και στα μορφολογικά του χαρακτηριστικά. Το πεδίο της γλωσσολογίας και οι διεπιστημονικές του προεκτάσεις ανέδειξαν τη γλώσσα σε σύστημα σημειωτικής ανάλυσης και ερμηνείας, μέσα από το οποίο δύναται ο μελετητής να εξάγει συμπεράσματα για τις συμβολικές αναπαραστάσεις των ιστορικών εννοιών. Νοηματικοί κώδικες, όπως η τάξη, διατηρούν τα γραμματολογικά τους χαρακτηριστικά στη διαχρονία της ιστορίας αλλά την ίδια στιγμή μεταβάλλεται το περιεχόμενο τους σύμφωνα με τις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Έργα, όπως το *Οι γλώσσες της τάξης* του Jones προχωρούν σε μία ανάλυση των εννοιών και πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων που παράγει η τάξη, ως πολιτισμική κατασκευή και άρα ως σύστημα ερμηνείας της κοινωνικής πραγματικότητας.

Το έργο του G.S.Jones αποτέλεσε το έναυσμα για μία νέα συζήτηση αναφορικά με τη σύγκρουση του επιστημολογικού και κοινωνικού προσδιορισμού της τάξης. Προτού όμως προχωρήσουμε στην παράθεση της προβληματικής του Jones, θα επανεξετάσουμε την πρόσληψη της έννοιας από τον E.P. Thompson, καθώς η μελέτη του αποτέλεσε έναν από τους κύριους στόχους του διαλόγου αυτού.

Σε μία συμπυκνωμένη θεώρηση της εργατικής κουλτούρας του 18^{ου} αιώνα (Patrick Joyce 1995, σελ. 133-142), ο Thompson παρατηρεί πως η τάξη αποτελεί ιστορική κατηγορία που συγκροτείται με βάση τις δραστηριότητες των ανθρώπων σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή και όχι σε κάθε ιστορική περίοδο. Όταν αναγνώσουμε μία φάση ωριμότητας μίας ταξικής συνείδησης (οργανισμοί, ενώσεις) και μίας κουλτούρας που συνοδεύεται από ταξικού τύπου συναρτήσεις, τότε μπορούμε να αναγάγουμε τον όρο της τάξης σε ένα θεωρητικό πλαίσιο και να συγκρίνουμε διαφορετικές εκφάνσεις της σε άλλες περιοχές, ακόμη και έθνη. Η προσπάθεια εφαρμογής ενός γενικού θεωρητικού μοντέλου σε μία ιστορική περίοδο και ανίχνευσης διαδικασιών που θα επικυρώσουν το θεωρητικό πλαίσιο συνιστά πρακτική περισσότερο ιδεολογικής προπαγάνδας παρά ιστορικού επιστήμονα. Η τάξη δεν αποτελεί στατική κατηγορία, όπως υπονοούν οι κοινωνιολόγοι με τις ποσοτικές μεθόδους ανάλυσης που χρησιμοποιούν ή με τα ερωτηματολόγια, τα οποία

προπαρασκευάζουν και προλαμβάνουν τον πληροφορητή, ώστε να συγκροτήσει το λόγο του μέσω ενός ταξικού πλέγματος. Συγκεκριμενοποιώντας το επιχείρημα του, υποστηρίζει πως η τάξη δεν αποτελεί μέσο τεκμηρίωσης της μαρξικής πολιτικής οικονομίας και καταφέρει έτσι την πρώτη του μομφή κατά του επιστημολογικού μαρξισμού. Αντιτίθεται στον οικονομικό θετικισμό –την άλλη όψη του κοινωνιολογικού στρουκτουραλισμού- και την επιστημονική του φυσιογνωμία, που αποτυπώνεται στην αναζήτηση των άνισων σχέσεων παραγωγής στο εννοιακό πλαίσιο της ταξικής συνείδησης και της τελευταίας στις ευμετάβλητες δυναμικότητες που συγκροτούν την τάξη. Η προσέγγιση αυτή αποτελεί πρόταξη του αλτουσεριανού μαρξισμού, τον οποίο ο Thompson απαρνείται ισχυριζόμενος πως αγνοεί τις προσδοκίες και πεποιθήσεις των ιστορικών υποκειμένων προβάλλοντας μία αβάνγκαρντ, που «δικαιούται» να επιβάλλει την ιδεολογία της σε ακαθόριστες ακόμη μορφές κοινωνικής δράσης. Ακόμη και ο όρος «ακαθόριστο» αποκτά υπόσταση αντιπαράθετος με την επίσημη ιδεολογία, τον «κυρίαρχο λόγο» αυτής της συλλογικότητας.

Στην ιδεολογική προσέγγιση της ιστορίας, ο Thompson αντιπροτείνει τη δική του μεθοδολογική στάση. Ο ιστορικός θα πρέπει να χρησιμοποιεί την τάξη ως θεωρητική κατηγορία οργάνωσης της αντίληψης των ιστορικών διεργασιών, προσανατολισμένη σε όσο το δυνατόν μεγαλύτερη αντιστοιχία με την ιστορική πραγματικότητα. Συνεχίζει την κριτική του στην ουσιοκρατική θεώρηση της τάξης ανασκευάζοντας το ντετερμινιστικό δίδυμο «τάξη-ταξική συνείδηση». Αποδέχεται τον παράγοντα των άνισων παραγωγικών σχέσεων – άλλοτε απλά άνισων σχέσεων εξουσίας- ως στοιχείο διαμόρφωσης αντιτιθέμενων συλλογικών μορφωμάτων σε ένα κοινωνικό σύνολο. Όταν τα μορφώματα αυτά αρχίσουν να προσλαμβάνουν την παρουσία και δράση τους ως τάξη, τότε επέρχεται η ταξική συνείδηση στα άτομα. Η δική του ακολουθία ιστορικής εξέλιξης έχει ως αφετηρία την κοινωνική αντιπαράθεση, που γεννά την ανάδυση της ταξικής συνείδησης και σε επόμενο επίπεδο την τάξη.

Ενισχύει τη θέση του απέναντι στον επιστημολογικό μαρξισμό, αποκηρύσσοντας το θεωρητικό μοντέλο που διαγιγνώσκει σε όλες τις ιστορικές φάσεις ταξική παρουσία, καθώς εξοβελίζει τον ανθρώπινο παράγοντα και κατασκευάζει ένα σώμα διάσπαρτο από ταξικά κύτταρα σε αδρανή κατάσταση που περιμένουν το εναρκτήριο σύνθημα για να ενεργοποιηθούν. Οι τάξεις δεν αντιπαλεύουν επειδή υφίστανται αλλά σύμφωνα με τη δική του υπόθεση εργασίας υποστασιοποιούνται μέσα από τους κοινωνικούς αγώνες. Η τάξη δε θα μπορούσε να αποκτήσει οικουμενικό χαρακτήρα αφού αποτελεί προϊόν συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών και άρα θα πρέπει να προσλαμβάνεται μέσα στο πεδίο της μοναδικότητας και ιδιαιτερότητας της. Η έννοια της τάξης που μας παρέδωσε ο 19^{ος} αιώνας

δε φιλοδοξεί να λειτουργήσει ως στατικό αναλυτικό εργαλείο του ιστορικού αλλά υφίσταται ως ιστορική και κοινωνική διαδικασία, που μπορεί να μελετηθεί μόνο αν την εντάξουμε στο συγκεκριμένο χρονικό της πλαίσιο. Η οπτική αυτή του Thompson συνάντησε την αντιπαράθεση του Jones, ο οποίος θεμελίωσε μία μεθοδολογική καινοτομία στη μελέτη της ιστορίας της αγγλικής εργατικής τάξης πλασιώνοντας την, με τη γλωσσολογική προσέγγιση των αποδομιστών στο λόγο (discourse) (Patrick Joyce 1995, σελ. 133-142).

Ο Gareth Stedman Jones με το έργο του επιχείρησε να σκιαγραφήσει τους παράγοντες που προκάλεσαν και έφθειραν το κίνημα των Χαρτιστών. Πολλοί μελετητές, ανάμεσα στους οποίους και ο E.P. Thompson, παραγκώνισαν αυτά τα ερωτήματα επικεντρώνοντας τη σκέψη τους στα θεωρητικά ζητήματα της ταξικής συνείδησης και της ποικιλόμορφης κοινωνικής σύνθεσης του κινήματος. Οι προγενέστεροι του Jones ιστορικοί της τάξης έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές προεκτάσεις του Χαρτισμού, την κοινωνική σύνθεση των συνελεύσεων, την πείνα και την εξαθλίωση που μάστιζε τους πληθυσμούς και τους εξώθησε στη συνδικαλιστική δράση. Οι φιλελεύθεροι αναλυτές κατανόησαν το Χαρτισμό ως κίνημα που συγκροτείται στα μέσα του 19^{ου} αι. κυρίως από προβιομηχανικούς επαγγελματίες –όπως οι υφαντουργοί– που στη διάρκεια της εκβιομηχάνισης της παραγωγής, είδαν τον εαυτό τους να απαλλοτριώνεται από τη νέα εποχή και την ανεργία να περιβάλλει τους κλάδους τους. Ο Gareth Stedman Jones καταθέτει την ανησυχία του πως αυτή η πρόσληψη του Χαρτισμού υποτιμά το κίνημα αλλά και τους ανθρώπους που συμμετείχαν, καθώς παραγνωρίζει την πολιτική διάσταση και τις διεκδικήσεις των μελών (G.S. Jones, 1983, σελ. 91-92). Εξοστρακίζοντας από τις μελέτες τους τον πολιτικό χαρακτήρα της κίνησης αυτής των Άγγλων εργατών, αδυνατούμε να προσδιορίσουμε τη φυσιογνωμία του κοινωνικού αυτού σώματος που παρήκμασε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Δεν αποδίδει στους ίδιους τους ιστορικούς την ευθύνη για την παράβλεψη των πολιτικών γλωσσών· θεωρεί πως οι –έως τώρα– τρόποι ανάγνωσης του ζητήματος της τάξης σε συνδυασμό με την *a priori* τεκμηριωμένη ανάγκη μελέτης το κατέστησαν σημαντικό (G.S. Jones, 1983, σελ. 1). Θέλοντας να «αποκαλύψει» όσα στοιχεία οι ιστορικοί παραγνώρισαν ως τη δεκαετία του 1980, ο Jones επιλέγει να διαβάσει και παρουσιάσει το πολιτικό πρόγραμμα του κινήματος (G.S. Jones, 1983, σελ. 93).

Η ιδεολογία του Χαρτισμού δεν παρείχε ικανοποιητικά τεκμηριωμένες ερμηνείες για την είσοδο των ανειδίκευτων στο κίνημα, ούτε για την αδιαφορία των ιδίων των Χαρτιστών για μία προσπάθεια διαχωρισμού των αιτημάτων τους από τους μη εκπροσωπούμενους ή ενταγμένους σε λέσχες εργάτες. Καθώς η ιδεολογία δε βοήθησε στον

ορισμό της εσωτερικής κατανομής του σώματος των Χαρτιστών, ο G.S. Jones κατέφυγε στον πολιτικό χαρακτήρα του κινήματος (G.S. Jones, 1983, σελ. 19).

Δίνοντας έμφαση στην πολιτική δράση, αντιστρέφει το επιχείρημα που ο Thompson αναπτύσσει στο *The making...* μέσα από την αφηγηματική του μέθοδο –η ταξική συνείδηση διαμόρφωσε την πολιτική δραστηριότητα- λέγοντας πως οι κοινωνικές πολιτικές καθόρισαν την τάξη και τη διαδικασία συνειδητοποίησης της ύπαρξής της (G.S. Jones, 1983, σελ. 8). Άλλωστε, υποστηρίζει ο G.S. Jones, αν η ταξική συνείδηση αρκούσε για την εξήγηση της εμφάνισης και συγκρότησης της Βρετανικής εργατικής τάξης, τότε ποια ήταν η αιτία που οδήγησε το κίνημα του Χαρτισμού σε παρακμή και πως μπορούμε να την ανιχνεύσουμε; Αν η ταξική συνείδηση συνιστούσε την κύρια πηγή έκφρασης του Χαρτισμού, τότε γιατί το κίνημα δεν αναδιοργανώθηκε, ώστε να συνεχίσει την πορεία του ως τον 20^ο αι. αλλά σταδιακά διαλύθηκε (G.S. Jones, 1983, σελ. 96); Δέχεται τη συμβολή της συνείδησης αλλά θεωρεί πως χωρίς το συνυπολογισμό του πολιτικού της χαρακτήρα, δε μπορούμε να κατανοήσουμε για ποιο λόγο αποσυντέθηκε ο Χαρτισμός. Αντίθετα, η πολιτική προτεραιότητα των Χαρτιστών συμβάλλει στην κατανόηση της αποτυχίας του κινήματος, που ο Jones συνδέει με την αναπροσαρμογή της Βρετανικής κοινωνικής πολιτικής (Ε. Αβδελά, Ιούνιος 1995, σελ. 196).

Οι ιστορικοί της εργατικής τάξης ανέλυσαν τις διαφορετικές έννοιες της «εμπειρίας» και της «συνείδησης», συνδέοντας τις στη συνέχεια με ασαφείς δεσμούς. Κατέστησαν ρητές τις άρρηκτες συναρτήσεις των δύο πόλων, παρουσιάζοντας την ταξική συνείδηση ως στοιχείο που συνδέεται με τον υλικό πολιτισμό και καθημερινό βίο των ιστορικών υποκειμένων και την εμπειρία ως μέρος της εννοιολόγησης της κοινωνικής συλλογικότητας και του αισθήματος του «συνανήκιν».

Η βασικότερη ιδέα που διαφεύγει, από το προγενέστερο του Jones, σχήμα της εμπειρίας-συνείδησης είναι η γλώσσα (discourse). Η εμπειρία για τους ιστορικούς αποτελεί μία αδιαμόρφωτη εσωτερικότητα των ιστορικών υποκειμένων που αναζητούν να την εκφράσουν στο κοινωνικό σύνολο. Η εμπειρία αρθρώνεται όταν αυτή αντανakλάται στην υλική πραγματικότητα (χαμηλούς μισθούς, εργασιακή πειθαρχία) και εντάσσεται στο συλλογικό επίπεδο της κοινωνικής δράσης που την αναδεικνύει σε ομαδική και κοινή αίσθηση. Θέλοντας να αναδείξει τα κενά ερμηνείας στο δίπολο αυτό, ο συγγραφέας κάνει μία ιστοριογραφική αναδρομή. Οι προηγούμενοι μελετητές του κινήματος των Χαρτιστών ασχολήθηκαν με δύο είδη στοιχείων: από τη μία με εκείνα που δικαιολογούσαν τη λαϊκή δυσανεμία της εποχής, όπως η ανεργία, η καταστροφή εργοστασιακών μηχανημάτων, οι υπερωρίες χωρίς αμοιβή, η παιδική εργασία, ο υπερπληθυσμός και η υπερπροσφορά

εργασίας και η οικονομική εξαθλίωση εν γένει από την άλλη στοιχεία της γλώσσας της εργατικής τάξης που αποκαλύπτανε στοιχεία ταξικού ανταγωνισμού –σύγκρουση εργατικής ελίτ και ανειδίκευτων- μέσα στις ριζοσπαστικού ύφους πολιτικές οργανώσεις της περιόδου (G.S. Jones, 1983, σελ. 19). Η ανάλυση της πρώτης κατηγορίας στοιχείων παρασκεύασε την έννοια της εμπειρίας, ενώ η προσέγγιση της δεύτερης έφερε την ταξική συνείδηση ως θεμελιακή αρχή κατανόησης των πολιτικών διεργασιών στα κοινωνικά στρώματα. Η εμπειρία για τους μελετητές αυτούς συνίσταται στην υποκειμενική πρόσληψη αντικειμενικών περιστάσεων, ενώ η συνείδηση στην τάση των ιστορικών υποκειμένων να καθιερώσουν στον κοινωνικό τους χώρο μία ιδέα που λανθάνει –είτε επειδή είναι υπό επεξεργασία είτε επειδή οι πολιτικές συνθήκες (το νομικό πλαίσιο της Βρετανίας στην περίπτωση του Χαρτισμού) δεν επιτρέπουν την έκφραση του (G.S. Jones, 1983, σελ. 20).

Ο ιστορικός ίσως αδυνατεί να «ανακαλύψει» την κοινωνική πραγματικότητα που βίωσε η εργατική τάξη, καθώς η έκφραση της πραγματικότητας της περιόδου που διαβάζει αποτελεί δική του κατασκευή και επομένως της έχει προσδώσει μία δική του υποκειμενική υπόσταση. Συνεχίζει υποστηρίζοντας πως θα μπορούσε κάποιος να κατανοήσει την κοινωνική αυτή πραγματικότητα, αν έβλεπε κριτικά το λόγο της εποχής και έπαυε να το θεωρεί δεδομένο και αμέτοχο στη διαδικασία συγκρότησης της ιστορικής αναπαράστασης (G.S. Jones, 1983, σελ. 1-2).

Η εμπειρία, κατεξοχήν χρηστική έννοια κατανόησης του παρελθόντος για ιστορικούς όπως ο E.P. Thompson, υποκαθίσταται πια από τη γλώσσα, που παύει να διαμεσολαβεί ανάμεσα στις θρησκευτικές σέκτες, την έλλειψη περίθαλψης και κρατικών παροχών, την οικονομική εξαθλίωση, την παιδική εκμετάλλευση, τους πρώτους συνδικαλιστικούς πυρήνες και την εργατική συνείδηση. Ως τώρα η γλώσσα άρθρωνε την κοινωνική πραγματικότητα και της προσέδιδε τη διάσταση της εμπειρίας με τη συμβολή του Jones, η γλώσσα μετατρέπεται σε πεδίο γένεσης και εξέλιξης πολιτισμικών παραστάσεων, ώστε να αποτελεί αυτόνομο πεδίο έρευνας (Ε. Αβδελά, Ιούνιος 1995, σελ. 195). Η μόνη -για τον G.S. Jones- εφικτή λύση στο πρόβλημα συνίσταται στη συνειδητοποίηση από μέρους των ιστορικών ερευνητών του πολιτικού χαρακτήρα των κινημάτων και της γλωσσικής εκφοράς της ιδεολογίας τους. Ο G.S. Jones εμμένει στην πολιτική γλώσσα με τη στενή έννοια του όρου (πλακάτ, διακηρύξεις, μπροσουρές) και φαίνεται να λησμονεί τον πολιτικό χαρακτήρα της σκέψης του αναλφάβητου μέλους ενός κινήματος ή ενός μέλους ελάσσονος σημασίας για τους οργανωτές –όπως θα ήταν μία εργάτρια. Στην ιστορική διαδικασία οι σιωπές αναδεικνύονται σε εξίσου δυναμικά στοιχεία με τις φωνές.

Εστιάζει το επιστημονικό του ενδιαφέρον στις «γλώσσες της τάξης», καθώς η τάξη είναι όρος ενσωματωμένος στη γλώσσα και άρα θα πρέπει να μελετηθεί μέσα σε αυτό το πλαίσιο. Οι διάφορες και διαφορετικές γλώσσες της τάξης –όπως η τάξη ως στοιχείο επίσημης κοινωνικής περιγραφής, η τάξη ως αποτέλεσμα του θεωρητικού λόγου για την κατανομή των παραγωγικών σχέσεων, η τάξη ως το άθροισμα μίας σύγκρουσης πολιτισμικά σημαντικών πρακτικών ή η τάξη ως εκδοχή πολιτικού ή ιδεολογικού αυτοπροσδιορισμού– έχουν όλες ένα σημείο αναφοράς, που ανήκει σε μία προγενέστερη κοινωνική πραγματικότητα (G.S. Jones, 1983, σελ. 7-8).

Θέλοντας να παρουσιάσει έναν τρόπο ανίχνευσης της πολιτικής διάστασης στην «κοινωνική πραγματικότητα» και να ορίσει το σημείο που ο μελετητής θα πρέπει να ξεκινήσει την ανάγνωση μίας γλώσσας, παραθέτει το ακόλουθο παράδειγμα. Ο πολιτικός χαρακτήρας της περιόδου, πριν από το 1850, διαφαίνεται μέσω της εμπλοκής και των στρατηγικών καταστολής της πολιτείας. Η απεργία συνιστά μορφή κοινωνικής διαμαρτυρίας. Από τη στιγμή, όμως, που οι εργοδότες υποστηρίζονται από σώματα ασφαλείας της κρατικής εξουσίας και οι διοργανωτές της διαδήλωσης καταδικάζονται σε εκτόπιση, τότε αναπόφευκτα το γεγονός προσλαμβάνει πολιτική διάσταση (G.S. Jones, 1983, σελ. 11).

Επομένως ξαναδιαβάζοντας την ιστορία της τάξης δε μπορούμε να χρησιμοποιούμε το λόγο της τάξης και της πολιτικής ως μοναδικό μέσο αποκωδικοποίησης πληροφοριών για την υλική κουλτούρα. Αντίθετα, είναι αναγκαία η συνειδητοποίηση της πολλαπλότητας των ταξικών γλωσσών. Πίσω από τη γλώσσα μίας τάξης δεν επιχειρούμε να ανιχνεύσουμε μία πρωτογενή εμπειρία, καθώς είναι η ίδια η γλώσσα –για τον Jones– που ορίζει και διαμορφώνει την εμπειρία και τις βλέψεις της συλλογικότητας αυτής (G.S. Jones, 1983, σελ. 22). Είναι γεγονός, πως οι πολιτικές γλώσσες δεν εφαρμόζουν αρμονικά σε άλλες ιστορικές περιόδους, επομένως εμπεριέχουν συγκεκριμένα γνωρίσματα που τις καθιστούν ιδιαίτερες, Και αυτό ορίζεται ως το έργο του ιστορικού της τάξης, να επιχειρήσει δηλαδή να διαβάσει τα πολιτικά περιβάλλοντα που πλαισιώνουν και χωρίζουν τη μία γλώσσα από την άλλη και την ίδια στιγμή θα συνειδητοποιήσει και την πραγματική φύση της αλλαγής, κοινωνικής και πολιτικής (G.S. Jones, 1983, σελ. 22). Αποδεχόμενοι τη γλώσσα ως κατασκευή θα πρέπει να μελετήσουμε τις δομές της για να εξάγουμε συμπεράσματα· δομές εναλλασσόμενες στην εξέλιξη της ιστορικής πραγματικότητας, δομές που μέσα από την αντιπαράθεση και τη σύγκρουση τους προκαλούν η μία την εμφάνιση της άλλης (Patrick Joyce 1995, σελ. 150-154).

Ο Gareth Stedman Jones, σύμφωνα με τη Joan Wallach Scott, ανασκευάζοντας την ιστορία του Χαρτισμού, ισχυρίζεται πως η κοινωνική πραγματικότητα δεν υφίσταται έξω από

τη γλωσσική της εκφορά. Η τάξη και η ταξική συνείδηση είναι ομογενείς όροι που λειτουργούν ως εργαλεία ανάλυσης της καθημερινότητας του υλικού πολιτισμού. Αναζητώντας την αφήγηση της εμπειρίας των ιστορικών υποκειμένων, δεν αρκεί να καταφύγουμε σε στοιχεία εμπειρικής φύσης αλλά θα πρέπει ακόμη να κατανοήσουμε το «λόγο» των δρώντων προσώπων εντάσσοντας τον στο ιστορικό του πλαίσιο (J.W. Scott: 1988, σελ. 56-57).

Ο G.S. Jones ορίζει ως «πολιτική δράση», την αντιπαράθεση κοινωνικών πόλων που οδηγούν στη γένεση δυναμιτοτήτων όπως η τάξη αλλά και την πάλη των νέων αυτών δυναμιτοτήτων προκειμένου να αποκτήσουν μερίδιο στην επίσημη εξουσία. Για τον Jones η εμφάνιση του Χαρτισμού έχει άμεσες αναφορές στην κρατική εξουσία της περιόδου και όχι στις σχέσεις παραγωγής. Με αυτή την τοποθέτηση του αμφισβητεί τον οικονομικό ντετερμινισμό της μαρξιστικής επιστημονικής παράδοσης. Προχωρώντας από τον ορθόδοξο μαρξισμό στην εμπειριστική παράδοση του μαρξισμού, αποδίδει στο έργο του E.P. Thompson την ευθύνη για την επαναφορά ορθόδοξων μαρξιστικών εννοιών, όπως η συνείδηση, η οικονομία και η σύνδεση τους με τον πολιτικό χώρο. Επιφυλάσσεται ως προς την εμπειριστική μέθοδο του Thompson για την αναπαράσταση της εργατικής κουλτούρας κι αντιπροτείνει μία θεωρητική προσέγγιση του ζητήματος δομημένη στις αρχές του γαλλικού στρουκτουραλισμού. Για τον G.S. Jones, η σχέση ιστορικού και θεωρίας δεν ήταν μία εξωτερική σχέση —όπως το εγχείρημα εμπειρικής αποτίμησης μίας προϋπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας— αλλά η τοποθέτηση και συγκρότηση μίας ορατής δομής, που θα εξηγούσε τόσο την ίδια την κοινωνική αλλαγή, όσο και το πλαίσιο στο οποίο έλαβε χώρα (G.S. Jones, 1983, σελ. 12). Στην προσπάθεια του να αποσυνδέσει την ταξική συγκρότηση από την οικονομική αιτιότητα της εμφάνισης του Χαρτισμού, προβάλλει την διευρυμένη σύσταση του κινήματος, που περιελάμβανε όλες τις κοινωνικές κατηγορίες.

Εντάσσει την τάξη στο πολιτικό πλαίσιο όχι απλά ως αποτέλεσμα σύγκρουσης πολιτικών δυνάμεων αλλά επειδή χρησιμοποίησε το πολιτικό λεξιλόγιο και το ιδεολογικό οπλοστάσιο του αγγλικού ριζοσπαστισμού. Ο πολιτικός λόγος του κινήματος λειτούργησε ως καθοριστικός παράγοντας στη διαμόρφωση της ιδιοσυγκρασίας των μελών του. Για τη Joan W. Scott, το στοιχείο που καθιστά προβληματική την οπτική του Jones είναι η αποδοχή της «τάξης» ως αδιαμφισβήτητης αναλυτικής κατηγορίας και όχι ως ταυτότητα που συγκροτήθηκε σε ορισμένα ιστορικά συμφραζόμενα (J.W. Scott: 1988, σελ. 59).

Μία άρτια προσέγγιση της ιστορίας του Χαρτισμού, συνεχίζει η Scott, θα έπρεπε στο πεδίο της γλωσσολογικής ανάλυσης να συμπεριλαμβάνει την προβληματική του φύλου. Η εργατική ιστορία δομείται πάνω στη δράση και τον αποκλεισμό των γυναικών.

Μελετώντας το λόγο (discourse) των εργατικών ενώσεων, θα πρέπει να διαβάζουμε πίσω από τις γραμμές, ώστε με τη σιωπή των συνδικαλιστών του 19^{ου} αι. αλλά και των ιστορικών του 20^{ου} να εξηγήσουμε τη διαδικασία απομόνωσης των γυναικών. Ο G.S. Jones εγκατέλειψε την επιστημολογική ανάγνωση των πολιτισμικών και κοινωνικών πρακτικών, που ενυπάρχουν στο λόγο και εγκλωβίστηκε στην κειμενική ανάλυση των λέξεων (J.W. Scott: 1988, σελ. 66-67).

Ο Dick Geary αποδέχεται την πολλαπλότητα της τάξης αλλά απορρίπτει τη γλωσσική στροφή, εμμονή του μεταμοντερνισμού όπως χαρακτηριστικά την αναφέρει, ισχυριζόμενος πως παραγνωρίζει την ουσία της αφήγησης και εγκλωβίζεται στην κριτική του λόγου και της θεωρίας. Αναρωτιέται για την αντικειμενική ύπαρξη και σημασία των κατηγοριών του φύλου, της γλώσσας, της φυλής και του έθνους (D. Geary: 2000, σελ. 446-448). Οι μεταδομιστές ιστορικοί της εργασίας προβάλλοντας την υπεροχή της γλώσσας ως μεθοδολογικού εργαλείου εμπίπτουν σε γλωσσολογικό και πολιτισμικό ντετερμινισμό, και συνεπώς υποπίπτουν στο ίδιο σφάλμα με τον οικονομικό ντετερμινισμό που επικρίνουν. Ο οικονομικός και πολιτισμικός ντετερμινισμός συνιστούν τους δύο πόλους του ίδιου αντιθετικού ζεύγους, του υλισμού και του καθημερινού πολιτισμού (D. Geary: 2000, σελ. 451).

Οι ιστορικοί που ανήκουν στην τάση της γλωσσολογικής στροφής θα πρέπει να συνειδητοποιήσουν πως η πραγματικότητα βρίσκεται και έξω από το πεδίο του λόγου που οι ίδιοι μελετούν. Αν η κουλτούρα και η γλώσσα όριζαν την κοινωνική πραγματικότητα της ιστορίας, τότε θα έπρεπε να αναζητήσουμε τις όποιες ενδείξεις ρεαλισμού στη φανταστική σφαίρα της γλωσσολογίας (D. Geary: 2000, σελ. 452).

Η συζήτηση αυτή ξεκίνησε με αφορμή την ανάγκη προσδιορισμού της ιστορικής έννοιας της τάξης που εμφανίζεται στα έργα των ιστορικών. Θέλοντας να ολοκληρώσει την κυμαινόμενη αυτή διαφωνία από την απόλυτα γλωσσολογική προσέγγιση του G.S. Jones ως τη θετικιστική θεώρηση του αποδομισμού από το Dick Geary, ο Patrick Joyce έθεσε το δικό του επιχείρημα για τον ορισμό της τάξης. Η τάξη αποτελείται από ανθρώπους που πιστεύουν σε διαφορετικά δόγματα και τα υπερασπίζονται, από γυναίκες που έχουν διαφορετικά συμφέροντα και ενδιαφέροντα από τους άνδρες, από εργάτες που δεν εντάσσονται στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, καθώς ανήκουν σε ειδικότητες χαμηλότερης εκτίμησης στην επαγγελματική ιεραρχία. Πέρα, όμως, από την επιστημονική ανάγνωση του μελετητή υπάρχουν τα άτομα, οι πρωταγωνιστές της ιστορίας που ο Thompson θέλησε να διαφυλάξει από την περιφρόνηση των μεταγενέστερων. Τα άτομα αυτά αποτελούν τη βασική πηγή πληροφόρησης για τους ιστορικούς αλλά και φαντασιακούς αποδέκτες των μελετών τους. Στόχος αναδεικνύεται η προσπάθεια αποκάλυψης των στάσεων, αντιλήψεων και

αισθημάτων αυτών των ατόμων, χωρίς να τα εγκλωβίζουμε σε θεωρητικά σχήματα που ικανοποιούν τις δικές μας ιδεολογικές ή μεθοδολογικές ανάγκες. Έτσι, η τάξη για τον Patrick Joyce αποτελεί ιστορικό μόρφωμα συναποτελούμενο από κοινωνικές ιδιαιτερότητες του 19^{ου} αιώνα, χωρίς χαρακτηριστικά ομογενοποίησης που εμείς θέλουμε να της αποδώσουμε (Patrick Joyce 1995, σελ. 161-167).

Στη διάρκεια των μακρών συζητήσεων για την τάξη, τη γλώσσα της και το ρόλο της στην ιστορική έρευνα, οι μελετητές κατέληξαν στον απροσδιόριστο και εναλλασσόμενο χαρακτήρα της τάξης. Όπως νωρίτερα είχαν διαπιστώσει πως οι αναλυτικές κατηγορίες του μαρξικού μοντέλου (σχέσεις παραγωγής, ταξική πάλη) δεν είχαν παντού και πάντα την ίδια εφαρμογή, τώρα επιβεβαιώνουν πως η διαφορετική εξέλιξη της ταξικής διαστρωμάτωσης και διαπλοκής των στρωμάτων στις σύγχρονες κοινωνίες δεν επιτρέπει μία πανοραμική θεώρηση της. Η αποκαθήλωση της τάξης έδωσε την ευκαιρία παράθεσης και ανάλυσης και άλλων εκδοχών της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως η διαμαρτυρία και το φύλο. Παρόλα αυτά η χρήση του όρου στις μελέτες για τις βιομηχανικές κοινωνίες παραμένει αναγκαία για πολλούς ιστορικούς, όχι τόσο λόγω της πολλαπλότητας των προσεγγίσεων που επιτρέπει όσο της ελευθερίας που τους χαρίζει στην προβολή της δικής τους ιδεολογίας στο παρελθόν. Για την Έφη Αβδελά, η δυσκολία αναπροσαρμογής του παραδοσιακού αυτού μοντέλου ανάλυσης συνεπάγεται και την έλλειψη νέων κατηγοριών, όπως αυτή του φύλου (Ε. Αβδελά, Ιούνιος 1995, σελ. 204). Η καινοτομία, όμως, στο χώρο ίσως δεν προέλθει μόνο από ένα νέο αναλυτικό εργαλείο αλλά από την αλλαγή θέσης της ιστορικής πραγματικότητας. Τα ιστορικά υποκείμενα και η δράση τους δεν υφίστανται για να επιβεβαιώνουν πολιτικές ιδεολογίες και μεγάλα αφηγήματα αλλά για να δείχνουν ακριβώς την αδυναμία εφαρμογής τους.

Εάν η συμμετοχή ενός Ιρλανδού στο Hampden club του Halifax διαρρηγνύει το ερμηνευτικό κύκλωμα του μελετητή της εργατικής τάξης και κουλτούρας, τότε έχουμε πετύχει να αναδείξουμε τη μοναδικότητα της ιστορικής διαδικασίας και τον ανεξάρτητο από κοινωνικές και ιδεολογικές νόρμες ρόλο του υποκειμένου.

Η συγκρότηση του φύλου της εργατικής τάξης: Μία νέα προσέγγιση στον Edward Palmer Thompson.

Η αφήγηση μίας τόσο σημαντικής και μακράς περιόδου της Βρετανικής κοινωνικής ιστορίας δε θα μπορούσε να μείνει απροσπέλαστη από την κριτική του φύλου. Στην αναζήτηση των ρόλων των φύλων στο έργο του Thompson, καθοριστική είναι η συμβολή της Joan Wallach Scott και του θεωρητικού της πονήματος *Gender and the politics of history*, όπου περιλαμβάνεται ένα ολόκληρο κεφάλαιο αναφερόμενο στο ζήτημα της εξιστόρησης της συγκρότησης της αγγλικής εργατικής τάξης. Η Scott δε διστάζει να αναγνωρίσει στον Thompson την τόλμη να διαφοροποιηθεί από την ορθόδοξη μαρξιστική ιστοριογραφία και να αναδείξει σε πρωταρχικό αναλυτικό εργαλείο την έννοια της εμπειρίας των «ιστορικών υποκειμένων» (J.W. Scott, *Gender and the politics of history*, New York: 1988, σελ. 70). Ενισχύει την πρόθεση του συγγραφέα να διασώσει τους άσημους ήρωες του 19^{ου} αιώνα από τη συγκαταβατικότητα των μεταγενέστερων και να αναδείξει τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της σύγχρονης τους κοινωνικής πραγματικότητας (J.W. Scott: 1988, σελ. 68-70).

Η παρουσία των γυναικών στο έργο του Thompson είναι αδιαμφισβήτητη, καθώς αναφέρονται ακόμη και ονομαστικά. Παρόλα αυτά η εργατική τάξη φαίνεται να συνίσταται κυρίως από άνδρες και να διακρίνεται για τη συνεκτικότητα της. Άλλωστε, σημειώνει η J.W. Scott, η χρήση του όρου «γυναίκα» θα προοικονομούσε ασυνέχεια και διατάραξη της ομοιογένειας, που αποδίδεται στην εργατική τάξη ακόμα και μέσω του αφηγηματικού τού λόγου. Αν υποθέσουμε πως στόχος του ήταν η παρουσίαση της διαδικασίας συγκρότησης μίας συλλογικής κίνησης αλλά και της εξέλιξης της με την μορφή βιογραφικού κειμένου, τότε κατόρθωσε να αποδώσει τη διαδικασία αυτή με τους ίδιους ενοποιητικούς όρους που θα χρησιμοποιούσε σε μία ατομική βιογραφία (J.W. Scott: 1988, σελ. 71-72). Εισάγοντας μία καίρια αλλαγή στη νοηματοδότηση της τάξης μέσω του διαλόγου των φύλων, η J.W. Scott ουσιαστικά προτείνει μία εναλλακτική μεθοδολογική προσέγγιση της εργατικής ιστορίας. Εάν για τον Thompson, η τάξη εμφανίζεται ως ανδρική κατηγορία και συνεπώς χρήζει ενιαίας βιογραφικής αφήγησης τότε η πρόσληψη του φύλου φέρει στο αφήγημα αυτό τις αντικρουόμενες συνθήκες που χαρακτηρίζουν μία ατομική βιογραφία. Άλλωστε, η αντίθεση και η αλλαγή διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην κατανόηση των ιδιαιτεροτήτων της προσωπικής μας πορείας. Συνεπώς, η πρόσκτηση άλλων αναλυτικών κατηγοριών στην ιστορική έρευνα πέραν των καθιερωμένων ίσως δίνει μία πιο ρεαλιστική όψη στην κοινωνική πραγματικότητα που αναβιώνει ο ιστορικός λόγος. Η Scott δεν

προτείνει την άμβλυνση των αντιθέσεων, ώστε να κατασκευαστεί μία νέα και συνεκτική εργατική ιστορία αλλά την κατανόηση των διαφορών ως κωδίκων εννοιολόγησης και ανασηματοδότησης της εκάστοτε κοινωνικής πραγματικότητας.

Ο καπιταλισμός παρουσιάζεται ως η αφορμή που ώθησε τους εργάτες να αντιδράσουν και να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Συγκρίνοντας τα δύο φύλα, η Scott κρίνει πως οι ανδρικοί πληθυσμοί προσαρμόστηκαν πολύ πιο εύκολα στο νεοπαγές σύστημα του καπιταλισμού. Για τις γυναίκες η αλλαγή ήταν πολύ πιο προβληματική, καθώς πέρασαν από την ιδιωτική σφαίρα εργασίας της οικοτεχνίας στη δημόσια του εργοστασίου, όπου έπρεπε να προσαρμοσθούν τόσο στις νέες τεχνικές εργασίας όσο και σε μία καινούρια πρόσληψη του εαυτού τους από τους άνδρες συναδέλφους τους. Η γυναίκα που πήγαινε στο εργοστάσιο συνδεόταν πολύ περισσότερο με γνωρίσματα ανηθικότητας παρά με εκείνα της οικονομικής εξαθλίωσης. Επομένως, η εισαγωγή του καπιταλισμού ήταν αναμενόμενο να προκαλέσει την αντίδραση των γυναικών και να επιφέρει την εμφάνιση γυναικείων μεταρρυθμιστικών ενώσεων, οι οποίες σύμφωνα με τον Thompson απηύθυναν τα αιτήματά τους ακατέργαστα και στερούμενα πολιτικού ύφους. Ακόμη η αντίσταση τους στη νέα οικονομία συνδεόταν περισσότερο με νοσταλγία για την παρελθούσα αυτάρκη αγροτική οικιακή παραγωγή και για την ανεξαρτησία της οικοτεχνίας παρά με αντιθέσεις στη μορφή της εργοστασιακής εργασίας. Φαίνεται πως η ιδιωτική οικιακή σφαίρα λειτουργεί αφενός ως χώρος έμφυλης διαίρεσης της εργασίας που αντιπαρατίθεται στη βιομηχανική οικονομία που στηρίζεται σε κοινωνικές σχέσεις δομημένες υπό το πρίσμα των σχέσεων και μέσων παραγωγής· αφετέρου δε θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αφετηριακό σημείο πολιτικής σκέψης καθώς δε διαφαίνεται μία αναγνώσιμη μορφή εκμετάλλευσης που θα συνάθροιζε διαφορετικά άτομα υπό μία κοινή προβληματική και θα οδηγούσε στη γέννηση μίας συλλογικής συνείδησης.

Η απώθηση των γυναικών στο οικιακό περιβάλλον, ίσως ερμηνεύει και τη στάση του E.P. Thompson απέναντι στις εργάτριες. Εκτός από τις υφάντρες, καμία άλλη κατηγορία γυναικείας εργασίας δεν αναλύεται στο έργο του. Ακόμη και στο ευρύτερο πλαίσιο ανάλυσης της επενέργειας του βιομηχανικού καπιταλισμού στη χειροτεχνική παραγωγή του τεχνίτη δε συμπεριλαμβάνεται η τεχνίτρια ως αντικείμενο που υπόκειται τις συνέπειες της νέας κατάστασης. Η σύσταση των γυναικείων φιланθρωπικών οργανώσεων από τεχνίτριες, δεν πληροί ως ιστορική πληροφορία τις προϋποθέσεις για να αντιληφθούμε τις ειδικότητες που προτιμούσαν οι γυναίκες. Η τελευταία τοποθέτηση ενισχύεται από το γεγονός πως ο συγγραφέας κρίνει απαραίτητη την παρουσίαση της επίδρασης των φιλανθρωπικών οργανώσεων στην πολιτική σκέψη των τεχνουργών αλλά όχι στη δραστηριοποίηση των ιδίων

των τεχνιτριών. Μία πιθανή απάντηση στην κριτική αυτή θα μπορούσε να αντιστοιχεί στη θέση πως ο Thompson δεν ασχολήθηκε με τις τεχνίτριες από τη στιγμή που απείχαν από τις κινήσεις διαμαρτυρίας, συνεπώς και από την πολιτική ζωή. Αυτό πάλι θέτει υπό αμφισβήτηση την πρωτοκαθεδρία της τάξης στην εννοιολόγηση των σχέσεων παραγωγής, καθώς δεν επεξηγεί γιατί οι τεχνίτριες, φορείς μίας ταξικής συλλογικότητας απέχουν από διαδηλώσεις που προασπίζουν τα επαγγελματικά τους συμφέροντα. Συγχρόνως, αναιρεί το βασικό αξίωμα που διατρέχει το θεωρητικό οπλοστάσιο του βιβλίου. Επομένως, καταλήγει η Scott, είναι απαραίτητη μία διπλή ανάγνωση των σχέσεων παραγωγής ώστε να εξηγήσουμε την εμμονή στην απόδοση ταξικού χαρακτήρα στους τεχνίτες και όχι στις τεχνίτριες. Η καθυστέρηση υιοθέτησης ενός τέτοιου μεθοδολογικού εργαλείου συνδέεται με την «τεχνική» απώθησης των εργατριών και τεχνιτριών στο πεδίο της οικιακής οικονομίας και μετάλλαξης του συμφέροντος του εργάτη σε ταξική συνείδηση (J.W. Scott: 1988, σελ. 72-75).

Μία άλλη εκδοχή της αποσιώπησης των γυναικών στην προσέγγιση του εργατικού ζητήματος κατά το 19^ο αιώνα από τον Thompson θα μπορούσε να είναι η θέση του για την κοινωνική ισότητα. Η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική δραστηριοποίηση των συνδικαλιστών δεν τις καθιστά αυταπόδεικτα ανεξάρτητο πεδίο της έρευνας. Μελετώντας τη γυναικεία εργασία ως διακριτό αντικείμενο, αυτόματα θα αποδεχόταν τη φυσική καταγωγή αυτής της διάκρισης και άρα το αναπόδραστο αυτής. Ενώ προάσπιζε τον ιστορικό ρόλο της γυναίκας από μία διαφορετική και άρα άνιση προσέγγιση, την ίδια στιγμή εφάρμοζε μία διακειμενική τακτική που νομιμοποιούσε την κοινωνική ισότητα χρησιμοποιώντας αναφορές στη διαφορετικότητα των φύλων (J.W. Scott: 1988, σελ. 75).

Η διακίνηση πολιτικών ιδεών, μέσω της οποίας πραγματώνεται η ταξική συνείδηση, για τον Thompson συνιστά παράγωγο των ιστορικών και πολιτισμικών συνθηκών. Η διαφοροποίηση των σχέσεων παραγωγής και η διαθεσιμότητα πολιτικής έκφρασης σε κάθε περίοδο κομίζουν ποικιλομορφία στην ταξική συνείδηση. Η πεποίθηση του, όμως, πως ο συνδικαλισμός και η πολιτικοποίηση των Άγγλων εργατών του 19^{ου} αιώνα προήλθε από τις ορθολογιστικές και ριζοσπαστικές τάσεις της προηγούμενης περιόδου, κανονικοποιεί την εξέλιξη της εργατικής τάξης παρουσιάζοντας την ως φυσική απόρροια της παρελθούσας κοινωνίας. Μειώνει με την εξήγηση αυτή το ρόλο της κοινωνικής αλλαγής και διαμάχης στην καθιέρωση της συγκεκριμένης τάξης. Για τη Scott, αυτό επιτυγχάνεται όχι μόνο με την επιλεκτική παρουσίαση ορισμένων πολιτικών και κοινωνικών τάσεων αλλά και με την απεικόνιση των θρησκευτικών χρήσεων των σεξουαλικών αναπαραστάσεων ως πολιτικών αντιπαράθεσεων (J.W. Scott: 1988, σελ. 76).

Η ουτοπία της Joanna Southcott και του Οουενισμού αποκαλύπτεται τόσο στην προέλευση της προβληματικής τους όσο και στην αοριστία των επιδιώξεων τους. Η σεξουαλική ελευθερία, η οικονομική εξίσωση όλων των μελών μίας κοινωνίας και η κατάργηση των αντιθετικών ζευγών μοιάζουν ανεφάρμοστα (J.W. Scott: 1988, σελ. 77). Φαίνεται εδώ ο Thompson να ξεχνά πως αποδέκτης των κινήματων αυτών δεν ήταν ο μελλοντικός μελετητής αλλά ο δυσχεστούμενος εργάτης, τεχνίτης, αγρότης του 19^{ου} αιώνα, που ίσως να ενθουσιαζόταν περισσότερο με τη συγκεκριμένη ιδεολογία παρά με το συνδικαλιστικό λόγο για τη συνταγματική αναθεώρηση. Παρά την προσωπική του αντίθεση, «ο χιλιασμός της απόγνωσης», όπως κατονομάζει ο ίδιος τον Οουενισμό και τον ανορθόδοξο Μεθοδισμό της Southcott, κληροδότησε αρκετά χαρακτηριστικά του στην αναδυόμενη εργατική τάξη. Σε μία γενικότερη θεώρηση των ιδεών αυτών, η Scott διαπιστώνει πως τα όρια των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στη θρησκεία και την πολιτική είναι δυσδιάκριτα, σε αντίθεση με τον Thompson, που παρουσιάζει τις πολιτικές εξελίξεις των αρχών του 19^{ου} αι. ως το μοναδικό παράγοντα διαμόρφωσης του εργατικού συνδικαλισμού. Η ενασχόληση και άλλων γυναικών με τα κοινά απεδείκνυε περίτρανα την ικανότητα ορισμένων από αυτές να αποκτήσουν πολιτική συμπεριφορά (J.W. Scott: 1988, σελ. 77-79).

Όταν στα 1890 εμφανίζονται οι πρώτες συντονισμένες ενέργειες των φεμινιστριών στη Βρετανία, οι συνδικαλιστές τις χαρακτηρίζουν ως διασπαστικές για το εργατικό κίνημα και τις εντάσσουν στο γενικότερο πλαίσιο της μεσοαστικής τάξης. Η αναγέννηση του φεμινισμού στη Βρετανία του 1960 θα μπορούσε επίσης να ιδωθεί ως αντιτιθέμενη στην παραδοσιακά ανδρική πολιτική σκέψη που εκπροσωπούσε ο Thompson και ίσως μη ορθολογιστική από την άποψη των στόχων. Η Heidi Hartmann προσέγγισε την αντίθεση αυτή από μία φεμινιστική οπτική, δηλώνοντας πως η σύζευξη των δύο επιστημολογικών τάσεων -του μαρξισμού και του φεμινισμού- μοιάζει με γάμο όπου τα δύο μέλη είναι ένα και αυτό είναι ο μαρξισμός. Ολοκλήρωσε την τοποθέτηση της, κρίνοντας πως είτε χρειάζεται ένα υγιέστερο γάμο ή ένα διαζύγιο (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 337).

Αν όμως συνυπολογίσουμε πως τα ενδιαφέροντα του Thompson δεν περιοριζόταν στο «φτιάξιμο» της εργατικής τάξης (Ε. Αβδελά, Ιούνιος 1995, σελ. 176) αλλά επεκτείνονταν και στη ρομαντική ουτοπική ποίηση του 18^{ου} αι., τότε ο ανορθολογισμός του Βρετανικού φεμινισμού δε θα έπρεπε να αποτελεί προβληματική φύση για τον ίδιο (J.W. Scott: 1988, σελ. 79-80). Μελετώντας τους W.Blake και Morris, αποδέχεται όχι μόνο τον οραματισμό ενός προσδιορισμένου μέλλοντος αλλά και το διάλογο αυτών των ουτοπιών με την πολιτική σκέψη. Ο πολιτικός και ιστορικός τόνος ενός ουτοπικού κειμένου νομιμοποιεί τη σοβαρότητα του εγχειρήματος του. Στο πλαίσιο αυτής της σκέψης αναγνωρίζει στο Morris

την προσπάθεια κατανόησης της έννοιας της ιστορικής αλλαγής αλλά και την επαναστατικότητα του πνεύματος του, όταν πρότεινε μία πιθανή οδό στη μεταβολή αυτή (J.W. Scott: 1988, σελ. 80-81). Η ποίηση λειτουργεί ως το ευμετάβλητο στοιχείο της πολιτικής, καθώς εμπεριέχεται σε αυτή αλλά δεν ακολουθεί απαραίτητα τα ντετερμινιστικά της μοντέλα. Η σημαντικότερη συμβολή της, που ανέγνωσε ο Thompson, συνδέεται με την εξωτερίκευση συναισθημάτων και φαντασιακών στόχων που παρακινούν τα πλήθη.

Παραθέτοντας την οργανωτική διάσταση του λουδισμού, ο Thompson κατορθώνει να διατυπώσει την κριτική του στον κεντρομόλο χαρακτήρα του δυτικού δημοκρατισμού και να αναιρέσει εκείνους που αντιμετώπιζαν τους λουδίτες ως αναρχικές ομάδες. Θεμελίωσε έτσι το επιχείρημα της «ιστορίας από τα κάτω», πως οι κοινωνικές αλλαγές και συμπεριφορές δε διαμορφώνονται απαραίτητα από το εποικοδόμημα αλλά και από τη βάση. Την ίδια στιγμή αναιρούσε και την πεποίθηση πως η βάση λειτουργούσε αποκλειστικά ως στοιχείο του οικονομικού ντετερμινισμού, βασιική αποδοχή των περισσότερων μαρξιστών.

Συνεπώς, η ποίηση και ο φαντασιακός της χαρακτήρας κρίνονται ως απαραίτητα στοιχεία για να ενθαρρύνουν την πολιτική κινητοποίηση των ατόμων. Μία ποίηση που στερείται «στρατευμένων» χαρακτηριστικών και απήχησης στα πλήθη ταυτίζεται με καλλιτεχνική απομόνωση. Άλλωστε, και ο λόγος που τον προσέλκυαν τα κείμενα του Morris ήταν η παράσταση της σύνδεσης του ρομαντικού ινδάλματος με το σοσιαλιστικό ουμανισμό. Η σύζευξη όμως ποίησης και πολιτικής δεν αντικατοπτριζόταν ως αμφίδρομη σχέση αλλά ως κυριαρχία της αρρενωπότητας των πολιτικών πραγμάτων επί της θηλυκής φύσης της ποίησης. Η επικράτηση της πολιτικής συνδύλωνε και τον εξοβελισμό της θηλυκής ευαισθησίας από την τέχνη.

Η αντίληψη των ιστορικών της εργατικής τάξης, και κυρίως του Thompson, για την πολιτική και το σημαντικό ρόλο της ποίησης συναρτούνταν στην εξύμνηση της ευρύτητας και διαλλακτικότητας της πολιτικής και των ταξικών θεωριών. Η επιλεκτική πρόσληψη της ποίησης από την πολιτική θεωρία συνδυαζόμενη με την *a priori* κυριαρχία της τελευταίας αποκαλύπτει τη διστακτικότητα προσέγγισης άλλων πτυχών της κοινωνικής δραστηριότητας, όπως της θρησκευτικότητας, της οικιακής σφαίρας ή της μη ορθολογιστικής αντίληψης, καθώς και της φοβίας παραδοχής της συμπληρωματικότητας και αλληλεξάρτησης των δύο εταίρων.

Η Scott επιχειρεί με αυτή την τοποθέτηση να παρουσιάσει τις θεωρητικές δυσχέρειες και ενστάσεις που συνάντησαν οι σοσιαλίστριες φεμινίστριες, και όχι να κρίνει την πολιτική σκέψη του E.P. Thompson. Κείμενα, όπως το *The making of the English working class*, παρουσίαζαν εξ ορισμού την πρότυπη μορφή της τάξης προασπίζοντας την κοινωνική

εξίσωση των μελών της και αποκλείοντας την ίδια στιγμή κάθε έννοια έμφυλης διαφοράς (J.W. Scott: 1988, σελ. 80-83).

Οι φεμινίστριες ιστορικοί και κοινωνιολόγοι ερμήνευσαν την «απουσία» των γυναικών από την ιστορία της τάξης, ως παράλειψη και αδιαφορία των μαρξιστών. Οι μελέτες τους επικεντρώθηκαν στην παράλληλη εξιστόρηση μίας άλλης εργατικής τάξης, ώστε να αποκαταστήσουν τη βιωμένη εμπειρία των εργατριών. Η έννοια της τάξης θεωρήθηκε αυταπόδεικτη και με την πρόσθεση των φεμινιστικών μελετών ολοκληρωμένη. Οι γυναίκες για τη J.W. Scott δεν κατάφεραν ποτέ να εισβάλλουν στη συγκρότηση της εργατικής τάξης του Thompson ούτε και να προσφέρουν μία αφήγηση της διαδικασίας συγκρότησης της που θα συμπεριλαμβάνει όλα τα ενεργά πρόσωπα (J.W. Scott: 1988, σελ. 84).

Για να ξεπεράσει αυτό το στάδιο απομόνωσης η ιστορία των γυναικών πρέπει να απαντήσει στην εξής προβληματική, γιατί οι γυναίκες παραγνωρίστηκαν από τους θεωρητικούς της τάξης και της ιστορικής αφήγησης (J.W. Scott: 1988, σελ. 84). Η αναζήτηση της απάντησης θα μπορούσε να εντοπιστεί είτε στον τρόπο εννοιολόγησης της τάξης είτε στη μέθοδο συγγραφής της ιστορίας. Η βιογραφική συνεκτικότητα της ταξικής συγκρότησης του Thompson αποκλείει άλλες παρεκκλίσεις και την ορίζει ως τη μόνη δυνατή ρεπλίκα. Σε αυτή τη μονογενή θεώρηση της τάξης, η Catherine Hall θέτει συμπληρωματικά τη βιωμένη εμπειρία των γυναικών, ως εργατριών αλλά και συζύγων εργατών και τον τρόπο αντίληψης της συνδικαλιστικής δράσης των εργατών (Harvey J.Kaye and Keith McClelland: 1990, σελ. 78-103). Η Barbara Taylor εισάγει μία νέα ερμηνεία της γυναικείας «απουσίας», συνδέοντας τη με τη μετατόπιση του ουτοπικού σοσιαλισμού στον επιστημολογικό σοσιαλισμό. Αποδίδει την «ευθύνη» για τη μεταβολή αυτή, στον Thompson, καθώς εκείνος επέλεξε να προβάλλει στο έργο του τις συνδικαλιστικές οργανώσεις και όχι τους Ουενίτες Σοσιαλιστές, τους οποίους ενέταξε στην «κατηγορία» των ομάδων ουτοπικής σκέψης του 19^{ου} αι. Οι Ουενίτες ήταν η μόνη πολιτική σέκτα που έθιξαν την παράλληλη διάθεση κυριαρχίας ανάμεσα στις τάξεις αλλά και στα φύλα (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 335). Επομένως, η αναζήτηση προτύπων του παρόντος στο παρελθόν καθορίζει και την ανάγνωση του ιστορικού παρελθόντος. Η απόδοση δυστοπικών γνωρισμάτων σε μία πολιτική συνδέεται με την ταυτότητα αυτού που αναζητά την απάντηση. Η τοποθέτηση αυτή θέτει όμως την ανάγκη επανεξέτασης του έργου του Thompson, καθώς με τη μελέτη του δίνει μία εναλλακτική απάντηση στην ομογενοποίηση της τάξης που υποστηρίζει ο οικονομικός ντετερμινισμός των μαρξιστών.

Προκειμένου να εξηγήσουν την πολυμορφία στη συγκρότηση της τάξης, οι φεμινίστριες ιστορικοί άντλησαν αναλυτικά και εννοιολογικά εργαλεία από την ψυχαναλυτική

θεωρία, από εναλλακτικές της μαρξιστικής παράδοσης και από τη μετα-δομιστική προσέγγιση του λόγου και της κειμενικότητας. Οι δύο πρώτες θεωρήσεις θέτουν ως αφετηριακό σημείο τους τη μετατόπιση της σύγκρουσης των τάξεων στη σύγκρουση των φύλων, υιοθετώντας την τάξη ως αδιαμφισβήτητη εννοιολογική κατηγορία. Η ψυχανάλυση αποδέχεται ως δεδομένες τις έννοιες άνδρας και γυναίκα, και αποδίδει την ιστορική αδράνεια της τελευταίας στην υπερίσχυση των ανδρών στον από καταβολής κόσμου ανταγωνισμό των φύλων. Ουσιαστικά, χρησιμοποιεί ως μέθοδο ανάλυσης το αντιθετικό ζεύγος, άνδρας-γυναίκα που δεν είναι αντιθετικό σε όλους τους πολιτισμούς, ούτε σε όλες τις χρονικές περιόδους. Άλλωστε, δε μπορεί με την ερμηνεία αυτή να εξηγήσει τη συνεργασία των δύο φύλων στο διάστημα που εντοπίζεται η έρευνα του Thompson, ούτε την ποικιλομορφία στην πρόσληψη της έννοιας της τάξης ή των έμφυλων αναπαραστάσεων (J.W. Scott: 1988, σελ. 85-86).

Η εναλλακτική μαρξιστική ανάλυση αναφέρεται στο σύστημα των παράλληλων προσεγγίσεων του καπιταλισμού και της πατριαρχίας. Αποδομώντας τη σύνδεση καπιταλισμού και σχέσεων παραγωγής αλλά και της πατριαρχικής εξουσίας με την οικιακή παραγωγή, παρατηρούνται κοινές πρακτικές στα δύο πεδία. Χαρακτηριστική σε αυτό το πεδίο είναι η μελέτη της Barbara Taylor, *Eve and the New Jerusalem: Socialism and Feminism in the Nineteenth Century*, όπου η συγγραφέας προβάλλει τη συμπεριφορά των εργατών απέναντι στις γυναίκες συναδέλφους και συζύγους τους ως ανάλογη με εκείνη που βίωναν οι ίδιοι από τους εργοδότες τους. Η συμβολή της πατριαρχίας στον καπιταλισμό και αντίστροφα ίσως διευκολύνει την ερμηνεία της συνεργασίας των φύλων ως τμήμα της έμφυλης θεωρίας αλλά την αναπαριστά μονοδιάστατα ως προϊόν της υλικής κουλτούρας (J.W. Scott: 1988, σελ. 86).

Η γλωσσολογική ανάλυση των λόγων για την τάξη και το φύλο προέβλεπε τη συνεργασία και αλληλεπίδραση των δύο κατηγοριών. Ξεκινώντας από το μηδενικό σημείο του *tabula rasa* υποστηρίζει πως θα πρέπει να επανεξετάσουμε την εντύπωση των αναπαραστάσεων των εννοιών στην παιδική συνείδηση. Τη θεωρία αυτή ανασκεύασε η Denise Riley, αναγνωρίζοντας στο ρόλο των γυναικών στην ιστορία μεταβλητότητα και προσαρμοστικότητα, καθώς αντιστοιχούν περισσότερο σε αναλυτικό εργαλείο που εναποτίθεται σε κάθε σχεδόν ιστορική έρευνα παρά σε αυτόνομα ιστορικά πρόσωπα. Η ταυτότητα δεν αποτελεί απλώς παράγωγο της συνειδησιακής διαδικασίας αλλά διαμορφώνεται μέσω της αναπαράστασης και των όρων με τους οποίους αυτή πραγματώνεται (J.W. Scott: 1988, σελ. 87-88).

Η ταξική συνείδηση λειτούργησε ως μέσο πολιτισμικής έκφρασης των εμπειριών των ανδρών από τις νέες σχέσεις παραγωγής που εισήγαγε ο καπιταλισμός. Προσπαθώντας να

κατανοήσουμε την τάξη ως απόρροια νοηματικών κωδίκων και όχι της συνείδησης οφείλουμε να θέσουμε ορισμένα προβλήματα, παρατηρεί η Scott (J.W. Scott: 1988, σελ. 88). Με ποιες αναπαράστασεις αποδόθηκε η ποικιλομορφία της τάξης στα ιστορικά κείμενα, πως εμφανίστηκε η διάκριση των φύλων στη διαδικασία της αναπαράστασης, πως η κριτική του φύλου φυσικοποίησε την τάξη και πως τα συμφραζόμενα της τάξης οργάνωσαν την κοινωνική εμπειρία. Μέσα από τη μελέτη έργων όπως αυτό του Thompson, παρατηρούμε τη δημιουργία της τάξης μέσω της συνειδητοποίησης της ταυτότητας και του ρόλου της αλλά και τη σύνδεση της συνειδητοποίησης αυτής με τη βιωματική εμπειρία (J.W. Scott: 1988, σελ. 88).

Τέσσερις ιστορικοί μιλούν για τη διττή φύση της γυναίκας και της εργάτριας...

Επιχειρώντας να απαντήσει στα ερωτήματα της J.W. Scott, ο Theodore Koditschek παραθέτει την κριτική ανάγνωση τεσσάρων έργων που ασχολήθηκαν με το ζήτημα της αναπαράστασης της τάξης και του φύλου στη διάρκεια του 18^{ου} και 19^{ου} αι. Η κριτική του δομείται πάνω στις μελέτες της Deborah Valenze *The First Industrial Woman*, της Anna Clark *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*, της Sonya Rose *Limited Livelihoods: Gender and Class in Nineteenth Century England* και της Ellen Ross, *Love and Toil: Motherhood in Outcast London*. Η θέαση των τεσσάρων έργων, που έπεται σε αυτή την ενότητα αποτελεί προϊόν της κριτικής ανάλυσης του Theodore Koditschek.

Η Deborah Valenze, απαντώντας στο *The making of the English working class* του Thompson, ισχυρίζεται πως η υποτίμηση και εξαχρείωση της συμβολής των εργατών στην εκβιομηχάνιση δεν ήταν μόνο ζήτημα τάξης αλλά και φύλου, αφού η γυναικεία εργασία ήταν που αντιμετωπίστηκε πιο απαξιωτικά και άτεγκτα. Στην πορεία και εξέλιξη της νεωτερικής κοινωνίας, οι άνδρες απέκτησαν ένα καθεστώς ημι-ανεξαρτησίας στην εργασία τους, τόσο μέσω της μερικού χρόνου βιομηχανικής εργασίας όσο και από την αναδόμηση συντεχνιακών οργανώσεων αλλά και τη δυνατότητα καλλιέργειας και απόκτησης περισσότερων προσόντων. Αντίθετα, στη γυναικεία εργασία στη βιομηχανία προσδόθηκε το γνώρισμα της αόρατης υπόστασης, που διατηρούσε και στην προβιομηχανική κοινωνία ενώ η οικιακή εργασία υποβιβάστηκε σε μία κατάσταση κατώτερη του προλετάριου.

Στο 17^ο και στις αρχές του 18^{ου} αι. οι γυναίκες παρέμειναν στη σφαίρα του ιδιωτικού, όντας αποκλεισμένες από την πρόσβαση στο δημόσιο χώρο. Παρά ταύτα, η αναγνώριση της προσφοράς τους στην οικιακή οικονομία, είχαν κερδίσει ένα τμήμα του πατερναλισμού των ανδρών. Η είσοδος της μηχανής στην αγροτική παραγωγή στα τέλη του

18^{ου} αι. τις απέκλεισε από παραδοσιακές εργασίες, όπως ο θερισμός με το δρεπάνι ή η υλοτομία. Ο νόμος των περιφράξεων προκάλεσε την προλεταριοποίηση των αγροτικών πληθυσμών, με μεγαλύτερη όμως έμφαση στις γυναίκες που περιθωριοποιήθηκαν από τις δραστηριότητες αυτές, που συνιστούσαν και μεγάλο τμήμα της απασχόλησής τους. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για τη Valenze συνιστά η γαλακτοκομία. Παραδοσιακός χώρος των γυναικών, που η αυξημένη ζήτηση της αγοράς σε συνδυασμό με την εμφάνιση τεχνολογίας μαζικής παραγωγής παραγκώνισαν τις αγρότισσες και προσκάλεσαν τον ανδρικό πληθυσμό. Άλλωστε ακόμη και η όποια ιδιαίτερη τεχνική που είχαν αναπτύξει οι γυναίκες καταγράφηκε από τους μεγαλοεπιχειρηματίες, κωδικοποιήθηκε και βελτιώθηκε στα μέτρα των ανδρών. Η υποβάθμιση της γυναικείας εργασίας επέφερε όχι μόνο την ανεργία τους αλλά και την αφαίρεση των τεχνικών δεξιοτήτων που είχαν καλλιεργήσει στην οικοτεχνική παραγωγή (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 341).

Η εκμηχάνιση της υφαντουργίας και η βαθμιαία μεταφορά της συγκεκριμένης εργασίας στον εργοστασιακό χώρο στέρησε από τις γυναίκες –τόσο της επαρχίας όσο και των πόλεων- έναν αξιοπρεπή μισθό. Οι ανάγκες, όμως εργασίας δεν άφηναν περιθώρια αδιαφορίας ακόμη και σε ένα πενιχρό συμπλήρωμα του οικογενειακού εισοδήματος. Ο μεγάλος αριθμός ανέργων γυναικών –αποτέλεσμα του αποκλεισμού τους από τις παραδοσιακές ασχολίες τους- σε συνδυασμό με τον ιδεολογικό ευτελισμό της εργασίας τους αποτέλεσαν δύο καθοριστικούς παράγοντες για την πτώση των μισθών τους.

Παράλληλα, με την υποτίμηση της γυναικείας εργασίας λάμβανε χώρα, κατά τη Valenze, η εμφάνιση ενός νέου ηθικού κώδικα για το γυναικείο φύλο. Η ανερχόμενη κουλτούρα των μεσαίων στρωμάτων που απομόνωνε τη γυναίκα στην σφαίρα του ιδιωτικού οικιακού χώρου, λειτούργησε διπλά αρνητικά για τις εργάτριες: η επιβίωση της οικογένειας καθιστούσε αναγκαία την εργασία όλων των μελών της, ενώ παράλληλα υποβιβάζονταν ιδεολογικά η θέση της γυναίκας στην ιεράρχηση της εργασίας, συγκριτικά με εκείνη του άνδρα (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 342).

Η Clark επιχειρεί στη μελέτη της να προσεγγίσει την έμφυλη διάσταση της ταξικής συνειδητοποίησης, της οργάνωσης της εργατικής τάξης και του πολιτικού ριζοσπαστισμού. Τόσο η Clark, όσο και η J.W. Scott επιχειρούν να διασώσουν αφενός τις εκπροσώπους της εργατικής τάξης από την περιφρόνηση των φιλελεύθερων μοντερνιστών και των μαρξιστών ιστορικών και αφετέρου να εξηγήσουν τη μονοδιάστατη πλαίσιωση της εργατικής τάξης αλλά και ταυτότητας από το ανδρικό φύλο. Το φύλο -στο *The Struggle for the Breeches: Gender and the Making of the British Working Class*- αναδεικνύεται σε συγκρουσιακή έννοια που πλατύνει την τάξη και ταυτόχρονα μας αποκαλύπτει τη διαφορετικότητα της εμπειρίας ανάμεσα στους

άνδρες και τις γυναίκες. Η σύγκρουση ορίζεται αναφορικά με τη διαχωριστική γραμμή που οριοθετεί τα φύλα στον εργασιακό χώρο και η οποία προσφέρει και το πλαίσιο για να συγκροτήσει το υποκείμενο την εικόνα για τον εαυτό του. Για την A.Clark, η αγγλική εργατική τάξη δεν εξελίχθηκε στο επαναστατικό προλεταριάτο που οραματιζόταν ο Κάρλ Μαρξ, ούτε στο ριζοσπαστικό κίνημα που ανέγνωσε ο E.P. Thompson. Αντίθετα, προσπαθούσε να οικειοποιηθεί τις κυρίαρχες αξίες του ατομισμού και της ελεύθερης οικονομίας, που αναδύονταν στα μέσα της βικτοριανής περιόδου (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 342-343).

Η μεταφορά της εργασίας από το σπίτι στο εργοστάσιο μετέβαλλε και τις σχέσεις αντρών και γυναικών, καθώς μειώθηκε και ο χρόνος επικοινωνίας τους. Μολαταύτα, ο φόβος των ανδρών μήπως παραγκωνισθούν από το χώρο της παραγωγής λόγω του φθηνού γυναικείου εργατικού δυναμικού υπερίσχυσε και οδήγησε στην κατασκευή μίας ανδρικής ομοφυλικής εργατικής συνείδησης. Η διαδικασία συγκρότησης αυτής της συνείδησης για την Clark διακρίνεται σε τρεις φάσεις. Στην περίοδο 1790-1816 (α φάση) η μισογυνία των τεχνουργών διαμορφώθηκε βάσει των πολιτικών και οικονομικών μεταβολών που επέφεραν η Γαλλική επανάσταση, η αντεπαναστατική τάση στη Βρετανία, ο πόλεμος και η άνοδος του πληθωρισμού. Τη δεκαετία του 1820 (β φάση), η διεύρυνση του εργατικού κινήματος προς τις τάξεις όχι μόνο των τεχνουργών πια αλλά και των οικοτεχνικών υφαντουργών και βιομηχανικών εργατών προσέδωσε ένα νέο πρίσμα κοινωνικής ισότητας και για τα δύο φύλα. Η τάση όμως αυτή διακόπτεται με την έναρξη της τρίτης φάσης στα 1830, όπου ο Χαρτισμός παραγκωνίζει την ιδέα της ισότητας και εισάγει δυναμικά τη διάκριση ιδιωτικού-οικιακού και το χαρακτήρα του «άνδρα κουβαλητή». Στο κίνημα των Χαρτιστών, η Clark διακρίνει το συγκεκριισμό δύο νέων αντίθετων μεταξύ τους ιδεών: της ανόδου μίας μαζικής κίνησης διαμαρτυρίας και της προστασίας του οικιακού χώρου, υιοθετώντας τα πρότυπα των μεσαίων τάξεων.

Αντίθετα από τον E.P. Thompson που απέδωσε την ανάδυση του εργατικού ριζοσπαστισμού στον ορθολογικό φιλελευθερισμό του Paine, η Clark επιμένει πως η ιδεολογική ωρίμανση δε θα συνέβαινε αν οι οπαδοί της Wollstonecraft δεν επέκτειναν τα δικαιώματα του ανθρώπου⁵, ώστε να συμπεριλάβει τα δικαιώματα της γυναίκας. Στο ίδιο πλαίσιο σκέψης, υποκαθιστά την προτεραιότητα του μισογυνικού –κατά την ίδια– κινήματος των Λουδιτών με το επεισόδιο της Βασίλισσας Καρολίνας του 1820-21, όπου οι

---

⁵ Αναφέρεται στο έργο του Paine, *Rights of Man*. Ουσιαστικά, χρησιμοποιεί το διαφορούμενο του όρου man στην αγγλική γλώσσα.

ριζοσπάστες για πρώτη φορά βγαίνουν από τις σέκτες τους, θίγουν ζητήματα που αφορούν τις γυναίκες και προτάσσουν τη θηλυκή προοπτική στη σκέψη τους.

Η συνδρομή της αστικής τάξης στο εργατικό κίνημα από το 1840 και έπειτα είχε ακριβό τίμημα. Με το να ενστερνισθούν τις ιδέες του πολίτη και της διαφοράς των φύλων – που έφεραν πιο κοντά την εργατική και την αστική τάξη, οι εργάτες προώθησαν μία μεταρρύθμιση που προάσπιζε τη σταθεροποίηση της βικτοριανής Βρετανικής κοινωνίας και αντικατέστησε τις εναλλακτικές του ριζοσπαστισμού με το φιλελεύθερο ατομιστικό καπιταλισμό. Η υποβάθμιση της γυναικείας εργασίας, στην εξέλιξη της βικτοριανής περιόδου, κατέστησε την επιβίωση της οικογενειακής μονάδας απόλυτα εξαρτώμενη από τον ανδρικό μισθό. Σε περίπτωση θανάτου, ασθένειας ή αδυναμίας του συζύγου να εργαστεί, η οικογένεια του ζούσε κάτω από τα όρια της φτώχειας. (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 344-5).

Η Sonya Rose στη δική της ανάλυση αποδέχεται πως στα μέσα του 19^{ου} αι. έχει ολοκληρωθεί η διαδικασία κατανομής των επαγγελμάτων, όπως πίστευε η Valenze. Η έμφαση της μελέτης της εντοπίζεται στην παρουσίαση της επίδρασης της βικτοριανής κουλτούρας και του αξιακού τής συστήματος στην εργατική συνείδηση. Η αοριστία με την οποία ακόμη προσδιοριζόταν η ανδρική εργασία μέσα στην οικογένεια, συγχρόνως με την ανάγκη αύξησης του μισθολογίου των ανδρών προκάλεσε τη συνειδητή πια απώθηση των γυναικών στον ιδιωτικό χώρο. Παρατηρεί πως στην περίοδο από τα 1840 και έπειτα, η γυναικεία εργασία αμφισβητεί την ανδρική ταυτότητα και κυριαρχία στο σπίτι. Ως παράγοντες εξοβελισμού των γυναικών από το στίβο της εργασίας παραθέτει τη βικτοριανή νομοθεσία, τις Διατάξεις για τους φτωχούς και την αλλαγή των συνθηκών εργασίας στο εργοστάσιο. Στην πραγματικότητα οι γυναίκες δεν απομακρύνθηκαν ποτέ από την εξωτερική εργασία αλλά αντίθετα υπέπεσαν σε εργασίες με χαμηλότερη αμοιβή και τελικά καλούνταν να σηκώσουν το φορτίο της διπλής εργασίας⁶, χωρίς καμία από τις δύο να αναγνωρίζεται. Η σημαντικότερη θέση της Rose συνίσταται στην αναθεώρηση των αιτιών που έφεραν τους άντρες να αντιταχθούν στη γυναικεία εργασία. Αν οι συνδικαλιστές τις πολέμησαν για τη μείωση των μισθών που προκαλούσαν, οι σύζυγοι τους στην πορεία του 19^{ου} αι. θεωρούσαν υποχρέωση τους να τις συντηρούν, καθώς επιβεβαίωναν τον ανδρισμό τους. Καθώς οι βικτοριανές αξίες για την ανάγκη προστασίας της γυναίκας εδραιώνονταν όλο και σταθερότερα, ο πετυχημένος σύζυγος θεωρούνταν εκείνος που διασφάλιζε με την εργασία του την επιβίωση της οικογένειας του και την παραμονή της συζύγου στο χώρο της κατοικίας (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 345-6).

---

⁶ Η δεύτερη εργασία αντιστοιχεί βέβαια στις οικιακές «υποχρεώσεις».

Η Ellen Ross αναλύει τη μητρότητα και τον καθοριστικό της ρόλο στη διαμόρφωση της γυναικείας σεξουαλικότητας και ταυτότητας κατά το 19^ο αι. Αναγνωρίζει στο 19^ο την παράδοξη σύνθεση της παλιάς οικογενειακής οικονομίας, που εξασθενούσε με την καινούρια παράδοση του άνδρα-κουβαλητή που βρισκόταν σε ασχημάτιστη μορφή. Οι άνδρες φαίνεται να διατηρούν ένα τμήμα του μισθού για προσωπικές απολαύσεις όπως ο καπνός και το αλκοόλ ενώ οι γυναίκες τους αναλάμβαναν τη διαχείριση του υπολοίπου, ώστε να επιβιώσει η οικογένεια. Η δύσκολη αυτή θέση της οικονόμου προϋπέθετε έξυπνους ελιγμούς για να μπορέσει να αποσπάσει το απαραίτητο ποσό από το σύζυγο της. Μία συνήθης πρακτική που παραθέτει η Ross ήταν οι πλούσιες μερίδες φαγητού συγκριτικά με τα υπόλοιπα μέλη (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 346). Καταθέτει την κεντρική παρατήρηση της ιστορικής εθνογραφίας της πως οι περισσότερες γυναίκες διένυαν ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους κυοφορούσες και συλλαμβάνοντας παιδιά. Η παιδική θνησιμότητα είτε κατά τη διάρκεια της γέννας ή από ασθένειες της νηπιακής ηλικίας, τις ανάγκαζε να γεννούν πολλά παιδιά, ευελπιστώντας πως μεγαλώνοντας θα τις απαλλάξουν από την ανάγκη εργασίας τους και θα τις ανακουφίζουν, συντηρώντας τις. Στην πραγματικότητα, όμως, βίωναν το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής τους επιχειρώντας να ανταποκριθούν σε ένα διπλό ρόλο –της νοικοκυράς και της μητέρας- που δεν τους άφηνε περιθώρια για προσωπικές απολαύσεις. Συνεπώς, η βελτίωση των τεχνικών και των κοινωνικών παροχών για την εγκυμοσύνη και την ανατροφή των παιδιών συνάντησαν την αντίσταση τους. Τα μέτρα για τη δημογραφική μείωση που προωθήθηκε από την πολιτεία στα τέλη του 19^{ου} αι. φαίνεται να ανακουφίζουν και τα ίδια τα στρώματα των φτωχών. (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 347). Η διεύρυνση των κοινωνικών παροχών του Βρετανικού κράτους προς όλες τις ηλικίες και των δύο φύλων από τις αρχές του 20^{ου}, καταδεικνύει την ωρίμανση του βιομηχανικού καπιταλισμού στη Βρετανική κοινωνία αλλά και τη μετάθεση των σχέσεων τάξης και φύλου σε μία νέα φάση.

Και οι τέσσερις μελέτες αποσυνδέουν την τάξη από το ντετερμινιστικό της χαρακτήρα, όπως ακριβώς διερευνούν και την αναλυτική κατηγορία του φύλου ως ευμετάβλητη δηλαδή και υποκείμενη στις εναλλαγές της ιστορίας, έννοια. Όπως το έργο του E.P. Thompson πριν από τέσσερις δεκαετίες ανέτρεψε την πρόσληψη για την ιστορία της εργασίας και του συνδικαλισμού, έτσι και τα έργα αυτά πάνω στη βάση της κριτικής του παραδοσιακού φεμινισμού ανασυνθέτουν την εικόνα για την περίοδο της εκβιομηχάνισης της Βρετανίας.

Η κάθε μία από τις ερευνήτριες επιλέγει να δια φωτίσει το στοιχείο των έμφυλων σχέσεων, που κρίνει ως περισσότερο καθοριστικό για την ανάλυση της περιόδου. Η Valenze

ορίζει ως κεντρικό πλαίσιο εννοιολόγησης του φύλου την έμφυλη διαίρεση του εργατικού δυναμικού. Για την Clark αυτό δομείται στη βάση της σεξουαλικότητας και της διαμάχης των φύλων για δύναμη και αυτονομία. Για τη Sonya Rose, ο ρόλος του φύλου ως μεθοδολογικού εργαλείου εναπόκειται στην ανάγνωση της διεισδυτικότητας του ανδρικού φύλου, που ξεπερνάει τα όρια της τάξης και αντιπαρέρχεται την ασκούμενη από το καπιταλιστικό σύστημα εκμετάλλευση συγκροτώντας ομοφυλικούς δεσμούς αλληλεγγύης. Αντίθετα, οι εργάτριες υπόκεινται στην «τυραννία» τόσο του καπιταλισμού όσο και του ανδρισμού. Τέλος, η Ellen Ross πλασιώνει την προσέγγιση της στο φύλο και τη δομή του με την πρακτική της μητρότητας, που συνδέεται άμεσα με τις κοινωνικές πολιτικές και συνθήκες. Παράλληλα, ξεδιπλώνει το πολιτισμικό και κοινωνικό γίνεσθαι στο οποίο η πρακτική αυτή πολλαπλασιάζεται και ενδυναμώνεται (Theodore Koditschek: 1997, σελ. 348-357).

Η καινοτομία των μελετών αυτών αναφορικά με το φύλο και την εργασία, είναι πως δεν επιστρέφουν στην παραδοσιακή ριζοσπαστική φεμινιστική κριτική του 1970 αλλά ξεκινούν από τα κεκτημένα της J.W. Scott και του μεταμοντέρνου. Με την έμφαση των σπουδών του φύλου στις γυναίκες της αγγλικής εργατικής τάξης -εργάτριες βιομηχανίας και νοικοκυρές- το επιχείρημα του E.P. Thompson για αποτύπωση της ανθρώπινης εμπειρίας στην ιστορική έρευνα και παρουσίαση των πολιτισμικών σχέσεων και καθημερινών πρακτικών ολοκληρώνεται. Το *The making of the English working class* παραθέτει ένα ευρύ πλαίσιο της κοινωνικής ιστορίας του Βρετανικού 19^{ου} αι. Οι μελέτες της Deborah Valenze, της Anna Clark, της Sonya Rose και της Ellen Ross επεκτείνονται σε συγκεκριμένες πτυχές της περιόδου αλλά και της καθημερινότητας των ανθρώπων του 19^{ου} αι., όταν διασώζουν τις εργάτριες γαλακτοκομίας από την περιφρόνηση που τους επιφύλασσε η πολιτική οικονομία ή όταν επαναφέρουν στο προσκήνιο τους διαδηλωτές του επεισοδίου της Βασίλισσας Καρολίνας ή τις μη συνδικαλισμένες εργάτριες ταπητουργείων και ανατρέπουν την απαξιωτική στάση υποβιβασμού των ριζοσπαστών του 19^{ου} αι. αλλά και των νεότερων μαρξιστών ιστορικών. Η δουλειά της Ross είναι η πιο αντιπροσωπευτική αυτού του είδους ιστορικής εθνογραφίας (Theodore Koditschek, 1997, σελ. 348).

Ο E.P. Thompson απαρνήθηκε την «επιστημονική αντικειμενικότητα» της πολιτικής οικονομίας και του οικονομικού ντετερμινισμού και πρώτος εισήγαγε τον ιστορικό υλισμό που μέσα από ένα μεταδομιστικό πλαίσιο διάβασε τις σκέψεις, επιθυμίες, πρακτικές και όνειρα των εργατών του 19^{ου} αι. Μας κληροδότησε μία νέα πρόσληψη της γλώσσας, καθώς μας έμαθε να διαβάζουμε τις λαϊκές διαμαρτυρίες, τις πολιτισμικές συμπεριφορές αλλά και τα ποιήματα και τα πλακάτ ως πηγές ιστορικής πληροφορίας. Για τον Theodore

Koditschek, η γλωσσική στροφή ήταν κατάκτηση και καινοτομία του E.P. Thompson στα 1963, παρά των μεταδομιστών του 1980 (Theodore Koditschek, 1997, σελ. 349). Όπως ο Thompson, έτσι και οι τέσσερις αυτοί ιστορικοί επιχειρούν να συνδέσουν ζητήματα κουλτούρας, αξιών, γλώσσας, ιδεολογίας και συμπεριφοράς των υποκειμένων τους με το υλικό επίπεδο των εμπειριών που βίωναν τόσο στο δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό χώρο. Η συνολική πρόταση των τεσσάρων έργων –που προέρχεται από την ανασημασιοδότηση της έννοιας του φύλου από τη Scott- αφορά τους ιστορικούς της εργασίας που μαζί με την τάξη θα πρέπει να συμπεριλαμβάνουν και τη διάσταση του φύλου, έχοντας συνειδητοποιήσει τη μεταβλητότητα και των δύο εννοιολογήσεων.

Η νέα τάση των σπουδών του φύλου έχει εγκαταλείψει προ πολλού την εμμονή στην έννοια της πατριαρχίας, που διακατείχε τις φεμινίστριες του 1970. Βέβαια –για τον Koditschek- το δίπολο πατριαρχία-καπιταλισμός, θα μπορούσε να παραμείνει ως αναλυτικό εργαλείο των σπουδών του φύλου, με την προϋπόθεση πως οι ιστορικοί του φύλου θα μεταβάλλουν την πολεμική που δέχθηκε ο θεσμός σε ώριμη κριτική· το κεντρικότερο όμως πρόβλημα, που αντιμετωπίζει η έρευνα για την πατριαρχία είναι πως άλλοτε την παρουσιάζει ως μονοδιάστατη και αμετάβλητη έννοια και υποτιμά το συσχετισμό των κοινωνικών σχέσεων που εκβάλλουν από το πατριαρχικό μοντέλο· ενώ άλλοτε πάλι συμπεριλαμβάνει εκ των προτέρων όλες τις διαφοροποιήσεις με ένα γενικό και απροσδιόριστο ορισμό του θεσμού, ο οποίος εμμένει στο επίπεδο της περιγραφής και όχι της εμβάθυνσης (Theodore Koditschek, 1997, σελ. 351). Η προσέγγιση στην πατριαρχία στις σύγχρονες έρευνες των μελετητών θα συνδυάζεται με τα πρωτογενή στοιχεία που θα προκύπτουν, καθώς γίνεται όλο και περισσότερο αντιληπτή η ρευστότητα του θεσμού ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες. Και στις τέσσερις μελέτες, η πατριαρχία είναι παρούσα δια της απουσίας της, σε αντίθεση με τον καπιταλισμό και την εκβιομηχάνιση που κατέχουν ιδιαίτερη θέση τουλάχιστον στα τρία από τα έργα. Η Judith Bennett σημειώνει πως αποφεύγοντας το σκόπελο του πατριαρχικού θεσμού οι νεότερες έρευνες αδυνατούν να ερμηνεύσουν την ευρύτητα αλλά και μακρά διάρκεια της γυναικείας καταπίεσης (Theodore Koditschek, 1997, σελ. 352).

Η παράλειψη αυτή θα μπορούσε να συνδέεται με μία «πιστή» συμμόρφωση των Deborah Valenze, Anna Clark, Sonya Rose και Ellen Ross με το διφορούμενο του έργου του Thompson παρά με τη θεωρία του μεταδομισμού. Συγκεκριμένα, ο Thompson χρησιμοποιεί παράλληλα τις έννοιες της κουλτούρας και της ιδεολογίας αφήνοντας στον αναγνώστη την επιλογή να αποφασίσει και να θεσπίσει τα όρια διάκρισης τους. Το ότι η τάξη αναπτύσσεται με παρόμοιο τρόπο πέρα από το χώρο και το χρόνο αλλά ποτέ με απλά παρόμοιο τρόπο συνιστά μία αποκάλυψη της εννοιολογικής αυτής σύγχυσης. Δεν είναι

συμπτωματική η ανάδυση της ιδιότητας του κουβαλητή στο λόγο των Χαρτιστών -κατά την περίοδο 1830-40- ως επιμύθιο των πολιτικών αποτυχιών της προηγούμενης φάσης. Για την Clark, η εμφάνιση της ανάγκης για προστασία του οικιακού χώρου συνδέεται με την εδραίωση του καπιταλιστικού μοντέλου και τη σταδιακή συνειδητοποίηση των ανδρών πως στο νέο σύστημα θα πρέπει να κατοχυρώσουν την κυριαρχία τους, πριν προλάβουν να εισχωρήσουν οι γυναίκες, όπως την πρώτη της περίοδο της εκβιομηχάνισης.

Πέρα από τις μακροπρόθεσμες κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές σημαντική θέση στις τέσσερις έρευνες κατέχει και ένα ακόμη στοιχείο της παραδοσιακής φεμινιστικής ιστοριογραφίας, οι ψυχο-σεξουαλικές δομές. Μπορεί οι βελτιώσεις και η οργάνωση του συστήματος υγείας, της στέγασης, της ψυχαγωγίας και η ευρύτερη δράση της πολιτείας για παροχή κοινωνικής πρόνοιας να άλλαξαν την καθημερινότητα των εργατών αλλά παράλληλα έδωσαν και στην οικογενειακή μονάδα πιο σταθερή και ποιοτική μορφή. Η βαθμιαία πτώση της γεννητικότητας των εργατικών στρωμάτων σε συνδυασμό με την ανερχόμενη αστική ιδεολογία του κουβαλητή και προστάτη, περιόρισαν συστηματικά πια τη γυναίκα στον οικιακό χώρο. Για τη Sonya Rose, το νέο μοντέλο των έμφυλων σχέσεων στην πορεία του 19^{ου} αι. συνδέεται τόσο με τις θεσμικές μεταβολές όσο και με τον ετεροπροσδιορισμό των φύλων στην οικογένεια, που επήλθε από τη βελτίωση των πρακτικών ανατροφής των παιδιών. Η νέα αυτή τεχνολογία αλλά και η βιομηχανία παραγωγής προϊόντων απευθυνόταν αποκλειστικά σε ένα γυναικείο πληθυσμό, ο οποίος σταδιακά μέσω των συγκεκριμένων πρακτικών αποκτούσε και τις ανάλογες συνδηλώσεις. Η διαδικασία αυτή σύμφωνα με τη Sonya Rose αναμόρφωσε τους ρόλους του άνδρα και της γυναίκας. Το επιχείρημα της ολοκληρώνεται ακριβώς στο σημείο, όπου διαπιστώνει πως οι αγώνες των ανδρών να εκτοπίσουν τις γυναίκες μπορεί μισθολογικά να μην έφεραν σημαντικά αποτελέσματα αλλά σίγουρα αναπροσδιόρισαν την έννοια του άνδρα (Theodore Koditschek, 1997, σελ. 353-4).

Μιλώντας για την τάξη και το φύλο, όπως και για κάθε ιστορική και πολιτισμικά κατασκευασμένη έννοια, οφείλουμε να αναζητούμε την προέλευση και εφαρμογή της στην καθημερινότητα των πληθυσμών. Η πατριαρχική οικογένεια για μεγάλο διάστημα συμπορεύτηκε με τον καπιταλισμό και ενίσχυσε ο ένας θεσμός τον άλλο. Το ίδιο το παρελθόν προτείνει την κατανόηση της ιστορίας της τάξης μέσα από τις σχέσεις των φύλων. Προτού αμφισβητήσουμε την αξία έργων, όπως το *The making of the English working class*, θα πρέπει να τα ξαναδιαβάσουμε ώστε να συγκροτήσουμε ένα θεωρητικό σχήμα που θα περιλαμβάνει την αλληλεπίδραση των δύο κατηγοριών, του φύλου και της τάξης. Η φεμινιστική κριτική, όπως και η κριτική του φύλου δεν προσπαθούν αλλά ούτε μπορούν να αμφισβητήσουν τη σπουδαιότητα του *The making of the English working class* καθώς η επιλογή

του ως αντικείμενο της κριτικής τους επιβεβαιώνει την καθοριστικότητα του ρόλου του στην διαδικασία της γνώσης.

Ανακεφαλαιώνοντας την εργασία αυτή για τον E.P. Thompson, θα πρέπει να αναφέρουμε πως το *The making of the English working class* προκάλεσε συζητήσεις σχετικές τόσο με τα θεωρήματα του συγγραφέα του βιβλίου όσο και με το ίδιο το περιεχόμενο του. Το φάσμα των επιστημονικών πειθαρχιών που επιδοκίμασαν ή αποδοκίμασαν το έργο τεκμηριώνει άμεσα και την ευρύτητα της προβληματικής που αναπτύσσεται σε αυτό.

Η συζήτηση για την κατασκευή της έννοιας της τάξης και της πλαisiώσης της στα ιστορικά συμφραζόμενα αποτελεί μία σημαντική κίνηση αμφισβήτησης των επιρροών των στενά πολιτικών και οικονομικών θεωριών στην ιστορική έρευνα. Το έργο του Thompson λειτούργησε ως εναλλακτική πρόσληψη και ερμηνεία του μαρξιστικού μοντέλου, καθώς συνδύασε τις άνισες σχέσεις παραγωγής με πολιτισμικές συνδηλώσεις. Οι εργατικοί αγώνες και οι διαδηλώσεις συνιστούν αποτέλεσμα διεργασιών, που συνοδεύονται τόσο από οικονομικές αιτίες όσο και από άνισες σχέσεις εξουσίας. Η εμφάνιση μίας νέας πολιτικής συμπεριφοράς στο δημόσιο βίο, όπως η κοινωνική διαμαρτυρία, διαμορφώθηκε από τις πρώτες συνδικαλιστικές οργανώσεις αλλά και από τα θρησκευτικά κινήματα της Βρετανίας του 19^{ου} αιώνα. Η παιδική εργασία παρουσιάζεται στη μελέτη αυτή –συμπληρωματικά με την εργασία των γυναικών– ως μέσο εξυπηρέτησης των οικονομικών συμφερόντων των εργοδοτών αλλά και ως νέα πρακτική που αναμορφώνει την πρόσληψη της παιδικής ηλικίας και τις κοινωνικές σχέσεις. Η ανάλυση της εργατικής συνείδησης βασίζεται στην έννοια της εμπειρίας που συνιστά το επιστημονικό και μεθοδολογικό επιχείρημα του Thompson. Η καθημερινότητα των εργατών και των οικογενειών τους, οι ιδεολογικές επιδράσεις από το γαλλικό Ιακωβινισμό, τη θρησκευτική κουλτούρα της εποχής και τις ουτοπικές θεάσεις του 19^{ου} αιώνα πρωτοστατούν στη διαμόρφωση της νέας τάξης που αναδύεται μέσα από το νέο οικονομικό μοντέλο παραγωγής και οργάνωσης του νεότερου κόσμου.

Η κοινωνική δράση του ακτιβιστή συγγραφέα του *The making of the English working class* ενισχύει το μεθοδολογικό του επιχείρημα και προδίδει συνέπεια ανάμεσα στο επιστημονικό έργο και τη σύγχρονη του καθημερινότητα. Διευρύνει, ουσιαστικά, την επιστημονική του τοποθέτηση ως θεωρία κοινωνικής αναμόρφωσης της συγχρονίας του.

Η συζήτηση για τη συγκρότηση της τάξης ως εννοιολογικού εργαλείου των ιστορικών της εργασίας απασχόλησε τις κοινωνικές επιστήμες για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, ώστε να αξίζει δικαιωματικά την έκταση που αφιέρωσα σε αυτή την εργασία. Άλλωστε, και ο ίδιος ο E.P. Thompson, κεντρικό πρόσωπο της ανάλυσης μου, συμμετείχε ενεργά σε μία μακρά συζήτηση για τη συγκρότηση της τάξης, ώστε να καταλήξει στη συγγραφή του έργου του. Η προβληματική του Gareth Stedman Jones που παρατίθεται σε αυτή την ανάλυση ανέστρεψε το θεμελιακό επιχείρημα του E.P. Thompson, πως η ταξική

συνείδηση διαμόρφωσε την πολιτική δράση της περιόδου και απέδωσε την κινητοποίηση των εργατών στις κρατικές πολιτικές της Βρετανικής κοινοπολιτείας. Το ερμηνευτικό του σχήμα επεξηγούσε αρτιότερα την άνοδο και παρακμή του κινήματος των Χαρτιστών. Από την κριτική της Scott στον G.S. Jones για τον «αποκλεισμό» των γυναικών από την ανάλυση του, διαπιστώνουμε πως η τάξη συνιστά μία μεταβαλλόμενη κατηγορία ανά τόπο και χρόνο δίχως απόλυτα ομοιογενείς σταθερές.

Η έννοια του φύλου συνιστά ακόμη μία θεμελιακή κατηγορία, που προέκυψε από τη διαμαρτυρία του φεμινιστικού κινήματος και τη μαχητική γραφή της φεμινιστικής ιστοριογραφίας και της ιστορίας των γυναικών· ευτυχώς συνεχίζει να στοιχειώνει τις μελέτες των κοινωνικών ιστορικών, δίνοντας μας την ευκαιρία να κατανοήσουμε πως δεν είναι μόνο οι έμφυλες ιδιαιτερότητες που διαχωρίζουν τους ανθρώπους αλλά κυρίως οι κοινωνικές διακρίσεις που κατασκευάζουν τα ίδια τα υποκείμενα. Οι προσλήψεις και αποκλίσεις της θηλυκότητας στο 19^ο αιώνα συνιστούν για τους ιστορικούς του φύλου αγωγούς επικοινωνίας και κατανόησης του παρελθόντος, καθώς σε συνδυασμό με τις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής εμβαθύνουν στις έμφυλες διαστάσεις των ιστορικών διεργασιών. Η αναθεώρηση και ο επαναπροσδιορισμός των κατηγοριών αυτών ιστορικής ανάλυσης επιβεβαιώνει τη διαρκή αναζήτηση των ιστορικών ερευνητών για μεθοδολογικά εργαλεία που θα δικαιώνουν όσο το δυνατόν περισσότερο και θα αναδεικνύουν την ατομική και συλλογική δράση των ιστορικών υποκειμένων αλλά και τη συμμετοχή τους στη διαδικασία παραγωγής της αναπαράστασης του παρελθόντος. Η αναζήτηση αυτή δεν ολοκληρώνεται είτε με την αποσύνδεση της τάξης από τις αντιθέσεις που επιφέρουν οι σχέσεις παραγωγής είτε με την αποκατάσταση του φύλου ως θεμελιακής έννοιας στο έργο των ιστορικών της εργασίας. Η συγκρότηση ενός ερμηνευτικού σχήματος δεν προϋποθέτει την ώσμωση των έμφυλων αντιθέσεων παρά την ενσωμάτωση τους στην ιστορική σκέψη ως κωδίκων πιστότερης αναπαράστασης της πραγματικότητας.

Ο σύγχρονος ερευνητής και μελετητής της τάξης θα πρέπει να έχει υπόψη του τις θεωρητικές συζητήσεις, που προηγήθηκαν ώστε να προσεγγίσει το αντικείμενο του αρτιότερα και να αποδώσει στους φορείς των ιστορικών διαδικασιών τη θέση που τους αξίζει. Η κοινωνική ιστορία, μέσα από το πρίσμα των Βρετανών Μαρξιστών ιστορικών, διετέλεσε ένα καινούριο ρόλο ως ιστορική προβληματική, καθώς «αναποδογύρισε τον κόσμο»⁷ και διάβασε την ιστορία από τα κάτω. Το έργο του E.P. Thompson θα μπορούσε να λειτουργήσει ως πρότυπο ανάλυσης της κοινωνικής πραγματικότητας της βιομηχανικής επανάστασης και καθημερινότητας, ιδιαίτερα αν εμπλουτιστεί με τις κριτικές που του

---

⁷ Η φράση παραπέμπει στο κείμενο του Christopher Hill, *The world turned upside down*.

ασκήθηκαν. Είναι σαφές πως οι νέες κατευθύνσεις της βιομηχανικής αρχαιολογίας, της ιστορίας της εργασίας και του υλικού πολιτισμού της περιόδου συνιστούν θεμιτές επεκτάσεις του πεδίου της κοινωνικής ιστορίας. Η έμφαση των ιστορικών θα πρέπει να προσδίδεται στους ίδιους τους συντελεστές και καταναλωτές της κοινωνικής δράσης, πρωταρχικούς παράγοντες διαμόρφωσης της υλικής και ιστορικής κουλτούρας. Άλλωστε μία από τις σημαντικότερες παρακαταθήκες που μας παραχώρησε ο E.P. Thompson είναι πως η επιβίωση επιτυγχάνεται με την κοινωνική διαμαρτυρία.

1. Αβδελά Έφη, "Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή", *Τα Ιστορικά*, τμ. 12^{ος}, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σελ. 173-204.
2. Byrne, David, "Industrial Culture in a post-industrial world. The case of the North-East of England", *City*, Vol. 6, No. 3, 2002, p. 279-289.
3. Calhoun, Craig, "E. P. Thompson and the discipline of historical context", *Social Research*, Vol. 61, Issue 2, (Summer 1994), pp. 223-244.
4. Canning, Kathleen and Rose, Sonya O., 'Introduction: Gender, Citizenship and Subjectivity: Some Historical and Theoretical Considerations', *Gender & History*, Vol. 13 No. 3, November 2001, pp. 427-443.
5. Cole, G. D. H. and Postgate, Raymond, *The Common People 1746-1946*, University Paperbacks, Methuen: London, 1961.
6. Cole, Daniel H., "An Unqualified Human Good: E. P. Thompson and the Rule of Law", *Journal of Law and Society*, Vol. 28, No.2, June 2001, pp.177-203.
7. Crompton, Rosemary, "Class theory and gender", *The British Journal of Sociology*, Vol. 40, No. 4, (November 1988).
8. Davidoff, L., "XVII: Gender, Class and Nation", *History Today*, Vol. 42, Issue 2, (February 1992).
9. Davidoff, Leonore, Mc Celland Keith and Varikas Eleni, 'Introduction: Gender and History- Retrospect and Prospect', *Gender & History*, Vol. 11 No. 3, November 1999, pp. 415-418.
10. Dierks, Konstantin, 'Men's History, Gender History or Cultural History?', *Gender & History*, Vol. 14 No. 1, April 2002, pp. 147-151.
11. Doolittle, Megan, 'Close Relations? Bringing Together Gender and Family in English History', *Gender & History*, Vol. 11 No. 3, November 1999, pp. 542-554.
12. Eastwood, David, "History, Politics and Reputation: E. P. Thompson Reconsidered", *The Historical Association*, 2000, pp. 634-654.
13. Eley, Geoff & Nield, Keith, "Reply: Class and the Politics of History", *International Labor and Working-Class History*, No.57, Spring 2000, pp.76-87.
14. Engels Frederick, *The Condition of the Working Class in England*, Chicago: Academy Chicago Publishers, 1984.
15. Geary, Dick, "Labour History, the 'Linguistic Turn' and Postmodernism", *Contemporary European History*, 9 Vol. 3, (2000), pp. 445-462.
16. Griffin, Emma, "Popular culture in industrializing England", *The Historical Journal*, Vol. 45, 3, September 2002, pp. 619-637.
17. Griffiths, Phil, "E. P. Thompson and the process of historical causation", 1996, pp. 1-14.
18. Hill, Christopher, *The world turned upside down. Radical ideas during the English revolution*, London: Penguin Books 1991.
19. Hobsbawm, E. J., "Marx and History", *New Left Review* 143 (January/ February 1984), pp.39-50.
20. Hobsbawm, E. J., *Revolutionaries*, London: Abacus 1999.
21. Hobsbawm, E. J., *Industry and Empire. From 1750 to the Present Day*, London: Penguin Books 1999.
22. Hobsbawm, E. J., *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζαζ*, Σειρά: Ιστορική Βιβλιοθήκη, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

23. Jacob, Margaret C., *Living the Enlightenment. Freemasonry and Politics in Eighteenth Century Europe*, New York: Oxford University Press 1991.
24. Jeffrey, C. Isaac, "Intellectuals, Marxism and Politics", *New Left Review* 2 (March-April 2000).
25. Jenkins, Keith, "On Disobedient Histories", *Rethinking History*, 7:3 (2003), pp. 367-385.
26. Joyce, Patrick (ed.), *Class*, Oxford- New York: Oxford University Press 1995.
27. Kaye, Harvey J., "Fanning the Spark of Hope in the Past: the British Marxists Historians", *Rethinking History*, 4:3 (2000), pp. 281-294.
28. Kaye, Harvey J., *The British Marxist Historians*, New York, St. Martin's 1984.
29. Kaye, Harvey J. and Mc Clelland Keith, *E. P. Thompson: critical perspectives*, Cambridge, UK: Polity Press 1990.
30. Kenny, Michael, "Socialism and the romantic 'self': the case of Edward Thompson", *Journal of Political Ideologies* (2000), 5 (1), p. 105-127.
31. Kenny, Michael, "Edward Palmer (E. P.) Thompson", *Political Quarterly*, Vol. 70, Issue 3, (July-September 1999).
32. Koditschek, Theodore, 'The Gendering of the British Working Class', *Gender & History*, Vol. 9 No. 2, August 1997, pp. 333-363.
33. Λαλιώτου, Ιωάννα, "Edward P. Thompson: Μια ιστοριογραφική προσέγγιση", *Μνήμων*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού τμ. 16^{ος}, Αθήνα 1994.
34. Marx, Karl and Engels, Friedrich, *The Communist Manifesto*, Penguin Books: London 1967.
35. Μαρξ, Κάρλ/ Ένγκελς, Φρήντριχ, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφρ. Κώστας Κουτσουρέλης, Εκδόσεις Νεφέλη, Αθήνα 2002.
36. Matthews, W. J., "The poverty of Strategy: British Marxists and the Transition to Socialism",
37. Mc Nally, David, "E. P. Thompson: class struggle and historical materialism", Issue 61 of *International Socialism Journal*, (winter 1993).
38. Palmer, B. D., *E. P. Thompson. Objections and oppositions*, London: Verso 1994.
39. Raphael, Samuel, "British Marxists Historians 1880-1980", *New Left Review* 120 (1980), p.21-96.
40. Roberts, Ian, "Working-Class Studies: Memory, Community and Activism", *International Labor and Working-Class History*, No.61, Spring 2002, pp. 177-179.
41. Scott, Joan W., "The 'Class' we have lost", *International Labor and Working-Class History*, No.57, Spring 2000, pp.69-75.
42. Steele, Tom, "Representing the people: University adult education and the origins of cultural studies", *Studies in the Education of Adults*, Vol. 26, Issue 2, (October 1994).
43. Sukhov, M. J., "E. P. Thompson and the Practice of Theory: Sovereignty, Democracy and Internationalism", *Socialism and Democracy* 9, (1989).
44. Thompson, E. P., *The making of the English working class*, Penguin Books: London 1980.
45. Thompson, E. P., *The Poverty of Theory*.
46. Thompson, E. P., *Customs in Common. Studies in traditional popular culture*, The New Press: New York 1993.
47. Thompson, E. P., *Making history. Writings on history and culture*, New York: New Press 1994.
48. Todd, Selina, Book Review on S. Woodhams, *History of European Ideas* 28 (2002), p. 205-226.

49. Weinstein, Barbara, "Where do new ideas (about class) come from?", *International Labor and Working-Class History*, No. 57, Spring 2000, pp. 53-59.
50. Weston, Jack, "E. P. Thompson's Quarrel with post-1880 Marxism", *Monthly Review: An Independent Socialist Magazine*, Vol. 47, Issue 1 (May 1995).
51. Williams, Raymond, *Marxism and Literature*, Oxford University Press : Oxford 1977.
52. Wood, Ellen Meiksins, "E. P. Thompson: Historian and Socialist", *Monthly Review: An Independent Socialist Magazine*, Vol. 45, Issue 8 (January 1994).
53. Woodhams, Stephen (ed.), *History in the making: Raymond Williams, Edward Thompson and Radical Intellectuals 1936-1956*, Merlin Press: London 2001.

